I-8165

J. ADAMSON

ÜLD-AJALUGU KESKKOOLIDELE

VANA AEG

K./Ü. „LOODUS“, TARTU

J. Adamson
Tartu poeglaste gümnaasiumi ajaloo,
kodaniku- ja majandusteaduse õpetaja

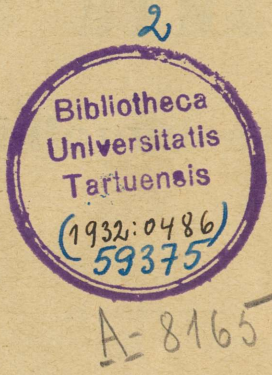
Vana aeg

keskkoolidele

19252

K./Ü. „LOODUS", TARTUS
1931

K.-Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. Pürkop.

K. Mattieseni trükikoda O/Ü., Tartus, 1931.

Eessõna.

Meie keskkooli esimese klassi ajaloo-õpperaamat, aidates taotada õppekavas märgitud sihte, ei tohi olla mingil tingimusel kuiv kursusse kuuluva materjali konspektiivne käsitlus, sest viimane võib mitte ainult vähendada õpilaste loomulikku huvi ajaloo vastu, vaid selle isegi hävitada. Konspektiivse õpperaamatu tarvitamine on mõeldav küll vanemates klassides, kus on võimalik ajalugu käsitella ajaloolise kirjanduse ja alliklugemikkude abil (näit. Neustadt-Röhm'i oma, mida tarvitatakse osalt Saksamaa koolides 10. õppeaastal). Ainekäsitlus peab olema õpperaamatus tarvilisel määral elu- ja värvikullane, kuid mitte sel määral, nagu seda sisaldab ajaloo-lugemik või õpetaja jutustis. Käesolev õpperaamat, lähtudes ülalmainitud seisukohtadest, tahab anda õpilasile ülevaatliku kujutluse ajaloo arenemisest peamiselt konkreetse kultuurloolise materjali põhjal, nagu seda nõuab esimese klassi õpilaste huvi suund ja nende võimed. Õppekursusse kuuluv materjal on käsiteldud ajajärkude ja arenemise alade järgi ühes vajalikkude alajaotustega, et õpilasil võimalduks ülevaate saamine õpitavast ainest. Sel teel koostatud õpperaamat loob tarviliku pinna süstemaatiliseks kordamiseks: ta võimaldab ka uude tundi kuuluva materjali omandamise õpilaste poolt iseseisvalt, millele järgneb selle süvendatud läbitöötamine järgmisel tunnil. Konspektiivne õpperaamat ei paku seks küllaldaselt tuge, sest konspektiivsusega käib kaasas katkendlikkus.

Ainejaotuse, vastavalt koolitüüpidele, õpilaste huvile ja võimetele, jätsin tegemata, et mitte takistada ses suhtes õpetaja vabadust. Pealegi on niisuguse ainejaotuse tegemine suurte raskustega seotud. See on küll hästi teostatav, kui koostada õpperaamatud vastavalt iga keskkooli eriharule. Ei saa siin aga mainimata jätta, et humanitaarharudes tuleks enam tähelepanu juhtida kultuurloolisest materjalist kirjandusele, kunstile, usule jne., reaalharudes (reaal-, tehnika- ja kommerts- jne. harudes) aga tulundusele, nüansseerides seda näit. tehnika- ja kommertsgümnaasiumides. Esimestes tuleks valgustada ka antiikaja tehnikat, teistes tuleks aga käsitella suurema erikaaluga kaubandust, pangandust jne. See võiks sündida politilise ajaloo, osalt kirjanduse ja kunsti arvel. Politiline ja kultuuriajalugu on õpperaamatus leidnud käsitlemist vastavalt õppekavale. Eelajaloolise aja käsitluses hoidusin tungimast konkreetse materjali vald-

konda. See osa on määratud peamiselt algkoolis omandatud materjali kordamiseks, kuid mõningate süvendustega, et üleminek vana-aja riikide ajaloo käsitlemisele sünniks loomulikult.

Raamatu illustreerimiseks pilte valides püüdsin pildimaterjali koostada mitmekesiselt, et valgustada vana aja haritud rahvaste kultuurelu igakülgselt. Seejuures püüdsin hoiduda piltidest, mis arvatavasti leiduvad koolide õppevahendite kogus. Samuti leiab lugeja raamatu lõpposas tarvilikud ajaloo kaardid ja tabelid. Iga suurema aineühiku lõppu on paigutatud juhtivaid ja kordamise küsimusi, mis tohiks hõlbustada aine läbitöötamist.

Loodan, et käesolev õpperaamat vastab meie aja didaktilis-metoodilistele nõudeile, õppekavale ja õpilaste arenemisastmele. Õpperaamatu puudusist palun lugupeetud raamatutarvitajaid, eriti õpetajaid, mulle lahkesti teatada aadressil: Tartu poeglaste gümnaasium, Riia t. 121.

J. Adamson.

A. Sissejuhatus.

1. Põhimõisteid.

Ajaloo mõiste ja liigitus. Aeg voolab järjekindlalt ning tähelepandamatult. Ühes ajaga muutub meiegi elu. Rahvaste ja inimsoo elu pakub meie päevil hoopis teissugust pilti kui sajandeid tagasi. Elu muutumine toimub aegamööda, arenevas suunas. Noorem põlv õpib vanemalt ja täiendab, mis õppinud oma eelkäijalt. Nii kestab see igavesti. Põllumees põllul, kaupmees oma äris, tööline vabrikus ja kõigi teiste elukutsete esindajad kasustavad eelmiste põlvede töö tulemusi. Riik, teadus, kunst, kirjandus, usund, tehnika, kiri, keel, kombed — see kõik on sajandeid kestnud ajaloolise arengu vili. Seepärast peame tundma minevikku, kui tahame mõista olevikku. Ajaloo ülesanne seisabki selles, et näidata meile, kuidas on arenenud üksikute rahvaste ning kogu inimsoo elu sajandite ja aastatuhandete jooksul, kord-korralt muutudes ning täienedes.

Ajalooline arenemine jaguneb sisuliselt kaheks põhiharuks: politiline ja kultuuri-ajalugu. Politilise[1] ajaloo alla kuulub riikide tekkimine, riigikord, sõjad, rahvusvahelised lepingud, liidud jne. Seega käsitleb politiline ajalugu rahvaste välist saatust ja eluvorme. Kultuuri-ajalugu on sisult mitmekesisem ning tihedam. Tema alla kuuluvad kõik materiaalsed ja vaimsed varad, mis inimesed loonud aegade kestel oma elu õilistamiseks ja mis moodustavad kogusummas kultuuri. Nii kuuluvad kultuuri-ajaloo alla: ühiskondlik-majanduslik elu (põllundus, tööndus ja kaubandus), kirjandus, kunst, teadus, usund jne. Selle järgi, millist inimese tegevust käsitellakse, jaguneb kultuuri-ajalugu omakorda: usundi-ajalooks, kirjandus- ja majandusajalooks, kunstiajalooks jne. Politiline, majanduslik ja sotsiaalne areng ning vaimsed liikumused ei esine ajaloos lahus, vaid mõjustavad vastastikku üksteist. Näit. kasulikkude tingimustega kaubaleping, mille sõlminud riik ühe või teise välisriigiga, mõjub positiivselt oma maa kaubandusele ja tööndusele, ja selle tulemuseks

[1] Kreeka k. polis — linn, riik.

on rahva rikkuse kasvamine. Viimane ei jäta aga mõju avaldamata rahva haridusele, kirjandusele, kunstile jne.

Ajaloolist minevikku tundma õppides ei tohi me piirduda ainult oma rahva ajalooga, sest ükski rahvas pole oma praeguse kultuuritasemeni jõudnud omal jõul. Kõik rahvad sajandite kestel on laenanud kultuurivarasid teisilt, neid ümber töötades ja omapärastades. Nii on Põhja-Euroopa rahvad, nende hulgas ka eestlased, palju omandanud lääne-eurooplasilt, nood aga roomlasilt, roomlased kreeklasilt, viimased aga vana-idamaa rahvailt. Seega on oleviku elu seotud vana-aja kultuurrahvastega, kes elasid Niiluse, Eufrati ja Tigrise jõgikonnas.

Mainitud jõgikondades kujunes kultuur, kõrgem kultuur, mis ulatus üle lihtsast elu materiaalsete tarvete rahuldamisest loodusevarade kasustamise kaudu. Siin kujunes kindel riiklik ning ühiskondlik kord, tekkisid linnad, arenes käsitöö ja kaubandus, kiri, teadus jne.

Järgneva ajaloolise arenemise astme moodustab euroopa kultuur, mis seotud hommikumaa kultuuriga. Viimasega õieti algabki meie ajalugu.

Kõigi nende rahvaste ajalugu, kes meie kultuuri arengus on kaasa mõjunud, nimetatakse üld- ehk maailma-ajalooks[1]. Samal ajal käsitleb eri- ehk spetsiaalajalugu ühe rahva, linna, seisuse, kihi jne. ajalugu.

Esimesiks haritud ning ajaloolisiks rahvaiks loetakse egiptlasi ja babüloonlasi, kelle vanimad ajaloo kirjalikud andmed pärit ajast 4000—3000 a. e. Kr. Seega haarab maailma-ajalugu ligi 5000 aastat, mis jaotatakse ajaliselt nelja eri ajajärku: vana-aeg, kestab Lääne-Rooma riigi langemiseni (476 p. Kr.), keskaeg — Ameerika avastamiseni (1492), uusaeg — Viini kongressini (1815), ja kõige uuem aeg — käesoleva ajani.

Eelajaloolise aja mõiste. Ajaloo allikad. Kui ajalooteadlane tahab üksiku rahva või kogu inimsoo ajalugu uurida, siis pöördub ta ajalooliste mälestiste ehk allikate poole, s. t. ta otsib igasuguseid teatmeid ja jälgi, mis heidavad valgust ajaloolisse minevikku. Tähtsamad ajaloo-allikad on kirjalikud allikad, s. t. kõik see, mis varem-elanud inimeste poolt on kirja pandud ja mis säilinud käesoleva ajani (näit. raamatud, seadused, ajalehed, memuaarid jne.). Nende põhjal saame kõige täielisema pildi inimeste elust-olust, s. o. kõigest sellest, mis nad mõtlesid ja taotlesid, kuidas elasid ja teotsesid.

Inimsugu elas kaua enne seda, kui ilmusid esimesed kirjalikud andmed, mis valgustavad üksikute rahvaste ajaloolist minevikku.

---

[1] Kõigi meie kultuurilisele arengule mõju avaldanud rahvaste ajalugu keskkoolikursus ei käsitle.

Mainitud kaugema mineviku, eelajaloolise aja kohta on meil andmeid võrdlemisi vähe. Me peame rahulduma peamiselt nende andmetega, mis meile pakub eelajalooline arheoloogia. Eelajaloolise aja tähtsamaiks allikaiks osutuvad esemälestised, näit. ehitised, sõja-, töö- ja majariistad, ehted jne., sest nad on peaaegu ainukesed allikad, mis valgustavad mainitud aja inimeste elu. Neid saadakse väljakaevamise teel ja hoitakse muuseumides.

Vanemaid aegu avitavad valgustada veel suulised allikad (traditsioon), nagu kangelaslood, muinasjutud, ajaloolised anekdoodid ja muud rahva mälus säilinud teated. Kui inimesed kirjutamist veel ei tundnud, andsid nad jutustisi oma aja sündmusist edasi suuliselt. Vanemad jutustasid nooremaile ja nood omakorda edasi. Neist jutustisist kujunesid aegamööda näit. kangelaslood („Kalevipoeg"). Mainitud ajalooallikaist saadud teated on ebatäpsad, mispärast nende põhjal on võimatu teha kindlaid järeldusi rahvaste mineviku ning möödunud aegade elu kohta.

2. Eelajalooline aeg.

Kiviaeg. Kui kaugele minevikku ulatub inimsoo eluiga? See on küsimus, mille kohta arheoloogid ei tea vastust anda. Väljakaevamiste põhjal võib ainult öelda, et juba aastatuhandeid tagasi elasid inimesed

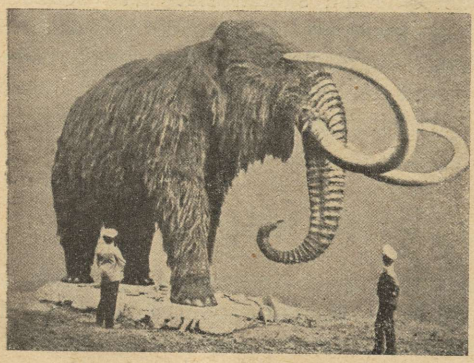

1. joonis. Neandertali inimene. Austraallane. Nüüdisaja Euroopa inimese tüüp.

nii Euroopas kui ka Aasias, kus nad elatusid jahipidamisest, tundsid tuld ja oskasid endile valmistada lihtsaid tarberiistu. Maapõuest leitud esemälestiste põhjal — inimeste elu- ja tuleasemete kohtadelt ning matusepaikadelt — jaotavad arheoloogid kogu eelajaloolise aja kolme ajajärku: kivi-, pronksi- ja raua-aeg.

Inimene elas Euroopas juba viimasel geoloogilisel ajajärgul, diluuviumi-ajastul. Elutingimused olid tol ajal rasked, sest polaar-ilmastu

ulatus kaugele lõunasse. Suur mannerjää kattis suurema osa Euroopast, ulatudes Kesk-Saksamaani. Õnneks ei jäänud Euroopas karm kliima püsima. Jää-ajad vaheldusid vaheaegadega, millal valitses võrdlemisi kõrge temperatuur. Viimaks kadus jää-aeg täiesti. Sama võõras kui ilmastu oli ka tolle aja taimestik ja loomastik. Loomadest elasid tol ajal Euroopas hiiglamastodon, mammut, koopalõvi ja karu, metshobune jt. Nendega tuli alatasa kokku puutuda diluviaalsel inimesel, kes tunduvalt erines nüüdisaja inimesest. Teda iseloomustavad: madal ning tahakalduv otsaesine, tugevasti esile tõstetud kulmud ja suured silma-avad, vähe-arenenud lõug ja võimsad hambad. See oli Neandertali tõug. Jää-aja lõpu poole esineb teine tõug (Cro-Magnon) inimesi, kes vähe erinesid nüüdisaja inimesist.

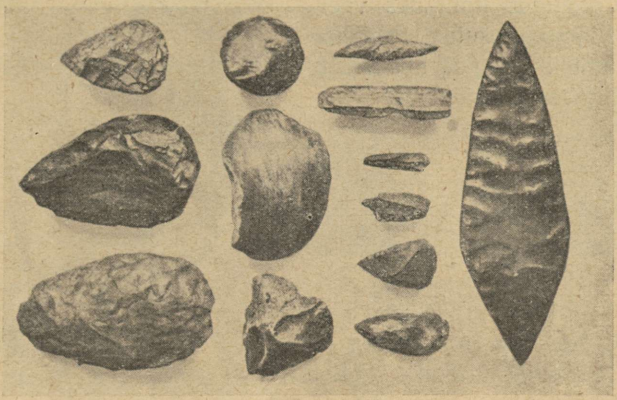

2. joonis. Mammut.

Ürg-inimesele oli tundmatu paigalelamine. Ta rändas küttijana ja kalastajana, leidis kaitset ning varju kas kalju- või mõnes muus koopas, mille suue võimalust mööda kinni kaeti. Eluraskusile vaatamata teeb tolle aja, v a n e m a k i v i a j a inimene siiski edusamme. Nii õpib ta kasustama tuld — kui tähtsat kultuuritegurit, mis annab soojust ning valgust, lihtsustab maitsva toidu valmistamist ja on abiks ka puu ümbertöötamisel. Tule kõrge väärtuse tunnustamine leidis väljendust tule ja tuleleegi austamises, mis jätkus isegi ajaloolisel ajal. Alul oli tulekivi, mis laseb end kergesti ümber töötada, ainsaks materjaliks tööriistade valmistamisel. Need olid vormilt väga algelised ning lihtsad ja nende liike oli vähe. Talb, kirves ja nuga esinesid peamiste tööriistadena.

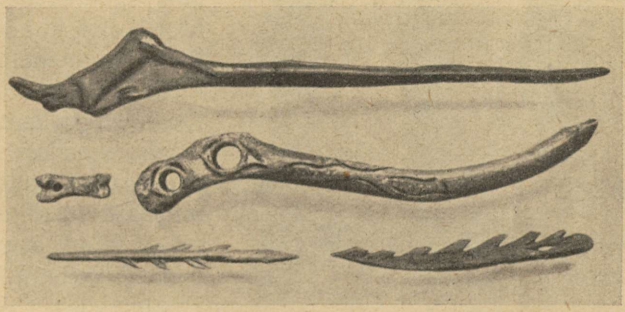
Varsti aga kaotab kivi kui materjal oma monopolse seisundi. Hakatakse valmistama mitmesuguseid tarberiistu loomade luist — nuge, nõelu, harpuune, noole- ja odaotsi jne. —, nende välimus on juba kenam kui kiviriistadel. Tarvete ja tarberiistade arvu kasvamises ning mitmekesistumises väljenduvadki edusammud ürginimese elus. Täielises kokkukõlas ürg-inimese elutingimustega on ka ta rõivastis, mis valmistatakse jahiloomade nahkadest. Seejuures ei jäta ta end ehtimata, nagu see selgub väljakaevamisel leitud kaelakeedest, mis valmistatud loomade kihvadest ja konnakarpidest. Ürg-inimene esineb sel kultuuriastmel ka kunstnikuna. Hispaanias ja Lõuna-Prantsus-

maal leiduvate koobaste seintel näeme jahiloomade värvilisi pilte, mis nõudsid kunstnikult kõrget vaatlemis- ja tähelepanuvõimet ning oskust. Häid jooniseid leiame ka luust valmistatud esemeil.

3. joonis. Peokiilud, kõvasid, nuga ja nooleotsad, loorberilehetaoline odaots vanemast kiviajast.

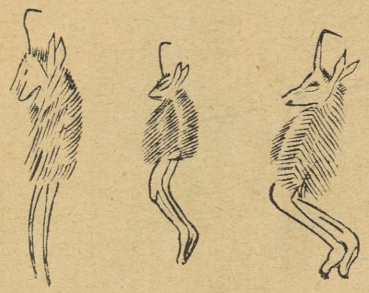
Aegade kestel Euroopa ilmastu muutus põhjalikult: aastatemperatuur tõusis ja ilmastu lähenes järjekindlalt nüüdisaegsele. Ilmastu paranemisega seltsis kiirem kultuuriline areng, milleks arvatavasti kaasa mõjus ka enam-arenenud suguvõsade sisserändamine kas idast või kagust.

4. joonis. Mõõk ja vile, juhikepp, all kaks harpuuni.

Algab uus ajajärk inimsoo ajaloos, mida nimetatakse *noore-maks kiviajaks*. Inimene muutub uude ajastusse siirdudes paigalelavaks, harrastades karjakasvatamist ja põlluharimist, mistõttu võimaldub kiirem kultuuriline areng. Raske öelda, kuidas inimene ühest

majandusvormist siirdus teise. Seks mõjusid kindlasti kaasa üksikud õnnelikud juhused ja kogemused, mis küttijast tegid karjakasvataja ja terade korjajast põlluharija. Elamud olid tol ajal väga mitmesugused. Alul elati paljudes kohtades veel koopais. Hiljemini osutus rohkem levinud elamuks m a j a, kas osalt maasse ehitatud onnide või vai-

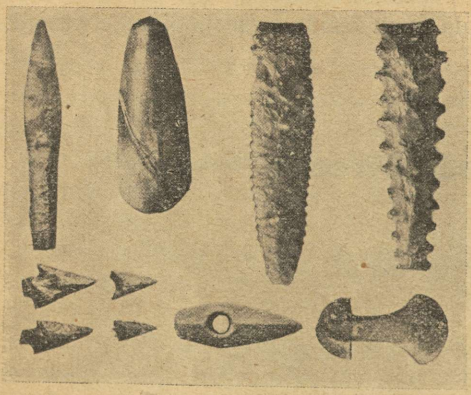

5. joonis. Inimesed loomamaskides tantsimas. (Kiviaja joonis.)

6. joonis. Luust hobusepea.

ehitiste näol, mis paremini kaitset andsid nii vaenlaste kui ka loomade vastu. Vaiehitiste hästi säilinud jäänuseid leiame näit. Šveitsis ja Austrias.

7. joonis. Üleval odaots ja kaks kivisaagi. All odaotsad ja auguga kirved.

Loonud nõnda kindla eluaseme, noorema kiviaja inimene kasvatas oma põldudel peamiselt hirssi, otra ja kaera. Head karja- ja heinamaad pakkusid külluses toitu sarvloomade- ja lammastekarjadele, sigadele ja kitsedele. Endakaitse huves inimesed rühmitusid, liitusid ja elasid suurte küladena (vaikülad).

Inimeste elukohtade läheduses näeme nüüd esimest korda kalmistuid, hästi korraldatud matusekohti kas d o l m e n i t e, tumulite või sügavate kivist või lihtsate haudade kujul, kuhu surnu paigutatud külili. Väga kujukalt leiab väljendust noorema kiviaja inimese arenemine

ta töö- ja tarberiistade valmistamises. Kivi ja luu esinevad nüüdki ainukese materjalina, kuid neist valmistatud esemete arv ja liigid on kasvanud ning nende valmistamise tehnika tunduvalt täienenud. Kivist valmistatud tööriistad (näit. kirves, vasar jt.) on lihvitud ning puuritud auguga. Nimetatud riistadega seltsivad nüüd ka kivist saag, mõõk jt. Peale lihvitud tööriistade valmistatakse ka mitmesuguseid teisi asju koduseks majapidamiseks, näit. potte, kausse ja kruuse. Nende tarbe-

8. joonis. Savinõud nooremast kiviajast.

asjade valmistamine oli võimalik ainult selle tõttu, et inimene muutus paigal-elavaks. Samal ajal õpib ta ka kuduma ja punuma, nagu näha leidudest. Mis puutub tolle aja kunstisse, siis teeb inimene tolgi ajal edusamme. Ta kaunistab joonistega mitmesuguseid nõusid ja tarbe-

9. joonis. Pronksnõud.

riistu. Maalimine, võrreldes vanema kiviajaga, läheb aga tagurpidi, mis tingitud uuest majandusvormist, põllupidamisest.

Pronksi- ja raua-aeg. Järgmiseks ja väga tähtsaks nähtuseks inimsoo elus oli metallide tundmaõppimine ja nende ümbertöötamine. Seega pandi alus mäetööndusele. Viimane tõi endaga kaasa põhjaliku pöörde varade ümbertöötamises, andes uue ilme kogu elule ja võimaldades hoogsa kaubitsemise. Vanemate aegade kaubandus väljendus kaupade vahetuses otseselt kaupade vastu, kusjuures ei tuntud raha, kui kõikide varade väärtusemõõtjat. Kaubitsemine säärasel teel on muidugi seotud suurte raskustega. Seepärast püüti juba varakult leida otstarbekohasem vahetuse üldine vahend. Kuidas saadi raskusist üle, seda näitab varade vahetus üksikute nüüdisaja rahvaste juures. Nii esinevad Põhja-Ameerika ja Põhja-Aasia küttija-rahvaste juures rahana — vahetusabinõuna — nahad, Kesk-Ameerika indiaanlaste juures kakao-oad jne.

Esimesed metallid, milliseid kasustas inimene ehteasjade ja tööriistade valmistamiseks, olid kuld ja vask, sest neid metalle leidus kõige enam puhtal kujul maapõues. Pealegi oli neid metalle kerge ümber töötada. Kulla vähesuse ja mõlemate metallide pehmuse tõttu polnud otstarbekohane valmistada neist terariistu. Seepärast oli inimeste rõõm suur, kui nad inglistina ja vase ühtesulatamisel õppisid valmistama pronksi. Kuidas ja millal see juhtus, jääb arvatavasti igaveseks mõistatiseks. Alul, kui tina oli vähe (peamiselt Inglismaalt), etendasid kivi ja luu vase kõrval tähtsat osa. Tinasaagi kasvamise ning pronksi vastupidavuse tõttu hakati valmistama viimasest ikka enam ja enam ehteid ja tööriistu. Pronks-asjade leiud neilt mailt, kus tina ei leidu, on selgeks tõendiseks, et pronksi-ajal oli kaubitsemine võrdlemisi arenenud. Kui rohtlaante elanikud elatasid endid karjakasvatamisest, rännates nomaadidena ühes karjadega ühest kohast teise, elatus enamik pronksi-aja elanikest peamiselt põlluharimisest. Koduloomade hulgas juurdetulnud hobune etendas inimese majanduselus tähtsat osa.

Kaugelt suuremal määral, kui pronks, on raud mõjustanud inimeste kultuurelu ja selle suunda. Kuigi rauda leidub nii mägedes kui lauskmaal, s. t. rohkem kui vaske ja tina, tegi suuri raskusi raua levimisele ta saamise ja ümbertöötamise protsess. Seepärast valmistati kogu vana-aja kestel rauast ainult relvi ja terariistu; luksusasjad — juuksenõelad, sõled, käevõrud, kaelakeed ja muud ehteasjad — ning nõud ja teised tarberiistad aga pronksist.

Eelajaloolise aja kultuuri arengut jaotatakse veel töö ja tegevuse järgi, millest elatas end tolle aja inimene. Õeldu seisukohalt jaguneb eelajalooline aeg küttimise, karjakasvatamise ja põlluharimise ajajärguks.

Põlluharimisest tingitud paigal-elamine oli põhitingimuseks riikide kujunemisel, tööndus ja kaubanduse tekkimisel, kirja ja kõrgema vaimse kultuuri arengul.

Eelajaloolist aega ajajärkudeks jagades on meil tegemist erakordsete raskustega. Seejuures ei saa tähendamata jätta, et üksikud rahvad elasid ülalmainitud kultuurilise arengu astmed läbi väga mitmesuguseil aegadel. Samal ajal, kui Euroopa elas nooremas kiviajas, õitses Egiptuses ja Ees-Aasias pronksiaeg; kui Vahemere rahvad astusid ajaloolisse aega, püsisid Põhja- ja Kesk-Euroopa suguharud veel eelajaloolise aja viimaseis ajajärkudes.

3. Ühiskonna kujundid.

Salkkond. Inimene pole kunagi olnud üksikult elav olend, ta on ikka elanud omataoliste keskel — teisiti ei oska me seda kujutellagi. Inimene kui niisugune võis kujuneda ainult ühiskonnas, sest keel ja

kombed võivad tekkida vaid ühiskondlikus elus. Teiseks tundis ürginimene väga hästi, et ta üksinda elada ja oma tarbeid rahuldada ei suuda. Nii kaugele kui meie andmed ulatuvad inimsoo minevikku, leiame inimese ikka ühiskondliku olendina. Seda tõendab meile ka nüüdisaja loodusrahvaste elu, kes on samal arenemisastmel kui eurooplased eelajaloolisel ajal. Nemadki on ühinenud selleks, et ühisel jõul saavutada, milleks iga üksiku jõud puudulik. Nii on ühiskondliku elu põhitoeks ühiskondlik töö, mida juhib kõigi, s. t. ühiskondlik tahe.

Algastmel olid igatahes nõrgad, vähearenenud ühiskondlikud ühikud, salkkonnad, mille liikmeid hoidis koos endakaitse ja toiduhankimine. Salkkonna majanduslik alus oli väga mitmekesine: nii elasid salkkondadena küttijad, kalurid ja karjakasvatajad. Salkkonnad olid inimkarjad ilma kindla ülemata ja kõrgemate aadeteta. Meie aja perekondlikku elu nad ei tundnud. Siiski ei puudunud salkkonnas mõnesugune sisemine organisatsioon. Kõige pealt salkkonna liikmete vanus tingis liikmete loomuliku erinevuse, sest vanemad, elukogenumad liikmed etendasid salkkonnas mõõtuandvat osa. Pealegi oli salkkonnal vajadus kindla ning tubli juhi järgi ühiseil kalapüükidel, jahipidamisil, sõjaretkil ja uude elukohta liikumisel.

Tööjaotuse algeidki leiame juba ürginimese juures. Tolleaegses töö-ühiskonnas läheb mees saaki otsima, jahile ja kalapüügile, naine aga laste ja raukadega hoolitseb majapidamise eest, korjab juuri, teri, marju, valmistab toitu, hoolitseb tule, onni ehituse ja rõivastise eest. Siirdub aga salkkond põlluharimisele, siis on siingi naisel täita tähtis osa, sest mees ei loe põlluharimist endale aukohaseks.

Sellest esimesest tööjaotusest, ja nimelt naise tegevusest, ilmnevad esimesed suured majanduslikud edusammud: tagavarade loomise ja majapidamise alged, taimede kasvatamine ja varanduse kogumine. Naine andis seega suurima tõuke paigal-asumisele ja enam-korraldatud eluviisile; mees aga põlgab veel kaua vaevalist põlluharimist, jätab selle naiste ja orjade hoolde ning laiskleb, kui tal ei ole auväärsemat tegevust nagu jaht ja sõda.

Perekond. Suguvõsa. Riik. Edaspidisel arenemisel tekib igal pool mingisuguse kujutluse läbi kindel vaade, et abielu lähemate sugulaste — õdede-vendade ja ema poolt sugulaste — vahel on lubamatu. Abielu loeti lubatavaks ainult võõrastega. Rühmi, mille liikmeid seob veresugulus, nimetatakse suguvõsaks. Suguvõsa elab ühist elu, kasvatab lapsi ja kasustab ühiselt suguvõsale kuuluvaid heina-, põllu- ja teisi maid. Ühine nimi, ühised pühadused ja usulised toimingud elustavad veresuguluse tunnet suguvõsas. Suguvõsas valitses alul ema-õigus (matriarhaat), sest sugulust loeti alati ema järgi. Ema-

õigus ei tähendanud seejuures naise valitsust. Ema järele määrati laste kuuluvus ja pärandati varandus. Ta ei saanud aga takistada mehe halba kohtlemist nii enda kui ka laste suhtes — mehe üleoleva füüsilise jõu tõttu. Lastele polnud väljakujunenud kombe järgi mitte isa vend, vaid ema vend mõõtuandev sugulane; lapsed ei kuulu mitte emale, veel vähem aga isale, vaid ema suguseltsile.

Kõigi rahvaste juures, kelle kultuur tõusis kõrgemale, tõrjus isa-õigus (patriarhaat) välja ema-õiguse, sest sugu põlvneb uue vaate järgi mehest. Isa-õiguse maksmahakkamisega tekib perekond, mille liikmeiks on isa, ema ja lapsed, ja mis moodustab endast väikese, kuid kindla ühiselu-ühiku. Sel ajastul naine röövitakse või ostetakse tema suguvõsalt. Ta muutub täielikult mehe omanduseks ja tema suguvõsa liikmeks, kes perekonna isana (pater familias) piiramatult valitseb naise ja laste üle, tehes neid õiguslikult hooleabiluseiks. Ent isa-õiguslik kord ei viidud ilma vastupanuta ja võitluseta läbi, nagu sellest jutustavad muinaslood amatsoonidest. Isa-õigusliku korra kujunemine oli seotud eraomanduse arenemisega, sest mees püüdis oma varandust pärandada lastele, ükskõik millisest naisest need oleksidki pärit, ja koguda enda ümber enam tööjõude, — mis varanduse kasvatamise seisukohalt väga tähtis. Perekonna loomine tähendas suurt edusammu edasi, sest perekonnas muutus mehe ja naise, vanemate ja laste vahekord kõlbelisemaks; võimaldus noorte täiuslikum kasvatus ja majanduslik tõus. Seepärast esineb perekond kõigi kultuurrahvaste juures majandusliku ja kõlbelise algrakukesena, mida peetakse pühaks. On perekondlik elu terve, püsib kogu rahvas ja riik tervena ning tugevana. Mõnede rahvaste (näit. roomlaste, slaavlaste ja eestlaste) juures leidus ka suurperekondi, milles elasid koos kolme põlve inimesed ühe perekonnavanema all, kellel oli niisama suur võim käes kui üksikperekonna pereisal. Perekond ja sugukond olid kindla riikliku korra eel-astmed. Suguvõsad, elades iseseisvat elu, aegade kestel ühinesid ühiste ürituste otstarbel suuremaiks liitudeks — suguharudeks. Viimaste ühinemisest tekkisid riigid.

Seisuste tekkimine. Riigi loomine toimus kas rahulisel teel naabrite vahel või pikema sõjalise võitluse teel, kusjuures suguharude pealikute suguseltsist kujuneb aadel, valitsev seisus, sõjavangid muutuvad orjadeks ja ülejäänud võitjad ja võidetud moodustavad vabade seisuse. Esines sääraseidki juhtusid, et metsikumad rahvad võidu korral sõjavangid ära sõid. Seisuslikud vahed tekkisid ka teisel teel. Sugukondliku elu juures puudus maa-eraomandus, sest maad kasustati ühiselt nii karjakasvatamiseks kui ka põlluharimiseks. Korraliku perekondliku elu kujunemisega ning põlluharimise arenemisega jaotati sugukonna maa üksikute perekondade vahel, kes seda siis

harisid. Ühed perekonnad olid suuremad, neil oli rohkem tööjõudu. Nad võtsid harimise alla ka metsamaid ja muutusid sel teel rikkamaks. Teised perekonnad jäid kas viljaikalduse või mõnel muul põhjusel vaeseks ja kaotasid lõpuks oma maa täieliselt, andudes jõuka naabri hoolealuseks. Nii kujunes suur- ja väikepõllupidajate kiht, samuti maata inimesed. Ka tööjaotus arenes edasi. Ühes ja sessamas ühiskonnas leiame põllupidajaid, käsitöölisi, kaupmehi, sõjamehi, preestreid jne.

4. Vaimne elu.

Loodusejõudude avastamine. Eelajalooline inimene seisis suurel määral üleloomulikkuse võimuses, sest tal puudus avar pilk aja ja ruumi kohta. Ta oli vähe arenenud, sest ta mälestised ja teated ei ulatu kunagi kaugemale lähemaist põlvedest; kõik kaugemal olev on muinasloolise looriga kaetud. Samuti kitsapiiriline on ta ruumi-ilm: juba lähema mäeseljandiku taga on võõrad, vaenulised inimesed, arusaadamatud keelemurded, — seal algab juba tundmatu ja imede ilm. Kõige öeldu juures puudub tolleaegsel inimesel igasugune arusaamine nähtuste põhjuselisest ühendusest. Ta vaatleb iga üksiksündmust eraldi ega suuda eraldada põhjusi tagajärgedest või siduda reastatud üksikpilte üheks tervikuks: ta on kui laps. Ja tolleaegne inimene on looduse-olend kõige täielikumal kujul. Ta vaatleb asju oma isiku seisukohalt, asetab neisse oma elu, usub, et nad samuti tunnevad ja toimetavad kui tema. Seepärast ongi tema kujutluses maailm täis vaime ja kogu looduselu nagu mingi vaimude mäng. Inimene austab nähtava ilma esemeid, asju, milles tema arvamuse järgi asuvad vaimud (fetišism). Ta austab mitte ainult valgust- ja soojustandvat päikest ja pilvi, mis tõid maadniisutavat vihma, vaid ka tuld, jõgesid, loomi, puid, inimeste valmistatud asju jne. Kõigis neis pidi asuma vaim, kes teotseb teadlikult nagu inimene. Kirjeldatud usulisi vaateid nimetatakse ka animismiks[1]. Tolleaegne inimene pidas oma hinge materiaalseks olendiks ja arvas, et surnu vaim jätkab endist elu ja vajab kõike seda, mida ta tarvitas maises elus. Sellised usulised vaated püsisid osaliselt hiljemgi, kui rahvas siirdus mitme jumala austamisele, polüteismile.

Mitme jumala austamine. Polüteism tekib alles seal, kus rahvas elab organiseeritud ühiskonnas (suguvõsa, -haru) ja kus arenenud ka majanduselu. Suuri loodusenähtusi: taevast, päikest, äikest, viljakandvat maad ja salapäraseid all-ilma võimusid — ka esivanemaid ja suguvõsa kangelasi — austatakse kui suguvõsa elu ja ta hüvede kaitsjaid. Põlluharimise-ajajärgul inimene

[1] Animus — vaim.

hakkab tundma korrapärase tegevuse tulemusi ja põhjuselist ühendust loodusenähtusis. Karjase-elu, põlluharimise, koldetule ja koduse rahu jumalused astuvad metsa-, vee- jne. vaimude kõrval ikka kujukamalt esile, eriti kevade-, külvi- ja lõikusepühadel. Ja mida enam elu areneb, seda arvukamaks muutuvad jumalused, nii et lõppeks ühelgi elutoimingul ja nähtusel ei puudu oma eri jumal või kaitsevaim. Nii peal- kui ka allilma jumalate elu käsitlevad müüdid ja muinaslood. Hiljemini ühendatakse sugu- võsade ja -harude jumalad korralikeks jumalateriikideks, kusjuures üks jumalaist kujuneb peajumalaks. Nii kujunes mitme jumala austamine.

Kõik vana-aja ajaloolised rahvad elasid mitmejumala-austamise ajajärgul. Polüteism aegade kestel muutus. Alul kujutati mõningaid jumalaid loomadena. Ühes vaimse arenguga vana-aja rahvaste jumalad omandavad inimese kuju. Polüteismi kõrgemail edenemisastmeil kujunevad esimesed ainujumala — monoteismi — alged. Avaldatakse arvamust, et üksikud jumalad pole muud kui ühe kõrgema olendi, jumala mitmesugused nimetused.

Kultus. Väliselt avaldus usk rea toimingute ja korralduste summas, mida nimetatakse kultuseks. Selle abil püütakse võita jumalate poolehoidu ja pääseda nende viha alt. Surnute matmine ja selle viisid, ohverdamine, manamine ja palve olid harilikeks vahendeiks ühenduse loomisel jumalusega. Tähtsaks kultuse osaks tuleb lugeda veel jumaluse tahtmise uurimist oraakli kaudu. Seni kui kultus oli lihtne, jäi selle korraldamine perekonna, sugukonna või mõne teise ühiskondliku ühiku pealiku hooleks. Jumalate arvu kasvamisega ja kultuse tseremoonia keerustumisega ei suutnud ilmlik isik kultuse ülesandeid täita. Selle korraldamine läheb asjatundjate preestrite kätte, kes esinevad elukutseliste vahemeestena jumalate ja inimeste vahel. Toimetades avalikku ohverdamist, käsitelles usulisi kombeid ja korraldades pidustusi, saavutavad nad suure võimu ja lugupidamise — seda enam, mida valjemad ning keerukamad usulised kombed nad läbi viivad, mida paremini nad mõistavad toimetada salatalitusi ja ennustamisi, mida kindlamini nad endid organiseerivad kui seisust.

Preestrid mõjustasid tunduvalt kõige vanemat kultuuri — heas ja halvas mõttes. Nad kasvatasid rahvast, lõid luule ja kirja, loodus- ja täheteaduse, arvuteaduse ja aja-arvamise, mõõdud ja kaalud, arsiteaduse jne. Nad rajasid seega kogu katselise teaduse ja tõid ühtlasi praktilisse ellu kavakindla taotlemise ja matemaatilise täpsuse alged. Preestrid harrastasid ja edendasid ka igasugust ebausku ja tarvitasid, kus nad organiseeritud seisusena tegid endid valitsevaks kihiks, rõhuvat võimu ja halvasid elu igasugust edu oma võimu säilitamise'.s.

5. Vana-aja haritud rahvad.

Vana-aja kultuurrahvaste tegevusväljaks ja kultuuri sünnikohtadeks olid suurte jõgede jõgikonnad, mis viljaka maa tõttu meelitasid sinna inimesi elama ja kus nad õppisid korrapäraselt harima põldu ja tundma paigalelamise paremusi.

Ajaloolise arengu seisukohalt tähtsamad rahvad olid semiidid ja aarialased ehk indogermaanlased. Semiitide ehk semi tõugu rahvaste hulka kuuluvad: egiptlased, babüloonlased ja assüürlased, juudid, föniiklased ja araablased, kelle asupaigaks loetakse Araabia poolsaart. Aaria tõugu rahvaste hulka kuuluvad: kreeklased, roomlased, germaanlased, slaavlased, siis hindud, pärslased, meedlased jt. Nende algkodu pole seni veel täiesti kindlaks määratud. Ühed arvavad, et nende algkoduks tuleb pidada Industani poolsaart, teised loevad selleks Aarali mere ja Amu-Darja ning Sõr-Darja jõe ümbrust. Algkodust, kus nad kõnelesid kõik üht keelt, välja rännanud, alistasid nad teisi rahvaid, mõjustades kultuuriliselt neid ja lastes endidki mõjustada [1]. Peale semi ja aaria tõugu rahvaste etendasid vanematel aegadel tähtsat osa kultuurelu kujunemisel kindlaksmääramatu kuuluvusega sumeerid ja kaldealased Eufrati ja Tigrise jõe piirkonnas.

Vana-aja kultuuri tsentrumeiks, mis mõjustanud euroopa rahvaste arengut, olid Egiptus ja Mesopotaamia: siit levis kultuur kaubitsemise ja sõdade kaudu Lääne-Aasiasse, kus kujunes üldine hommikumaine kultuur. Euroopas kultuuristusid esimestena kreeklased. Hiljemini astusid nende asemele roomlased, kelle maailmariigi võimusesse kuulusid kõik vana-aja kultuuritsentrumid. Pärast Rooma riigi langemist püsis rooma-kreeka haridus edasi, moodustades ühes ristiusuga keskaja kultuuri aluse ja mõjustades nüüdisaegsetki hariduselu.

Milles seisab ajaloo ülesanne? — Mis mõistame maailma ja eriajaloo, politilise ja kultuuri-ajaloo, eelajaloolise ja ajaloolise aja all? — Kuidas liigitatakse ajalooallikaid? Nende tähtsus? — Milles väljendusid eelajaloolise aja inimese edusammud? — Missugust mõju avaldas kultuurilisele arengule inimese üleminek põlluharimisele? — Missugused olid eelajaloolise aja ühiskonna kujundid ja mille poolest nad üksteisest erinesid? — Kuidas tekkisid seisused? — Mis mõistame animismi, fetišismi, polüteismi ja monoteismi all? Nende erinevus? — Mis mõistame kultuse all ja milles see väljendus? — Milles väljendus preesterkonna mõju kultuurilisele arengule? Millega on see seletatav? — Miks asusid vana-aja kultuuritsentrumid suurte jõgede jõgikondades? — Missugused rahvad kuuluvad vana-aja kultuurirahvaste hulka?

[1] Kolmandad loevad aarialaste algkoduks Euroopat.

B. Vana Idamaa.

I. Egiptus.

1. Looduslikud olud. Rahvas.

Looduslikud olud. Egiptus on oaas keset liivakõrbeid. Ta tekitajaks oli Niilus, mis on suuremaid jõgesid maailmas ja mis oma alguse saab sademeterikkast Viktooria järve piirkonnast ning Abessiinia mägedest. Teda piiravad Araabia kõrb idas, Liibüa kõrb läänes ja Nuubia kõrb lõunas. „Egiptus on Niiluse and", ütleb ajaloo isa Herodotos. Temal on õigus, sest Niiluse iga-aastased veetõusud, ujutades kogu jõeoru üle, jätavad järele rammusa mudakihi, mis võimaldab kaks lõikust aastas.

Nii looduslikud olud kui ka aastaajad sõltuvad Niilusest. Aasta-aegu, nagu meil, Egiptuses õieti polegi. Sealne aasta jaguneb kolme perioodi. Juulist oktoobrini on veetõusuaeg, mil Egiptus sarnaneb hiiglasuure järvega, millest Herodotose kirjelduse järgi külad ja linnad näivad saartena. Kui jõgi on oma sängi tagasi läinud, algab külviaeg (novembrist veebruarini). Veebruari lõpul on kogu maa hiiglapõld, kus kõik kasvab ja haljendab. Märtsist juunini kestab lõikus.

Egiptuse kliima ja maapind soodustavad mitmesuguse teravilja, aia- ning puuvilja kasvatamist ja ka karjandust. Rikkaliku lõikuse tõttu nimetati Egiptust „maailma viljaaidaks". Egiptlased tegid kõik, mis võimalik, et enesele head viljasaaki kindlustada. Nii kaevasid nad kanaleid ja tiike, kuhu koguti suurvee ajal tarvilikud vee tagavarad, et tarbe korral põldu niisutada, sest Egiptus on väga sademetevaene. Kuigi Niiluse org ühes naabrusesolevate oaasidega pole pindalalt suusem praegusest Belgiast, toitis ta võrdlemisi palju rahvast. Arvatakse, et Egiptus andis vanal ajal ligi 8 milj. inimesele tööd ja ülalpidamist. Püsiva ja süstemaatilise põllutööga ongi seletatav, miks oli egiptlastel vähe aega ja tahet rändamisteks, maade vallutamiseks ja muudeks politilisteks ettevõteteks, nagu seda harrastasid mõned muud rahvad.

Rahvas. Egiptlased on Niiluse jõeoru algelanikud ja kuuluvad semi tõugu rahvaste hulka, nagu tõestavad uuemad uurimised (leiud

eelajaloolisest ajast, keeleteaduslikud ja antropoloogilised uurimised jne.). Nendega on küll aegade kestel mõned sisserännanud rahvad ühte sulanud, kuid pole egiptlaste keelele, kunstile ja kogu kultuurile nimetamisväärset mõju avaldanud.

2. Poliitiline areng.

Riigi tekkimine. Vana- ja Keskriigi aeg. Perekondadest, suguvõsadest ja suguharudest kujunesid Egiptuses juba varakult ligi 40 väikest riigikest. Nende vahel valitses sageli vaen ja tüli. Riiud lõppesid loomulikult sellega, et nõrgemad alistusid tugevamaile, mille tagajärjel kujunesid kaks suuremat riiki, Ülem- ja Alam-Egiptus. Viimased ühendas 3400 e. Kr. esimese valitsussuguvõsa looja Menes, kusjuures riigi pealinnaks sai Memfis. Väikeriikide ühinemine toimus võrdlemisi varakult, sest ühised tööd — kanalite, tammide, tiikide ehitamine — nõudsid seda tungivalt. Riiki valitseb siit peale piiramatu võimuga kuningas, vaarao, hulga kõrgemate ja alamate ametnikkude abil, kes oma teenistuse eest said maad kasustamiseks. Riigis säilisid peale ühendamist endised väikeriigikesed, kuid maakondade kujul, mida valitsesid vürstid ühes rea ametnikkudega. Maakondade valitsejad ihkasid suuremat võimu ja vabadust, mille tagajärjel riik lagunes. Maakonnad said iseseisvaiks ja riik jagunes uuesti väikeriikideks, nagu see oli eelajaloolisel ajal. Sellega lõppes Vana-riigi aeg. Sellest ajast on pärit suured püramiidid Gizeh'i (loe: džisseh) läheduses ja vanimad inimsoo ehitismälestised.

Hiljemini (2160 a. e. Kr.) läks Ülem-Egiptuses Teebai vürstidel uuesti korda riiki ühendada. Algab *Kesk-riigi* aeg, mil egiptlased vallutavad Etioopia (Nuubia) ja sooritavad rea teisi sõjalisi ettevõtteid. Samal ajal algab ka kaubitsemine Süüriaga ja Punase mere kaudu. Mainitud ajastul kaevati ka suur Mörise järv Niiluse jõe veetõusu reguleerimiseks ja kasustamiseks, suur riigi palee (labürint), sfinksid, hiiglakujud graniidist, obeliskid jne.

Uus-riigi aeg. Egiptus kaotab oma iseseisvuse. A. 1700 vallutab Ees-Aasiast tulnud semi tõugu rahvas, hüksod, Egiptuse ja paneb oma võimu maksma, peamiselt Alam-Egiptuses. A. 1580 langeb hüksode võim ja nad valguvad tagasi Aasiasse.

Sellega algab Uus-riigi aeg, mil Egiptus tõuseb võimsaks ja suureks riigiks. Egiptuse valitsejad ajavad sel ajal maadevallutamise politikat. Nende võimuses püsisid pikemat aega Etioopia, osa Aafrika põhjarannikust, Siinai poolsaar, Süüria, Palestiina ja osa Mesopotaamiast. Nii sai Egiptusest maailmariik. Sama aega iseloomustavad suurejoonelised templid ja paleed ühes sfinkside alleedega ja sammaskäikudega, hiiglakujud, obeliskid jne. Templite seinad, sfinksid, sam-

bad ja obeliskid olid kaetud hieroglüüfidega. Toredate ehitiste poolest oli Teebai linn kuulus.

A. 1200 ümber kaotab Egiptus Aasias oma maad Assüüriale, Ülem-Egiptuse Etioopiale ja Alam-Egiptus peab Assüüria ülemvõimu tunnustama. A. 525 langeb Egiptus Pärsia riigi võimusesse, kaotades seega oma iseseisvuse.

3. Riigikord ja sotsiaalsed suhted.

Riigikord. Egiptuse riigi valitsemisvormi võime nimetada teokraatilis-despootiliseks. See riigivorm oli maksev ka teistes idamaa riikides. Riigi eesotsas seisis kuningas, vaarao, kellele anti jumalikku au ja kes esines maapealse jumalusena. Kuninga tahteavaldisile vaadati kui jumala avaldisile. Seepärast oli kuninga tahe otsustav ja tema otsused lõplikud. Kuningas valitses seejuures riiki piiramatu võimuga. Tema isikus kehastus kogu riik. Rahvas, alates kõrgemate ametnikkudega ja lõpetades kõige kehvema talupojaga, pidi täielikult alluma „mõlemate maade" valitsejale. Mässukatsed — kui neid juhtus — suruti valjult maha. Egiptuse kuningate võimust annavad selget tunnistust nende hauakambrid, püramiidid ja surnute templid, mille ehitamiseks käsutati kokku üle maa inimesteparved, kes valjule korrale alistudes oma ülesande täitsid. Ümbritsetud oma ihukaitseväest ja hiilgavaist õukondlasist, näitas kuningas end rahvale ainult pidulikel puhkudel. Kes tema jutule ilmusid, pidid põlvili laskuma ja maani kummarduma, nagu oli viisiks hommikumaa riikides.

Sotsiaalsed suhted. Kuningas nimetas ametnikud, kes moodustasid hästiorganiseeritud ja kuninga tahtele alistuva ametnikkude pere. Kõrgeimaks ametnikuks, kuninga esindajaks, oli peaminister ehk vesiir, kes oli ka esimeseks ja kõrgeimaks kohtunikuks. Temale järgnesid riigi rahanduse ehk „varakambri" juhtijad. Varakambrisse tulid maksud kas natuuras või rahas: talupoeg andis osa oma põllusaadusist, käsitööline aga käsitöösaadusist jne. Maksude nõudmine, rahu ja korra eest hoolitsemine oli maavalitsejate (vürstide) ja nende ametnikkude ülesandeks.

Kuninga ja ta ametnikkonna kõrval etendasid riigis veel tähtsat osa teised sotsiaalsed ehk ühiskondlikud klassid. Väljapaistev oli neist võimukas ja arvukas vaimulikkude pere ehk preesterkond, kelle kasutada olid suured maa-alad ning orjadehulgad ja kes valvas usuliste eeskirjade täitmise järgi. Ka teaduste harrastamine oli peamiselt vaimulikkude ülesanne. Vaimulikkude mõju oli seetõttu suur mitte ainult riigivalitsemisele, vaid ka kogu rahvale ja ta iseloomule. Uue riigi lõpupoolel tõukas Teebai peapreester kuninga troonilt ja

astus ise ta asemele, jäädes seejuures ise vaimulikku seisusse. See on seletatav ühelt poolt vaimuliku seisuse tulundusliku ülekaaluga[1], teiselt poolt puhtpolitilise võitluse kaudu.

Järgmise tähtsa sotsiaalse klassi moodustasid sõjaväelased. Vanematel aegadel moodustati sõjavägi ainult sõja puhul. See kord osutus hiljemini suuremate sõjaliste ürituste puhul ebaotstarbekohaseks. Tekkis tarve kindla ja alalise sõjaväe järgi. Sõjavägi koosnes pärismaalasist ja võõrastest palgasõdureist (näit. süürialased, nuubialased, neegrid), kusjuures viimased olid arvuliselt suures ülekaalus. Sõja lõppemisega vabastati osa sõdureid teenistusest, ülejäänud viidi vastavatesse laagritesse, mis asusid Niiluse suudmeala piirkonnas. Neist kujunes pärandatav sõjaväelaste seisus, kelle juhtide mõju kiiresti kasvas ja kellele kuningas võis toetuda. Kutseline sõjavägi oli küll kuninga võimu kindlaks toeks, kuid ta võis ka samale võimule kardetavaks saada, nagu seda tõestab revolutsioon Uus-riigi ajal, millest osa võtsid sõjavägi ja selle ülemjuhataja.

Seninimetatud valitsevate, kõrgemate kihtide kõrval teotses veel vaba keskkiht, laevade omanikud, töösturid, pankurid, kaupmehed ja käsitöölised, nagu tislerid, kingsepad, kullasepad jne. Nendega võime kõrvutada väikepõllupidajaid, kes oma perekonna töötajõuga või paari neist sõltuva palgalisega maad harisid.

Suur põlluharijate mass elas pärisorjuses, kes preesterkonnalt ja sõjaväelastelt saadud maa eest maksu maksid ja ka tegu tegid, sest peaaegu kogu maa kuulus kuningale, vaimulikele ja sõjaväelastele. Pärisorjadega võime kõrvutada orjade massi, mis moodustus sõjavangidest ja ostetud orjest.

4. Tulunduslik olukord. Põllundus, tööndus, kaubandus.

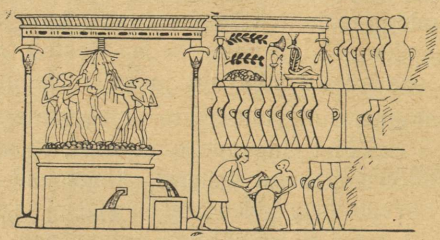
Põllumajandus. Tööndus. Viljaka maa ja rahva kõrge kultuuri tõttu saatis Egiptus palju ja väga mitmesuguseid saadusi turule. Rahva tähtsaimaks tegevusalaks oli põllumajandus. Põldviljadest asusid esimesel kohal nisu, oder ja hirss. Neile järgnesid lina ja kanep, puuvill ja papüürus. Hästi arenenud oli ka karjakasvatamine. Vaene oli Egiptus vürtside, veinide ja puude poolest.

Vaene oli Egiptus ka mineraalide poolest. Vaske leidus Siinai poolsaarel, kulda Nuubias ja Niiluse ning Punase mere vahel, kuna hõbedat polnud üldse leida. Väga rikas oli Egiptus mitmesugus-

[1] Sel ajal kuulus Teebai templile 2293 km² põllumaad, hulk aedu, 81322 inimest (orjad, pärisorjad), 421 362 looma, palju laevu ja laevatehaseid jne.

test ehituskividest (lubja- ja liivakivi, graniit). Kõrbedest saadi salpeetrit ja naatriumi, mida tarvitati seebi asemel.

Väga mitmekülgselt oli arenenud Egiptuse tööndus. Kulla ja hõbeda ümbertöötamises olid egiptlased meistrid. Nad valmistasid ilu- ja ehteasju, mitmesuguseid nõusid, mida kaunistasid väljapressitud inimesekujud. Ka olid nad osavad sõjariistade valmistajad. Kuulsad olid Egiptuse tekstiiltööndu se saadused: villane, puuvillane ja linane riie, vaibad, siis büssosriie, mida valmistati kõige paremast puuvillast või siiditaolisest linast. Riidevärvimine oli samuti arenenud. Kauniks ja suursuguseks värviks peeti purpurpunast. Klaasi ja fajansi valmistamises olid egiptlased teistest vana-aja rahvastest kaugelt osavamad. Ka valmistasid nad esimesed mööblid: kõik tuntud mööblivormid, nagu tool, laud, voodi, diivan, kapp ja teised, on pärit Egiptusest.

10. joonis. Veinipress. Viinamarju sõtkuvad mehed hoiavad nööridest kinni.

Kaubandus. Kaubanduses pole egiptlased nii suurt edu saavutanud, kui põllumajanduses ja tööndu ses. Sisekaubanduses etendas tähtsat osa Niiluse jõgi oma kanalitega. Niilus kubises mitmesugustest kaubalaevadest, eriti suurte usupühade ajal, mil kaubitsemine oli eriti elav Teebais, Memfises ja teistes kaubanduse keskkohtades. Väliskaubanduses olid egiptlased tagasihoidlikud, mis seletatav iseseisva kaubalaevastiku ehitamiseks vajaliku puumaterjali vähesuse ja heade sadamate puudumisega. Ei jätnud mõju avaldamata ka vaenlik suhtumine võõramaalastesse, sest nad pidasid end väljavalituks ja seega teistest paremaks rahvaks. Ka väliskaubanduses etendas Niiluse jõgi suurt osa. Seal võis näha kaubalaevu igast maailmakaarest, mis vedasid nii Egiptuse kui ka Punaselt merelt ja Istmuse kaudu tulnud karavanide kaupu. Egiptusest veeti välja kulda, riiet, papüürust, teravilja, kunstipäraseid iluasju j. m.; sisse veeti aga hobuseid (Süüriast), puud, mitmesuguseid õlisorte, õlut ja veini, vaske ja hõbedat. Lõunamaadest toodi Egiptusse elevandiluud, leopardinahka ja kulda. Seninimetatud kaubateede kõrval etendas väga tähtsat osa Vahemeri. Siin ristlesid igas suunas föniiklaste suured kaubalaevad, mis iga ilmakaare poolt suundusid Niiluse jõe suudmesse. Nii siin kui ka mujal piiripunktides korraldati tollijaamad, kus kõigilt kaupadelt, mis kuningale ei läinud, tolli võeti.

5. Usk.

Egiptlaste jumalad. Egiptlased olid vaga ja jumalakartlik rahvas, milleks kaasa mõjusid igapäevse elu üksikasjusse tungivad usulised eeskirjad. Nii sisaldasid need määrusi isegi inimese tervishoiu, puhtuse ning toitumise kohta. Kogu egiptlaste kultuur oli ja arenes usu mõju all.

11. joonis. Jumal Anubis kaalub surnu südant. Tot iibise peaga märgib üles tulemused, millest raudkulli peaga Horus teatab Osirisele.

Egiptlased nägid, kuidas Niiluse veetõus maa viljakaks tegi ja inimestele ülalpidamise kindlustas; nad teadsid ka, et kõrve liiv ja kuumus looduseelu hävitab ja inimeste elu võimatuks teeb. Seejuures ei olnud neil aga selget kujutlust salapärastest loodusejõududest. Nad arvasid, et inimese elu mõjustavate loodusenähtuste taga seisavad jumalad. Seni kui Egiptus jagunes mitmekümneks väikeriigiks, olid igal riigikesel omad jumalad. Riikide ühendamisega hakati Egiptuses küll eriti üht jumalat austama, kuid egiptlased jäid siiski mitme jumala austajaiks (polüteism. Egiptlaste usu keskpunktis asus maailmavalitseja päikesejumal Ammon-Ra, kelle auks ehitati obeliske. Päikesejumala kõrval leidis üldist tunnustamist surnutejumal Osiris, ta abikaasa, Niiluse jõeoru kaitseja Isis, viimase poeg Horos, keda loeti ilusaima aastaaja kaitsjaks, ja Set, keda kujutati kurja olendina vihmavaese kõrve ja kõrvetuule ning kõrvetava päikese sümbolina. Peale nende austasid egiptlased veel paljusid teisi juma-

12. joonis. Šaakali peaga Anubis hoolitseb Osirise muumia eest.

laid. Nad lugesid oma peajumalaid — Ammon-Ra, Osiris ja Horos — oma esimesteks kuningateks. Seepärast arvati, et iga kuningas on „Ra poeg", keda tuleb pärast surma jumaldada. Oma usulises arenemises hakkasid preestrid ja teised haritlased arvama, et Ammon-Ra, Osiris ja Horos pole muud midagi, kui ühe ja sama jumaluse erinimetused. Seega astusid egiptlased esimesed sammud ainujumala tunnustamise suunas, milleni nad siiski ei jõudnud.

Tähtsamate jumalate kõrval uskus rahvas veel headesse ja halbadesse vaimudesse, kellest arvati, et neid on võimalik lausumise kaudu enese vastu heatahtlikuks teha.

13. joonis. Püramiidid.

Loomade jumaldamine. Väga iseloomulik oli vanadele egiptlastele loomade jumaldamine. Nad arvasid, et paljudel jumalail on oma lemmikloomad, keda tuleb pühaks pidada, näit. iibist, kassi, krokodilli, jõehobu, madu, koera, raudkulli jne. Pidades loomi pühaks, andsid egiptlased oma jumalatele looma kuju või kujutasid neid loomade tunnustega. Nii kujutati Ammon-Ra hane, Isist lehma (või lehma sarvedega) ja Horost raudkulli kujul. Kõige suurema austamise osaliseks sai püha härg Apis, kelle peamised tunnused olid must karv, valge märk otsaesisel ja sitikakuju keelel. Pühadele loomadele ehitati templeid, kus vastavad preestrid neid teenisid ja neile ohvreid tõid, nagu seda kultus nõudis. Püha härg Apis asus Memfise templis, kus ta sai erilise austamise osaliseks. Suri Apis, algas kogu Egiptuses lein, mis lõppes uue Apise leidmisega. Mure ja kurbuse asemele astus nüüd üldine rõõm ja hõiskamine; kullatud lootsikus

toodi uus härg pidulikult templisse, kus teda kui jumalat teeniti ja talle ohvreid toodi. Ohverdati muidugi mitte härjale, vaid jumalale (Osiris), kes Apise valinud oma eluasemeks. Surnud härg balsameeriti ja hoiti templis. Balsameeriti ka teisi loomi, näit. krokodille, kasse, koeri jne., mattes neid teatava pidulikkusega. Pühi loomi on maetud, nagu seda tõestavad meie aja väljakaevamised, kümnete ja sadade tuhandete kaupa.

Loomade austamist ei mõistnud kõik ühtmoodi. Haritud egiptlased vaatasid neile kui sümbolitele, jumalate kujutistele. Rahvas aga nägi loomis jumalaid endid.

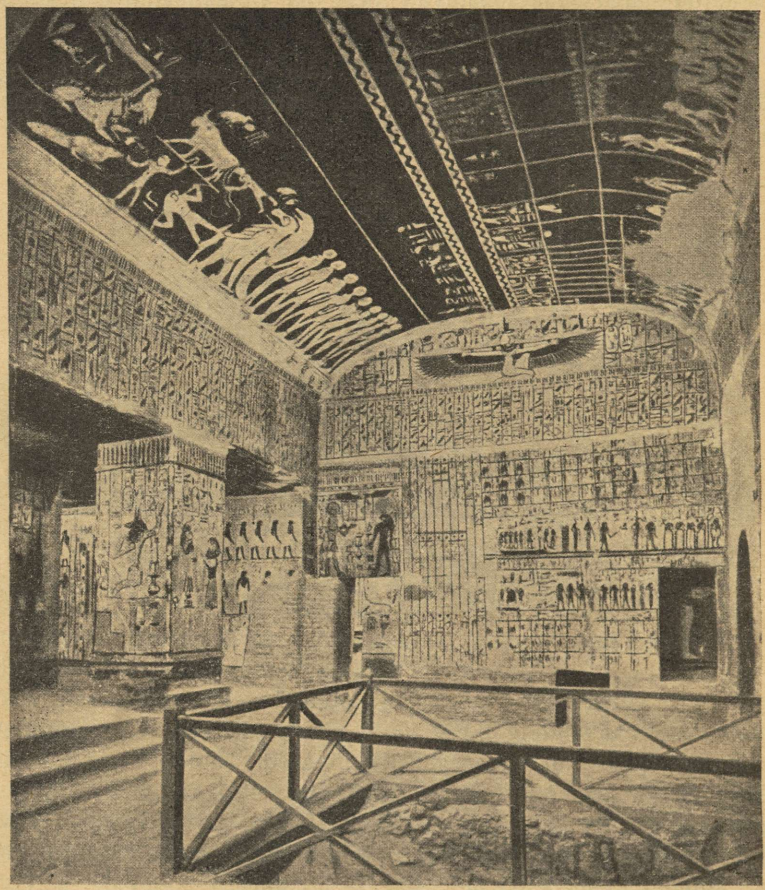
14. joonis. Sfinks.

Usk hinge surematusse. Väljapaistvat osa egiptlaste usus etendas usk hinge surematusse ja hauatagusesse ellu. Nad uskusid, et surnu hing edasi elab, kuigi neil polnud selget kujutlust, kus ja missugustel kujudel hing edasi elab. Talupojad kujutlesid hauatagust elu hoopis teisiti kui suursugused inimesed. Nad arvasid, et hinge asukohaks on „suur väli, kus kõrsvili on seitse küünart kõrge; seal võivad nad künda ja lõigata ja õhtul sükomori[1] all istuda ja maletada.“ Egiptlased uskusid ka, et surnu hing võib kehasse tagasi tulla, viibides vahepeal puhastamise otstarbel loomade kehas ja Osirise riigis viimasel kohtupäeval. Sellega on seletatav, miks egiptlased surnukehi balsameerisid, et neid hoida kõdunemise eest. Balsameeritud surnukehi nimetati muumiateks. Need paigutati surnukirstu ehk sarkofaagi, hoiti kuivades ja hästiehitatud hauakambrites, millest on säilinud meie päevini väga paljud. Suurejoonelisimad neist olid kuningate hauakambrid, püramiidid.

[1] sükomor — viigipuutaoline puu.

6. Kunst.

Püramiidid. Hauakambrid. Egiptlaste kunst, eriti ehituskunst on aastatuhandete kestel seisnud usu, õieti surnutekultuse teenistuses ja pealegi suuremal määral kui ühegi teise rahva juures. Nad uskusid, et surnu hing seni edasi elab, kuni ta keha suudetakse tervena säili-

15. joonis. Vaarao haud Teebais 1300. a. e. Kr.

tada. Seega on seletatav mitte ainult surnukehade balsameerimine, vaid ka jõukamate poolt suurte hauaehitiste, püramiidide ja hauakambrite ehitamine. Egiptlased eelistasid suurusega mõjuvaid ehitisi, mis pidid paistma igavestena. Neist meie päevini on säilinud templid ja püramiidid. Viimaseid leiame vana Memfise läheduses, Gizeh'i küla juures. Suurim ja võimsaim neist on Cheopsi püramiid,

mis ehitati ligi 3000 a. e. Kr. See on vormilt geomeetriline, ruudukujulisele pinnale ehitatud astmeline matushoone. Ehitis läheb ülespoole kord-korralt ikka kitsamaks, kusjuures iga järgmine kividekiht on eelmisest kitsam. Püramiidi aluse külje pikkus on 230 m, kõrgus oli 146 m. Hiiglatöö! Cheopsi püramiidi ehitamisel olla töötanud 100 000 meest; eeltöödeks kulunud 10 a., püramiidi enese ehitamiseks 20 aastat. Gizeh'i kolme suure püramiidi lähedal lamab kuninga peaga lõvi: sfinks, mille pikkus 57 m, kõrgus 20 m. See on välja raiutud kaljumürakast, mis kõrvepinnast kõrgemale tõusis. Sfinks

16. joonis. Templi sammastik.

esines egiptlaste arvamusel hauavahina, kes pidi igale lähenejale meelde tuletama püramiidi ehitaja valitseja võimu.

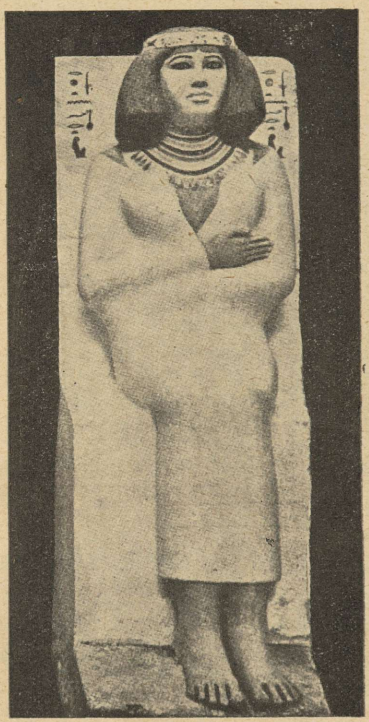
Suurt imestust äratavad suurel arvul säilinud hauakambrid, mis kaljudesse ehitatud. Neid leiame suurel arvul säilinuna, näit. „Kuningate orus", lääne pool Teebaid. Seal asub ka hiljuti avastatud vaarao Tut-anch-Amoni haud, mis tervena püsinud ühes kallihinnalise sisseseaduga, ehte- ja iluasjadega ning rikkalikult täidetud varakambriga.

Lossid. Templid. Ilusaimad ehitised Egiptuses olid vaaraode lossid ja jumalate templid. Kuulsad suurte ehitiste poolest olid kaks pealinna: Memfis ja Teebai. Meie ajani on püsima jäänud Memfise lähedal kõrveliivaga kaetud suure lossi, labürindi varemed. Labürint oli hiiglaehitis 12 õue ja 3000 toaga. Herodotos, kuulus Kreeka ajaloolane, kes ise labürindis käinud, jutustab loendamatuist sammaskäikudest, siseõuedest ja saalidest, mis kõik kokku moodustanud kunstipärase terviku.

Samuti omapäraselt mõjuvad egiptlaste templid. Kui aaria tõugu rahvad, näit. kreeklased, oma templid ehitasid lahtistena ja

vabadena ning sageli mägedele, kus palju avarust, päikest ja õhku, ehitasid egiptlased oma templid kinnistena, sageli igasuguse vaateta maastikule. Paistab, nagu oleks tahetud püha paika täielikult eraldada maisest ilmast.

Templisse pääsetakse võrdlemisi väikese ja kitsa värava kaudu, mida piiravad mõlemalt poolt kaks laiapinnalist kaitsetornitaolist

17. joonis. Printsess Nefrit.

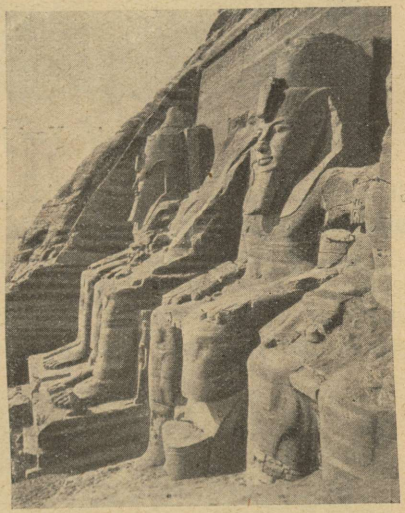
18. joonis. Obelisk.

ehitist (püloon). Nende taga näeme ruumikat õue, mis piiratud sammaskäiguga ja templi tugeva müüriga. Õuele järgnevad veel mitmed eriruumid ja templi eriosad. Lõpuks võime näha templi kõige pühamat paika, kuhu viib pronksuks ja kuhu sisse astuda oli õigus ainult preestril ja kuningal. Egiptlaste vaate järgi ei tohtinud hariliku sureliku silm näha ei pühapaika ega seal asuvat jumalapilti, mis asus erilise uksega kaitstud kivikastis [1].

[1] Ülalmainitu on maksev peamiselt Edfu templi kohta, mille ülesanne polnud näidata kuninglikku hiilgust, nagu see maksev riigitemplite Luxori ja Karnaki kohta.

Egiptlaste templid olid rikkalikult kaunistatud. Piltidega ja hieroglüüfidega olid kaetud seinad ja sambad. Templi väravani viivat teed piirasid sfinkside read ja obeliskid. Sambad tuletasid meelde kokkuköidetud lootoslille varsi. Lootoslilli kujutati sambas kas kinniste või lahtilöönud õitega, millele toetus terve pealehitus.

Skulptuur. Maal. Egiptlased saavutasid väljapaistvaid tagajärgi ka teistes kujutavais kunstides. Vana-riigi päevil avaldasid nad tunduvat mõju sel alal ka kreeka kunstile. Egiptlaste skulptuur ja maal arenesid peamiselt ka surnute kultuse mõjul. Kunstnikud valisid oma tööde objektiks kuningaid ja teisi võimukandjaid kui ka stseene rahva igapäevsest elust. Kujutati küttimist, kalapüüki, käsitööd ja põlluharimist, võitlust, mängusid jne. Raskusi tekitasid kunstnikele perspektiiviküsimused. Nad ei mõistnud inimesi nii kujutada, nagu seda tehakse meie päevil. Nii reljeefides kui ka maali alal kujutati inimese kehaosi nii, et nad hästi näha oleksid: pea ja jalad külje poolt, õlad ja rind eest vaadatuna, keha alumine osa poolprofiilis. Skulptuuri alal (reljeefid, sfinksid, kujud) valitses loomutruu kujutamine, näit. kujud „Kirjutaja", „Printsess Nefrit". Viimane kuju on ka loomutruult värvitud (koloreeritud) ja kuulub meistriteoste hulka. Juba sel ajal tundsid naised huvi kunstliku ilu vastu: nad värvisid juukseid, silmakarvu ja huuli jne. Maalid olid värvirikkad ja ka loomutruud, jäädes siiski taha skulptuuri saavutisist.

19. joonis. Vaarao Ramses II hiiglakujud kaljutempli sissekäigu juures.

7. Teadused.

Matemaatika. Astronoomia. Looduslikud tingimused, milles egiptlased elasid, veeretasid nende õlgadele suured ülesanded ka teaduste alal. Nende lahendamiseks aitasid kaasa egiptlastele iseloomulik painduvus, kannatlikkus ja järjekindlus, milleta poleks võimalikud olnud ka ülalmainitud saavutised kunsti ja ehitustehnika alal.

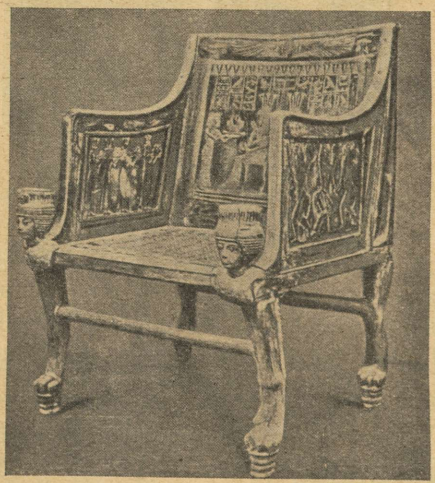
Matemaatika, arvutamine ja geomeetria, olid egiptlastele tuttavad juba kõige vanematel aegadel. Egiptuse maapind oli viljakas ja maksustatud; maaomandi piirid hävitas Niiluse veetõus, mis nõu-

19. joonis. Kari jõest läbi minemas.

dis maamõõtmist ja piirimärkide uut püstitamist. Head matemaatika tundmist nõudsid ka püramiidide ja teiste suurte ehitiste ehitamine.

Niiluse üleujutused oma korrapärasusega viisid egiptlased tähtsale leiutisele, ajaarvamisele päikese ja teiste taevakehade liikumise vaatluste kaudu. Kalendri võtsid nad tarvitusele 4241 a. e. Kr., mis osutub vanimaks inimsoo kultuurisaavutiseks. Nad jagasid aasta 12 kuuks ja 365 päevaks ühes 5 lisapäevaga. Uus aasta algas Siiriuse ilmumisega hommikutaeval, mis ühte langes Niiluse veetõusuga. Seega etendasid egiptlased tähtsat osa taheteaduse ehk astronoomia arenemisel.

20. joonis. Vaarao tool.

Kiri. Arstiteadus. Ilukirjandus. Teine tähtis leiutis, millele Egiptuse kiirestiarenev kultuur võlgneb oma tänu, on kiri, sest viimase kaudu säilitatakse nii räägitud kui ka mõeldud sõna. Egiptlaste kiri, hieroglüüfid, on piltkiri. Alul tähendas iga pilt üht asja (näit. ader) või mõistet (näit. kaks liikuvat jalga = käimine). Hiljemini hakati piltide kaudu ka silpe ja häälikuid kujutama. Hieroglüüfid raiuti kivisse peitliga, puule ja papüürusele kirjutati need vastava sule ja tindiga, kuid lihtsustatud kujul. Sellest arenes lühendatud

kiri, milles esialgset piltkirja polnud tundagi. Allseisev joonis kujutab selgesti, kuidas öökulli pildist kujunes aegade kestel täht — m. Egiptuse hieroglüüfe ei mõistetud kaua aega lugeda. Alles üle saja aasta tagasi (1822) läks prantsuse õpetlasel Champollion'il korda ära seletada üht kivisse raiutud kirja (Rosetti kivi), mille leidis üks Napoleoni ohvitser 1799. a. Egiptuses. Hieroglüüfide seletamine avas loendamatu hulga kirjalikke mälestisi, võimaldades seega Egiptuse ajaloo uurimist. Egiptlastele oli kiri kõigi teadmiste alus. Seepärast nimetasidki nad oma kirja suure aukartusega „Jumala sõnaks". Kes seda valdab, on vaba füüsilisest tööst, sest temast saab riigiametnik

22. joonis. Kirja areng.

1 = k, 2 = l, 3 = e, 4 = o, 5 = p, 6 = a,
7 = t, 8 = r, 9 = a.

23. joonis. Hieroglüüfid.

24. joonis. Võimlemas.

— „kirjutaja". „Vaene harimatu inimene, kelle nime keegi ei tunne, sarnaneb eesliga, kes oma rasket koormat kannab kirjutajast juhituna."

Kirjutusmaterjaliks tarvitasid egiptlased papüürusetaime lehti. Viimased lõigati tükkideks ja neist moodustati kaks kihti,

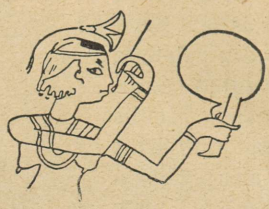

25. joonis. Lõvi maletamas. Hundid kitsede ja kass hanede karjasena. Satiiriline valmi pilt.

üks pikuti, teine põigiti. Need kuivatati, pressiti ja tehti siledaks elevandikihvadega. Niisugusel kujul valmistatud papüürus oli väga vastupidav, milleks kaasa mõjus Egiptuse puhas ja haruldaselt kuiv õhk. Kõige vanem papüüruseruli on pärit aastast 2600 e. Kr. Ligi

600 a. e. Kr. sai see kirjutusmaterjal tuttavaks ka kreeklastele, kust see levis kõigisse vana-aja kultuurimaadesse.

Kõige muu kõrval oli aga egiptlastel arstiteadus võrdlemisi vähe arenenud. Nad tundsid küll paljusid rohte, kuid tähtsat

26. joonis. Naine metall-peegli ees tualetti tegemas.

osa etendasid arstimise juures siiski ebausk, võlusõnad, lausumisvalemid ja teised ebausukombed.

Egiptuse ilukirjanduse vanemate avaldiste hulka kuuluvad karjaselaulud, novellid, valmid ja satiirid loomade elust ja võidu-hümnid. Esimesel kohal näeme siiski töid usulise luule alalt: palved ja hümnid jumalaile ning võlulaused.

II. Mesopotaamia. Babüloonlased ja assüürlased.

1. Looduslikud tingimused. Rahvas.

Looduslikud tingimused. Mesopotaamia, kaksikjõgede Eufrati ja Tigrise org, oma looduslikelt tingimusilt sarnaneb Egiptusega, olles aga viimasest tunduvalt suurem. Mainitud jõgede kesk- ja alamjooksu ümbritsev ala on madalik, mida läänest piirab Süüria kõrb, idast Kurdistani mäed ja põhjast Armeenia kiltmaa. Ainult kagus piirab madalikku meri, Pärsia laht. Eufrati ja Tigrise jõe org on väga viljakandev, mis tingitud samade jõgede üleujutusist. Ka siin olid loodud kanalitevõrk ja seisva vee kogud, mida kasustati vihmavaestel aegadel põllumajanduse huves. See madalik on oma viljakuse tõttu alati sinna meelitanud rändrahvaid; ta sai ka oma asendi tõttu Ees-Aasia kultuurelu tsentrumiks. Seks aitasid kaasa ka mõlemad jõed oma rohkearvuliste kanalitega, soodustades liiklemist ja kaubitsemist.

Rahvas. Eufrati ja Tigrise orus asus vanematel aegadel väga kirju rahvastesegu, mis aga sageli muutus. Nii elasid Eufrati ülemjooksul (Antiookia kohal) Väike-Aasia rahvad. Neist lõuna pool elasid semi tõugu akaadid, kellele territoriaalselt järgnesid sumeerid, kõrge kultuuriga rahvas. Kolmanda aastatuhande kestel e. Kr. valguvad siia uued semi tõugu rahvaste massid, mis kiirendab selle maa politilist arengut, s. t. suuremate riikide tekkimist. Kogu maa jaguneb kahte ossa: lõunapoolne viljakandvam osa, Babüloonia, ulatub Pärsia lahest 34. põhjalaiusekraadini, heade karjamaade poolest

rikas põhjapoolne osa, Assüüria, ulatub Vani ja Urmia järveni. Nii Babüloonias kui ka Assüürias leiduvad hiiglaehitiste varemed annavad kujuka pildi seal elanud rahvaste kultuurist ja nende ajaloolisest minevikust.

2. Poliitiline areng.

Vana-Babüloonia riik. Ajalooline elu algas Tigrise ja Eufrati jõe piirkonnas üsna vara. Kultuurelu tsentrumiks sai siin Babüloonia, kus elasid selle maa vanemad rahvad sumeerid ja akaadid. Kolmandal aastatuhandel ilmusid semiitide suguharud, kes end Babüloonias ja Assüürias väikeriikide peremeesteks tegid, maa päriselanikkude kultuuri vastu võtsid ja nendega lõpuks ühte sulasid. Väikeriigid ühendas Babüloonia esimese valitsussuguvõsa looja Hammurabi 2100. a. e. Kr., valides oma riigi pealinnaks Paabeli ehk Babüloni. Vana-Babüloonia riik pani oma võimu maksma ka Assüürias, Süürias ja Palestiinas.

Erilist tähelepanu väärib Hammurabi seadustik, mis osaliselt säilinud meie päevini. Hammurabi seadused on üles märgitud $2^1/_4$ meetri kõrgusele kivisambale, mille ülemises osas leiduvad Hammurabi ja päikesejumala Šamaši kujutised. Neis on käsiteldud küsimusi, mis puudutavad perekonnaelu, eraomandust, kaubandust ja tööndust ning õiguslikke vahekordi kriminaalasjus. Seadustik näeb ette süütegude eest väga karmid karistused. Hammurabi seadustikul on suur kultuurajalooline tähtsus.

Assüüria riik. Assüürlaste võim aga aeg-ajalt kasvas. Nad seisid tõuliselt babüloonlastele üsna lähedal, sõltusid neist kultuuriliselt, kuid olid väga sõjakad. Võrdlemisi varakult vabastasid nad end babüloonlaste võimu alt. Selle järel algasid nad maade vallutamise politikat, pidades sõda äärmise tigedusega. Rea sõdade tulemusek oli, et nad XII sajandil lõid enesele võimsa riigi pealinnaga Niinive. VIII sajandil on Assüüria juba ilmariik, mille võimusesse kuulusid maad Armeeniast Egiptuseni ja Föniikiast Pärsia laheni ning meedlasteni. Seega kuulusid Assüüria ilmariigi alla väga mitmesugused rahvused. Assüürlaste politika põhimõtteks oli allaheidetud rahvaid oma kodumaalt sundida välja rändama (näit. iisraeli rahvast), et sulatada neid ühte teiste rahvastega ja röövida neilt igasugune vastuhakkamise võimalus. Nende asemele toodi koloniste teistest riigi osadest või palgasõdureid. Allaheidetud rahvaste viha ja vaen oli nii suur, et Assüüria riik ei suutnud nende vabaduspüüetele kaua vastu panna. Kõige pealt vabastasid end assüürlaste võimusest egiptlased ja meedlased. Selle järel astus meedlaste kuningas ühendusse Babüloonia valitsejaga, et ühisel jõul purustada Assüüria riiki. See läks neil korda 612. a. Meedlased ja babüloonlased hävitasid

Niinive ja teised linnad ning jagasid Assüüria riigi maad, võttes piiriks Tigrise jõe ülemjooksu.

Uus-Babüloonia riigi tähtsamaks valitsejaks oli Nebukadnezar, kelle valitsemise ajal elas riik üle oma õitseaja. Välispoliitiliselt oli riigile tähtis Süüria ja mõningate teiste maade võitmine, mille tagajärjel Babüloonia piirid ulatusid Vahemereni. Veel suuremaid edusamme tegi kuningas sisepolitika alal. Ta toetas põllumajandust, seades korda maa niisutamiseks vajalikud kanalid ja ehitades järve kaksikjõgede veetõusu kasutamiseks ja reguleerimiseks. Edasi laskis ta ehitada uusi kanaleid laevasõiduks, asutas Eufrati jõe suudmesse uue sadamalinna, ehitas losse ja templeid Babülonis. Babülon muutus mitte ainult ilusaimaks ja suurimaks, vaid ka idamaa esimeseks kaubalinnaks. Linn asus mõlemal pool jõge ja oli piiratud kõrge ja kahekordse müüriga, milles vaheldusid 100 väravat ja 250 torni.

27. joonis. Babüloonia senior ja vasall.

Varsti peale Nebukadnezari surma lagunes riik troonitülide tõttu. A. 538 vallutasid pärslased Uus-Babüloonia riigi, muutes selle oma riigi provintsiks.

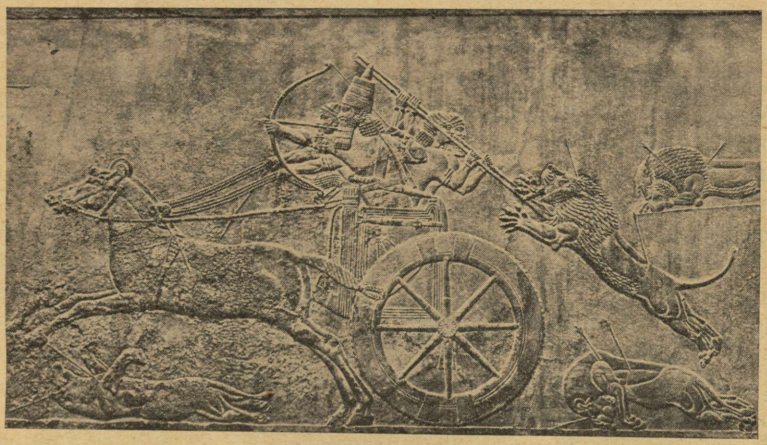
3. Tulunduselu. Põllundus, tööndus ja kaubandus.

Põllumajandus. Tööndus. Mesopotaamias, nagu Egiptuseski, olid rahva tähtsamaiks tulundusaladeks põlluharimine ja karjakasvatamine. Eriti Babüloonia maapind oli väga viljakandev, andes Herodotose arvamuse järele 200—300 seemet, mis aga tundub liialdusena. Väga hästi kasvas siin nisu, oder ja hirss. Tähtsaimaks viljapuuks oli datlipalm ja viinamarjapuu. Rooma kirjanikud räägivad kujukalt Babüloonia viljaaitadest, palmipuudeväljadest ja viinapuudest, mis küllastatud viinamarjakobaratega.

Suurt rõhku pandi ka karjakasvatusele. Hammurabi seaduseraamat räägib isegi loomaarstidest, kes olid seaduse järgi vastutavad oma tegevuse eest. Koduloomade peres (sarvloomad, lambad, sead) — etendasid tähtsat osa veoloomadena hobune ja kaamel. Heaks sissetulekuallikaks oli rahvale veel kalandus ja küttimine. Vii-

mast harrastati eriti Assüürias. Üks kuningatest seletab, et ta olla 120 lõvi ja palju metshärgi ja elevante tapnud.

Samuti arenenud ja mitmekülgne oli Mesopotaamia tööndus. Valmistati puuvillast ja purpurriiet ja mitmesuguseid kirjusid riideid, mille poolest Babüloonia oli eriti kuulus. Leidusid isegi puuvillase riide valmistamise tsentrumid, mis oma tooresmaterjali said kaugest idast, näit. Indiast. Imemaaks loeti Babülooniat vaipade, kullaga välja õmmeldud siidi ja mitmesuguste teiste kirjude, pärlide ning kalliskividega ilustatud riiete poolest. Tähelepandavaid taga-

28. joonis. Assüüria kuningas lõvijahil.

järgi saavutas Mesopotaamia ka metallitööndu ses; Assüürias valmistati peamiselt rauast relvi, Babüloonias aga pronksist tarbe- ja ehteasju, samuti ka kullast iluasju. Ka savist ja klaasist nõude valmistamises olid babüloonlased osavad. Neid nõusid tarvitati salvide, lõhna- ja iluravivahendite hoidmiseks, mille poolest babüloonlased olid kuulsad kogu vana-aja haritud rahvaste peres. Eriti kuulus oli Mesopotaamia värviliste klaasasjade ja maalitud keraamika poolest.

Kaubanduse suhtes oli Mesopotaamia asend kõige parem. Pärsia laht ja Eufrati ning Tigrise jõgi ühes oma harujõgedega etendasid kaubanduse alal väljapaistvat osa. Kaubitsemine toimus iga ilmakaare suunas. Lõunasuunas liikusid kaubad Pärsia lahe kaudu Araabia rannikumaadesse, Eufrati kaudu lääne poole, nimelt Süüriasse ja Fööniikiasse, Niinive kaudu põhja poole, Trapesunti. Iraani kiltmaa kaudu, kus kaubitsemise keskpunktiks oli Ekbatana, liikusid kaubad Indiasse ja Hiinasse (Baktria kaudu). Merisõidu alal ei etendanud babüloonlased kuigi suurt osa. Pärsia lahest nad kau-

gemale ei jõudnud. Neid kaubateid mööda toimus kaubitsemine. Välja veeti peaaegu kõiki Babüloonia tööndusе saadusi: sisse veeti kulda, elevandiluud, vürtsaineid, kalliskive, pärle, puuvilla, siidi ja ka orje, eriti Aafrikast. Samad ained olid ka transiitkaubanduse objektiks.

Elava kaubitsemise tõttu hakkasid babüloonlased esimestena väärismetalle rahana tarvitama. Neil olid ka võrdlemisi hästi arenenud pangad, milliseid ei suutnud ületada hiljemini ei Aleksandria ega Rooma.

4. Usk.

Babüloonlaste jumalad. Babüloonlaste usundi algeid leiame animismis. Nad nägid vaime kõikjal, ka taevakehades. Kõigis neis pidi peituma elu. Ka üksikuid loodusenähtusi tõlgendati vaimude eluavaldistena. Varsti aga selgus, et mõnel vaimul (loodusenähtusel) oli inimese saatusele suurem mõju kui teisel. Need olid inimese kaitsejad, head vaimud. Viimaste kõrval arvati olevat palju pahasid vaime, kes tekitasid inimestele kahju, nagu kõrvetuul, torm, röövlinnud ja kiskjad loomad. Tugevamaid loodusejõude austati ning kardeti rohkem, neis nähti jumalaid. Tähtsamad babüloonlaste jumalad olid: üleriikliku tähtsusega, kaosest maailma looja Baal-Marduk (Jupiter), päikesejumal Šamas, Nergal (Marss), Ninib (Saturn) ja jumalanna Istar, keda austati kogu Ees-Aasias mitmesuguste nimede all. Ta oli iga hea algatuse, elu, armastuse ja ilu kaitseja. Päikeses, kuus ja viies babüloonlastele teada olevas planeedis ilmutunud jumalad olid inimese lähemad kaitsejad ta võitluses kurjade vaimudega (deemonitega), kes inimest igal pool piirasid ja temale kahju tegid. Samu jumalaid austati ka Assüürias. Assüürlaste võimu kasvamisel astus Marduki asemel esikohale nende jumal Assur.

Jumalate ja vaimude kujutised. Surnute kultus. Jumalaid kujutati inimestena. Ainult mõned väikesed erinevused tuletasid meelde nende üliinimlikku päritolu. Nii varustati jumalakujud sarvedega, päikese ja tähtede kujutistega jne. Deemoneid kujutati fantastiliste olenditena, millel inimese keha, kuid röövlinnu pea ja jalad või jälle looma keha inimese peaga. Need olid segaolendid, mida kujutati inimese ja loomade kehaosist moodustatutena. Deemonite eest kaitsesid end inimesed kõiksugu talismanide, maagiliste lausete ja toimingute abil, mida hästi tundsid preestrid.

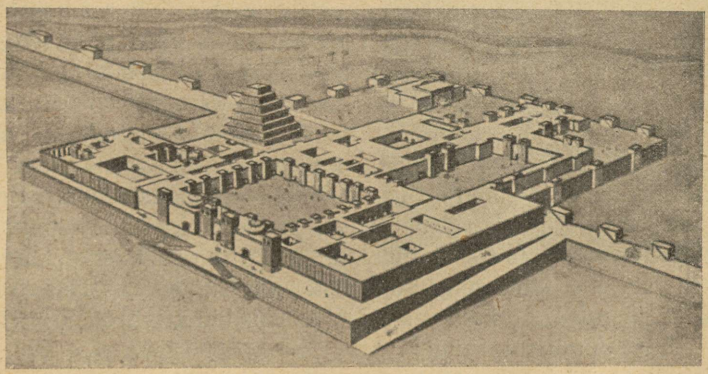
Surnutekultus ei omandanud babüloonlaste juures niisugust tähtsust, nagu seda võis näha Egiptuses. Surnu maeti telliskividest ehitatud hauda, kuhu temale kaasa pandi andameid, relvi ja teisi

väärtuseta asju. Kuningaid maeti sageli soodesse, rikkaid nende elamutesse. Surnukehade säilitamisele ei antud mingisugust väärtust, sest babüloonlaste arvamuse järgi kandis inimene oma pattude eest karistuse juba eluajal. Jumalad karistasid patuseid seega, et saatsid neile haigusi ja kõiksugu viletsusi. Pärast surma ei mõistnud jumalad enam kohut inimeste üle.

Selliste usuliste vaadete tulemuseks oli nähtus, et Assüürias ja Babüloonias ei leidu ühtki sellist toredat matusehoonet nagu Egiptuses.

5. Kunst.

Templid. Lossid. Kaksikjõgede-mail, nagu Egiptuseski, kunst seisis peamiselt usu teenistuses. Hästi arenenud oli ehituskunst. Assüüria ja Babüloonia ehitistest pälvivad tähelepanu templid ja

29. joonis. Babüloonia kuninga loss.

kuningate lossid. Templid olid hiiglaehitised ja võtsid oma alla suured maa-alad. Need olid müüridega piiratud ehitised, mille seinu seestpoolt kaunistasid mitmevärvilised glasuuriga kaetud savikivid. Templitel oli ka õu, mille keskel asetses ohvrialtar. Templiehitiste tsentrumi moodustas püramiiditaoline torn, mille ülemises osas oli pühim paik, mida kasutati ka astronoomilisteks vaatlusteks. Pühas paigas olid kuldvoodi ja -laud. Siin arvati jumal asuvat. Iga torniaste oli pühendatud eriplaneedile. Tempel oli ühtlasi ka selle maa-ala valitsemise keskuseks, mis kuulus jumalale. Templi piirkonnas olid viljaaidad, rahalaegas ning kaubakontor. Preestrid opereerisid templi ja ka sinna hoiule toodud rahaga, mistõttu iga tempel kujunes aja jooksul pangaks, kust anti laenu põllupidajaile ja kaupmeestele.

Toredad ja suurejoonelised lossid asusid Babülonis ja Niinives.

Hiiglasuuri paleid ehitasid Assüüria kuningad. Lossi piirkond oli ümbritsetud laia ja kõrge müüriga (20 meetrit lai) ning moodustas sageli ruumalalt omaette linna, kus elanikkude arv tõusis 10 000-ni. Assüüria losside stiililine külg ei erine palju Babüloonia omist. Lossi piirkonnas asus tempel, kuninga palee ja valitsuse hooned. Lossi seinu kaunistasid reljeefid. Peasissekäigu juures seisid suured tiibadega ja inimese peaga härjakujud. Lossi ümbritsesid õitsevad aiad ja laialdased pargid, kus elutsesid mitmesugused oma- ja välismaa loomad, mis olid määratud eeskätt kuningale jahipidamiseks. Jahipidamist peeti ettevalmistuseks sõjaliste oskuste arendamisel.

Babüloonlased on andekalt esinenud ka teiste kujutavate kunstide alal. Templite ja losside sisemus ning väravad olid kaunistatud kujudega, pinnast esile kõrguvate alabasterreljeefidega, sammastega ja värviliste savikividega, mille valmistamises babüloonlased olid eriti osavad. Inimeste ja loomade kujutuses oli neil palju ühist egiptlastega, viimaseist siiski tunduvalt erinedes. Nii kujutasid babüloonlased meelsasti inimesi ja mitmesuguseid segaolendeid tiibadega, näit. lõvi ja härja keha inimese peaga ning äärmiselt tugeva muskulatuuriga.

Babüloonlaste ja assüürlaste kunst leidis rakendust ka vaipade valmistamises, mida kaunistasid loomade ja lõvijahistseenide kujutised. Vaibamustritega kaunistati ka seinu, tarvitades seejuures materjaliks mitmevärvilisi ja glasuuriga kaetud savikive ning savitahvleid. Sellest kasvaski hiljemini välja mosaiikkunst. Reljeefid kujutasid stseene jahi- ning sõjaelust ning rahvakangelase Gilgamese vägitegusid. Raidkunstiesemeid on säilinud võrdlemisi vähe — ainult mõned kuningate kujud.

Kogu Assüüria kunstist hoovab üliinimlikku jämedatoimelist jõudu, mis vastab kujukalt nende rahvaste sõjakale iseloomule.

6. Kirjandus ja teadus.

Kiri ja kirjandus. Babüloonlaste kirja nimetatakse kiilkirjaks, mille leiutajaks loetakse sumeere ja mis alul esines piltkirjana, nagu egiptlaste hieroglüüfidki. Kiilkirjaga kirjutati müüridele, sammastele, seintele ja kõige enam savitahvlitele seks valmistatud terava krihviga. Edenenud tulunduselu tõttu oli babüloonlastel kiri väga levinud. Ka valitsejad avaldasid oma seadused kirjalikult. Assüüria ja Babüloonia kuningate losside varemetes on säilinud suured raamatukogud, mis koosnesid kiilkirjaga kaetud kivitahvleist. Kõik need tahvlid olid süstemaatiliselt korraldatud sisukorra järgi. Selliste ajaloоallikate ehk ürikute kaudu võime tutvuda selle maa kirjanduse ja ajalooga. Neis leiame jutustisi maailma loomisest ja veeuputusest, kirjeldisi rahva-

kangelase Gilgamese seiklusist, linnade ajalugu, valitsenud dünastiate loendi, üksikute retkede ja võitluste iseloomustusi ning kiidulaule. Babüloonia jutud maailma loomisest ja veeuputusest sarnanevad meie piibliloos leiduvate kirjeldistega.

Teadus. Babüloonias olid teadustest eriti arenenud matemaatika ja astronoomia. Astronoomia areng oli tingitud elu praktilistest nõuetest, jõgede veetõusu aja kindlaksmääramise vajadusest. Taevakehade liikumise uurimist soodustasid selged ööd. Babüloonia astronoomid koostasid taevakehade kaardi, arvasid välja kuu- ja päikesevarjutusi ning päikese ja kuu ringjooksu aja. Nad jaotasid nädala seitsmeks päevaks[1], päeva 24 tunniks, tunni 60 minutiks ja minuti 60 sekundiks. Päevadele andsid nad jumalate nimed. Babüloonlaste astronoomia ei esinenud vaba ja iseseisva teadusena, vaid ta oli seotud jämeda ebausuga, olles selle teenistuses. Taevakehade liikumist uuriti seks, et kindlaks määrata, kuidas mõjustavad teatavad planeedid inimese saatust ning igapäevses elus aset leidvaid sündmusi. Niisugust ebateadust nimetatakse astroloogiaks. Ebausu all kannatas ka babüloonlaste arstiteadus oma lausumiste ja teiste ebausupruukidega. Babüloonia matemaatikud avastasid ka mõõdud. Pikkusemõõdu aluseks võeti küünar, s. t. täisealise inimese küünarnuki kaugus keskmise sõrme otsast. Babülooniast on pärit ka kaalud (nael), mis olid tarvitusel antiikajal teiste rahvaste juures.

30. joonis. Kuju tiibadega ja inimese peaga.

III. Föniiklased.

1. Looduslikud tingimused ja rahvas. Riiklik kord.

Süüria asetseb Väike-Aasia, Mesopotaamia ja Vahemere vahel. Selle maa üksikud osad kannavad erinimetusi. Neist väärivad üldajaloo seisukohalt tähelepanu Föniikia ja Palestiina.

[1] Seitse planeeti: Päike, Kuu, Merkuur, Venus, Marss, Jupiter ja Saturn.

Föniikia, pikk, kitsas, 20—40 km laiune maariba, asetseb Vahemere, Liibanoni ja Hermoni mägede vahel. Niiske ja soe kliima soodustavad siin mitmesuguste põld- ja aedviljade kasvatamist. Föniikias kasvatati teravilja, õlipuid, lina ja kanepit, viigi- ja viinamarju. Mägedel kasvasid kuulsad Liibanoni seedripuumetsad. Süürias elavaist rahvaist on jäädava tähtsuse Euroopa kultuuri seisukohalt omandanud semi tõugu rahvad föniiklased ja juudid. Esimesi nimetatakse Vanas Testamendis siidonlasteks nende tähtsama linna järgi.

Kuigi Föniikia asetses mere ääres, takistasid siin teised looduslikud tingimused ühe suure riigi tekkimist. Juba varakult (2000 a. e. Kr.) leiame siin rea linnriike, millest tähtsamad Siidon ja Tüüros. Linnriikides valitsesid kuningad ühes rikka kaupmeeskonna esindajaist moodustatud nõukoguga. Seega erines Föniikia teistest idamaariikidest, kus kuningad valitsesid riiki piiramatu võimuga. Erinevus on seletatav linnriikide kaubandusliku iseloomuga ja rahva jõukusega. Majanduslikule tugevusele vaatamata peavad föniiklased alistuma kord ühele, kord teisele suuremale naaberriigile. Nii on Föniikia valitsejad II aastatuhandel Egiptuse mõjualused, hiljemini Assüüria ja Uus-Babüloonia võimupiirkonnas. Lõppeks saab Föniikiast Pärsia suurriigi lahutamatu osa.

2. Tulundus. Tööndus ja kaubandus.

Kolonisatsioon. Föniiklased on esimene rahvas, kes julgelt ja suurejooneliselt külastas meretaguseid maid. Väljarändamisele ja asumaade loomisele virgutasid neid rahvaarvu kasvamine ja sisemised tülid, kuid peamiselt puht-kaubanduslikud huvid. Harilikult valisid föniiklased enestele asukohtadeks üksikud punktid Vahemere rannikutel; harva asustasid nad sisemaid. Kui nad seda tegid, siis peamiselt sisemaal leiduvate maapõuevaranduste pärast.

Föniiklaste vanemate asumaade hulka kuuluvad üksikud kohad Väike-Aasia rannikul, kust nad siirdusid Egeuse mere saartele ja Kreeka lääneranniku. Viimaks läksid nad Malta ja Sitsiilia saarele ja Itaaliasse. Põhja-Aafrikas lõid nad enesele asumaad praeguse Tuneesia ja Tripolitaania kohal, kuhu toodi Aafrika sisemaa kaupa — orje, elevandiluud, kulda, soola ja jaanalinnusulgi. Kõige tähtsam föniiklaste asulinnadest Põhja-Aafrikas oli Kartaago, mis asutati 800. a. e. Kr. Lääne poole tungimise peapõhjuseks oli siiski Hispaania, mis oli hõbedarikas ja mille rannavetes leidus riide värvimiseks vajalikke purpurtigusid. Föniiklaste võimu toeks oli siin Gadese linn (praegune Cadix).

Tööndus ja kaubandus. Föniiklaste asumaade kasvamisega käis kaasas ka nende jõurikas tööndus areng. Hästi oli nende juures arenenud metalli ümbertöötamine. Sedasama võime öelda klaasi- ja vaasitööndus kohta, mis ei jäänud maha Egiptuse omast. Viimasest jõudsid nad ette villase, puuvillase ja siidriide ning mitmesuguste tikandite valmistamises. Võrdlematu oli föniiklaste purpurriie, mille värvimiseks tarvitati purpurtigude lima, mida leidus kogu Vahemere rannavetes.

Föniiklased olid kõige julgemad ja ettevõtlikumad kaupmehed vana-aja rahvaste peres. Nad kaubitsesid oma maa tööndus saadustega, kuid esinesid siiski peamiselt vaheltkauplejatena, mida soodustasid nende maa ja linnade geograafiline asend: asusid ju föniiklased mitte ainult vana idamaa kultuurrahvaste keskel, vaid isegi sõltusid neist sageli. Pealegi oli Föniikia Vahemere-äärne maa. Oma maa kaupadest saatsid föniiklased rahvusvahelisele turule purpurriiet, seedripuud, relvi, klaasehteasju ja kallihinnalisi kangaid. Läänest tulevate kaubitsemisobjektidena esinesid kuld, hõbe, vask ja tina. Põhja poolt, Läänemere rannikult, toodi merivaiku, mida loeti kullast kallimaks. Idamaa kaupadest olid tähtsad vaibad, siid, värviline riie, kalliskivid, elevandiluu ja mitmesugused vürtsid. Kaubalaevastiku loomise ja selle kiire kasvamise võimaldasid Liibanoni metsad, mis andsid head ehitusainet laevade ehitamiseks.

Föniiklaste kultuuriline tähtsus. Föniiklaste kultuurilist tähtsust on endistel aegadel ajaloolased ülehinnanud. Palju vanade egiptlaste, babüloonlaste ja teiste vana-aja rahvaste kultuurisaavutisi kirjutati föniiklaste arvele. Nüüdisaja arheoloogilised väljakaevamised ja uurimised on tõendanud, et näit. klaasi leiutajad polnud mitte föniiklased, vaid egiptlased. Samuti võtsid raha esimesena tarvitusele mitte föniiklased, vaid babüloonlased. Föniiklased kuuluvad küll vana-aja kultuurrahvaste hulka, kuid nende kultuur on laenatud teistelt rahvastelt: nad pole midagi omapärast loonud. Föniiklaste kultuurajalooline tähtsus seisab peamiselt sellest, et nad teisi rahvaid tutvustasid idamaa rahvaste, egiptlaste ja babüloonlaste kultuuriga (tehnikaga, tööndusega ja kunstiga). Suured teened on föniiklastel laevasõidu alal. Kuigi nad pole selle leiutajad, kuid selle täiendajad ja edendajad küll. Nad võtsid esimestena tarvitusele pikad kiire sõiduga laevad ja madalad laianinalised kaubalaevad. Esimesi tarvitati kaugesõitudeks sõja korral; nende kiirus oli 30 miili päevas. Teisi, laianinalisi ja kõhukaid (meie lotjade taolisi), kasutati rannasõitudeks, sest need ei istunud kuigi sügaval vees. Võrdlematud olid föniiklaste tüürimehed taevatähtede, tuulte, merevoolude ja kõige selle tundmises, mis heaks laevasõiduks vajalik. Ka selles suhtes olid nad teiste õpetajad. Nende leiutiseks loetakse ka tähestikku,

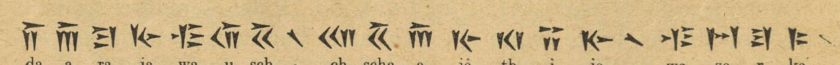
mis koosnes 22 märgist (täis- ja umbhäälikud). Föniiklaste tähestiku järgi loovad kreeklased ka oma hääliktähestiku, mille tähed aegade kestel oma vormilt muutuvad. Kreeka tähestiku otsesel mõjul kujuneb ka ladina (rooma) tähestik. Tehes iseseisvalt leiutisi, esinevad föniiklased siiski ajaloos peamiselt vahendajatena nii kaubanduses kui ka kultuuri levitamisel.

Usuelu alal pole föniiklased teistele rahvastele mingisugust mõju avaldanud. Seda on teinud samasse rahvatõugu kuuluvad juudid, kes lõid usu ainujumalasse (monoteism), avaldades seega suurt mõju ristiusu kujunemisele.

IV. Pärslased.

1. Looduslikud tingimused ja rahvas.

Tigrise jõest ida pool asetsevat Iraani kiltmaa läänepoolset osa nimetatakse Pärsiaks. See maa on piiratud kõrgete mägedega, mispärast seal valitseb kuiv kliima. Sademete ja jõgede vähesuse tõttu on suur osa kiltmaast stepid, keskmine osa suuremalt jaolt soola- ja liivakõrved. Seepärast on kiltmaa selles osas võimalik ainult karjakasvatamine. Põlluharimist harrastatakse jõgede orgudes, mägede kallakuil ja neis kohis, kus võimalik kunstlik niisutamine. Neis kiltmaaosades on taimestik väga rikas ja rahvastiku töö hästi tasuv.

Dareios, suur kuningas.

31. joonis. Pärsia kiilkiri.

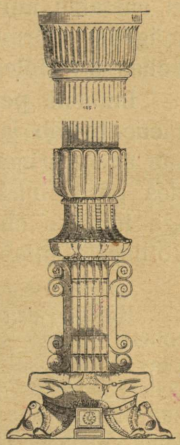
Aaria tõugu rahvastest jäid Amu Darja ülemjooksule elama baktrialased, kes asusid keset nn. „siiditeed". Nende pealinnaks oli Baktra. Teised suguharud asusid Iraani kiltmaale, luues siin enesele riigid. Need olid meedlased ja pärslased.

2. Politiline areng. Riigikord.

Pärslased sõltusid politiliselt juba vanematel aegadel meedlastest, kelle võim peale Assüüria riigi langemist ulatus Tiigrise ülemjooksuni. Pärslaste valitseja Kyros tõstab 550. a. e. Kr. mässu Meedia kuninga vastu, vallutab selle pealinna Ekbatona ja kuulutab enda selle järel meedlaste kuningaks. Nii sai Meediast Pärsia riigi osa. Pärsia riigi asutaja Kyros ei lepi ainult Iraaniga; ta vallutab lühikese ajaga Lüüdia, kus valitses Krösos, Väike-Aasia kreeklased ja

Babüloonia, mille järel Uus-Babüloonia riik Egiptuseni ta võimusesse langeb.

Vallutatud maid valitsedes laseb Kyros end täiesti uutest põhimõtetest juhtida, mis võõrad olid senistele idamaariikide valitsejaile. Ta omandab võidetud valitsejate seadusliku järglase õigused (näit. omandab ta Babüloonia kuninga tiitli, et näidata end babüloonlaste õigusliku valitsejana). Võidetuisse suhtub ta armulikult, austades nende kombeid ja usku ja piirdudes mõõdukate maksudega. Juudid vabastas ta Babüloonia vangipõlvest, Väike-Aasia kreeklaste valitsejaiks seab ta kreeklased ja babüloonlastele jätab omavalitsuse.

32. joonis. Pärsia sammas.

Kyrose poeg Kambyses, kes jätkab oma isa politikat, vallutab võidurikaste lahingute järel kogu Egiptuse. Kartaago vallutamise kavatsusest peab ta loobuma föniiklaste vastuseismise tagajärjel.

Uue suurriigi valitsemine vajas head korraldust. Selle lõi Dareios I (521—486), Kambysese järglane, kes troonile pääses peale mõnd aega kestnud troonitülisid ja pani oma võimu täielikult maksma. Ta valitses riiki, mis oli jaotatud 20 provintsiks, piiramatu võimuga, kusjuures kuninga sõna oli seadus. Provintse valitsesid kuninga asemikud — satraabid, kelle ülesandeks oli maksusid koguda, alalise kuningliku sõjaväe eest hoolitseda, kohut mõista ja julgeoleku ning korra järele valvata. Satraapide tegevuse järgi valvasid eriametnikud, revidendid, keda hüüti „kuninga silmadeks ja kõrvadeks".

3. Pärslaste kultuur.

Pärslased olid küll hästiharitud rahvas, kuid neil puudus omapärane kultuur. Kunstide alal oli neil vähe iseseisvust. Kuningalosside varemed Persepolis ja Suusas tõendavad kujukalt, et pärslased ehituskunstis ja skulptuuris seisid teiste rahvaste (assüürlaste, babüloonlaste, egiptlaste, kreeklaste jt.) mõju all. Pärslaste ehituskunstile on väga omapärane loomakujude kasutamine sammaste kaunistamiseks, samuti kasutasid nad akantuse lehtede ja tigukarbi spiraalseid kujutisi. Suurejooneline ja võimas on kuningaloss Persepolis, mis asetseb ligi 12 m kõrgel kiviterrassil. See tuletab meelde Egiptuse hiiglaehitisi. Piltide alal kujutasid pärslased meelsasti tiibadega segaolendeid ja jahistseene, kusjuures inimeste tardunud kehaseisus ja soengus tundub assüürlaste ja egiptlaste mõju.

Pärslased olid uhke ja ausameelne rahvas. Nad lõid usu, millega avaldasid suurt mõju teistele rahvastele. Pärslaste usu põhjendajaks oli Zarathustra, kuna riigiusuks tegi selle Darius. Usu kõrgemaks põhimõtteks oli võitlus vale vastu. Kreeka ajaloolane Herodotos teab rääkida, et pärslaste noorsoole õpetati kolme asja: ratsutama, vibust laskma ja tõtt rääkima. Pärslaste jumal Ormuzd oli kõige hea, valguse, hingepuhtuse ja tõe jumal ja kaitseja. Teda ei austatud mitte loomade või inimeste kujutiste abil, vaid tulealtaril mägedes. Ormuzdi vastane oli Ahriman, pimedusevürst ja vale kehastis. Mõlemad on alalises võitluses inimese hinge pärast.

Inimene peab aru andma oma tegude eest. Iga hea teoga inimene toetab ja kindlustab Ormuzdi võimu maailmas, kurjusega toetab aga Ahrimani. Kurja vastu ja hingepuhtuse ning tõe eest võideldes pärib inimene igavese õndsuse valguse ja tõe riigis, mis on iga inimese elu lõppsihiks. Sel teel osa võttes headuse ja kurjuse võitlusest, aitab inimene Ormuzdi võita Ahrimani.

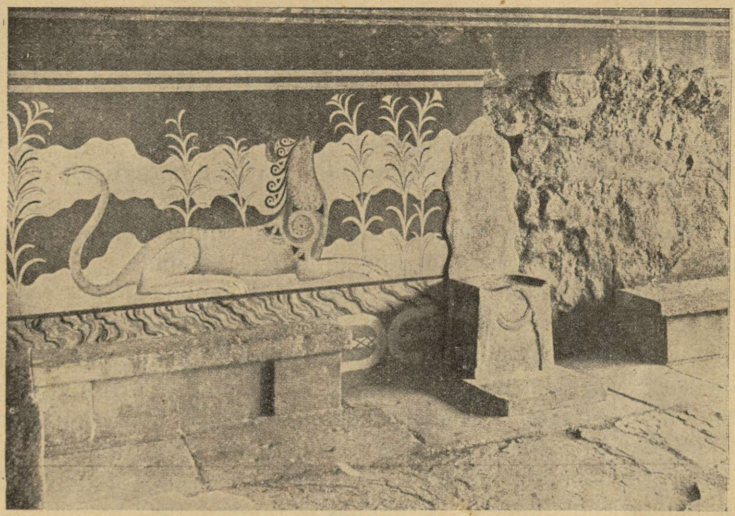
Kuidas järgnesid üksteisele ajaliselt vana Idamaa suurriigid? Kuidas toimus nende ruumiline kasvamine? — Mis saavutasid vana Idamaa rahvad vaimse kultuuri alal? Missugused ajalooallikad räägivad meile sellest? Nende saavutiste hinnang Euroopa kultuuri seisukohalt? — Mis saavutasid vana Idamaa rahvad tulunduselu alal? — Mis suunas arenes vana Idamaa riikide riiklik kord? Nende erinevus? — Milles seisab föniiklaste kultuuriline tähtsus? Mis on ühist Zarathustra õpetusel ristiusuga?

D. Kreekamaa.

I. Hellase eelajalooline aeg (kuni 900 a. e. Kr.)

1. Looduslikud tingimused ja rahvas.

Looduslikud tingimused. Kreekamaad, Balkani poolsaare lõunapoolset osa, piirab nii ühelt kui teiselt poolt meri. Ükski maa pole nii rikas poolsaarte, saarte, lahtede ja sadamate poolest kui

33. joonis. Troonisaal Knososest.

Kreeka. Merelahed, mäeahelikud ja jõgede orud jaotavad maa mitmeiks suuremaiks ja väiksemaiks osiks, maakondadeks, takistades sel teel ühe suurema, kogu kreeka rahvast ühendava riigi tekkimist. Looduslikud tingimused ja politiliselt killustatud seisund mõjustasid silmanähtavalt kreeka rahva ajaloolist arengut ja ta eluvorme, andes neile hoopis teissuguse suuna kui seda näeme vana Idamaa rahvaste juures.

Rahvas. Kreeklased ehk hellenid kuuluvad aaria tõugu rahvaste hulka. Millal nad asusid Balkani poolsaarele, pole teada. Nad tulid arvatavasti põhja poolt karjaste ja küttijatena, heites alla maa ja rahva. Tol ajal oli suurem osa Kreekamaad kaetud põliste metsadega, mis kubisesid lõvidest, karudest, metssigadest ja teistest loomist. Kreeklased jäid sisserännanutena veel kauaks elama väikeste ja arvukate suguharudena. Alles ajaloolisel ajal astusid esikohale tähtsamad kreeklaste suguharud, joonlased ja doorlased. Ülejäänuid tuntakse eoollaste nime all.

2. Kreeta-mükeena kultuur. Kangelaste aeg.

Kreeta-mükeena kultuur. Juba enne kreeklaste sisserändamist Kreekamaale õitses siin ja Egeuse mere saartel hästiarenenud omapärane kultuur, mille loojad kuuluvad Väike-Aasia rahvaste perre (lüüdide, kaarialaste ja hetiitide sugurahvas). Viimased moodustavad küll iseseisva, kuid mitte aaria ja semiidi tõugu kuuluva rahvaste pere. Selle kultuuri lähtekohaks oli Kreeta saar, mille kliima ja geograafiline asend soodustasid kreetlaste vaimset ja majanduslikku arengut. Juba 2500—2000 a. e. Kr. esinesid kreetlased kõrge kultuuriga rahvana, nagu seda tõendavad egiptlaste hieroglüüfid. Nende mõju ulatus Egeuse mere rannikumaile, saartele ja isegi Apenniini ja Pürenee poolsaarele. Tähelepanu väärivad kreetlaste kultuuri alalt kõige pealt nende võimsad lossid (Knososes ja Faistoses) suurte õuedega ja mitmesuguste ruumidega, mille põrandad kaetud fajansiga, seinad kaunistatud kunstitöödega, ruumid ise aga otstarbekohaselt korraldatud ühes meie aja mugavustega (veevärk, vannitoad jne.). Kreetlaste kunstis valitses eluküllane loodusearmastus, mis väljendus loomulikus värvide käsitluses ja suurepärases lillede kujutamises. Väga ilusad olid vormilt nende vaasid ja mitmesugused alabasternõud. Kreetlaste leiutis on ka kiri, millest välja arenes meie aja teadlaste arvamuste järgi föniiklaste häälikkiri.

Kreeta kolonistide kaudu Kreekamaal tutvusid ka kreeklased nende kultuurisaavutistega. Kreetlastelt õppisid nad metalli ümbertöötamist, losside, kindluste ja laevade ehitamist ning teisi nende tehnika saavutisi ja õli-, viina- ning mitmesuguste viljapuude kasvatamist. Kreeta-kreeka segakultuuri väljapaistvamaiks kohtadeks olid Kesk-Kreeka idapoolne osa ja Peloponnesose poolsaar.

Kreeta-kreeka kultuuritsentrumiks (II aastatuhande lõpupoolel) oli Mükeena, mispärast kogu selle aja kultuuri nimetatakse mükeena kultuuriks. Viimase avaldusist väärivad kõige pealt tähelepanu küngastele ehitatud võimsad kindlusetaolised lossid. Nende müürid on ehitatud suurtest kivimürakatest, mispärast rahvas neid

hiljemini nimetas k ü k l o o p i d e ehitisteks. Mükeena kuninga loss oma kuulsate lõviväravatega on kindlusetaoline, vastandina Knososse lossile, mis on lahtine ja kaitseta. Siin on valitsenud kuningad, kes sarnanesid oma võimult Egiptuse vaaraodega ja kelle võimsal tahtel ehitati hiiglalossid. Pildid ja reljeefid kujutavad siin harilikult sõja- ja jahistseene. Vaimsed huvid, mis iseloomustavad Knosose ja Faistose elanikke, on siin kadunud. Mükeenas valitseb sootu teine vaim. On näha, et siinseid asunikke huvitasid sõjad, relvad ja verised sündmused. Arvatakse, et mükeena kultuuri kandjaks on olnud sõjakas ja barbarne rahvas, kelleks olid kreeklaste esimesed asunikud. Mõlemad kultuurid, kreeta ja mükeena, kuuluvad pronksiaega ja on rikkad kullast.

Kangelaslood ja lugulaulud. Kreeta-mükeena kultuuri ajast on säilinud mälestised kreeklaste muinaslugudes. Viimased räägivad kangelastest, kes põlvnevad rahva arvamuse järgi jumalaist. Nad on üliinimliku teovõimega, võitlevad kultuurivaenuliste loodusenähtustega, loomadega ja röövlitega, esinedes sel teel rahva heategijatena. Seepärast võime rääkida „kangelaste ajast", mis ühte langeb mükeena kultuuri ajaga. Kreeklaste tähtsamaiks kangelasiks olid H e r a k l e s ja T h e s e u s.

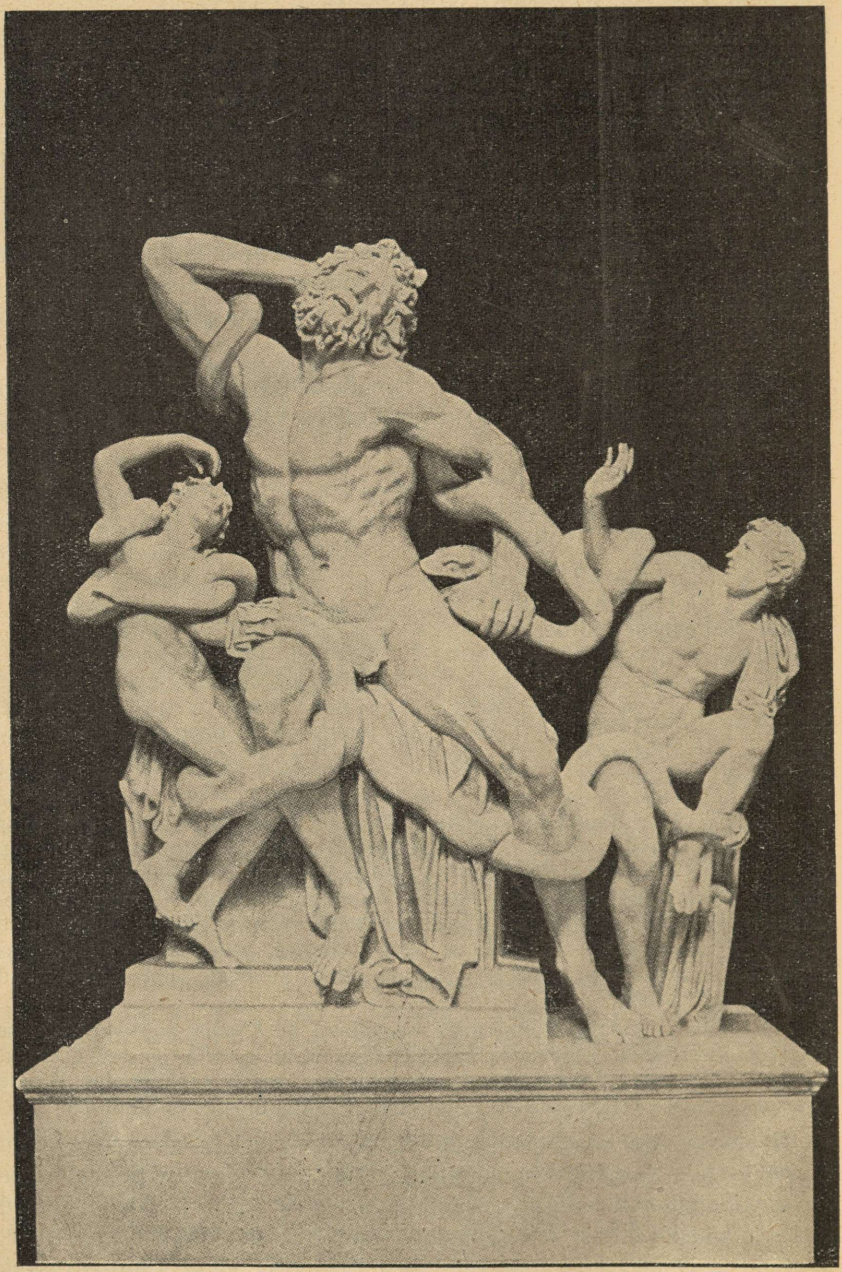

34. joonis. Kits poegadega. Fajanss-reljeef Knososest.

H e r a k l e s, doorlaste suguharu kangelane, on Perseuse järeletulija ja Mükena kantsi ehitaja. Ta sooritanud 12 tööd: tapnud kohutava Neemea lõvi, hukanud üheksapäise madu, Hüdra, puhastanud Augiase tallid, röövinud sõjakate amatsoonide kuninganna vöö, toonud „hesperiidide kuldõunad" Aafrikast Atlase kaasabil ja veistekarja Hispaaniast, seades mõlemale poole merekitsust, mis Euroopat Aafrikast lahutab, kaks kaljumäge, „Heraklese sambad". Seda nime kandsid Gibraltari kaljud kogu vanaaja kestel.

T h e s e u s, joonlaste suguharu kangelane ja Ateena kuninga Aigeuse poeg, võitles amatsoonidega ja kentauridega ning sooritas mitmed teised vägiteod. Theseuse tähtsaimaks saavutiseks oli Ateena vabastamine Kreeta kuninga Minose võimusest ja inimessööja Minotauruse surmamine.

Heeroste ehk kangelaste aeg on täis võitlusi ja kannab sõjakat iseloomu, mis seletatav vastuoludega jõukamalt elavate põllupidajate ja karjakasvatajate mäestikuelanikkude vahel. Samal ajal algavad ka kreeklased võitlust, et vabastada end Kreeta sõltuvusest, millest räägivad muinaslood Kreeta kuningast M i n o s e s t ja Minotaurusest, kes elanud Labürindi-nimelises lossis.

35. joonis. Laokon.

Kreeklased hakkasid sel ajal harrastama suurejoonelisemalt merisõitu, asusid Egeuse mere saartele ja Väike-Aasia rannikuile, kus nad astusid sealsete rahvastega võitlusse. Mükeena ajajärgu võitlusist ja suuremaist üritusist merisõidu alal räägivad Argonautide sõitu ja Trooja sõda käsitlevad muinaslood.

Trooja sõda, millest räägivad eeposed „Ilias" ja „Odüsseia", ühendas kõik Kreeka vürstid Argose kuninga Agamemnoni juhatusel võitluseks Väike-Aasias asetseva Trooja linna vastu. Sõja põhjuseks oli asjaolu, et Trooja kuninga Priamuse poeg Paris ära röövis Sparta kuninga Menelause abikaasa Helena. Kümme aastat kestis sõda, millest osa võtsid kreeklaste poolt Achilleus ja Trooja poolt Hektor. Trooja linn langes kreeklaste kätte kavaluse kaudu (Trooja hobune). Iliases kirjeldatakse üht osa Trooja sõjast, Odüsseias aga kangelase Odüsseuse eksisõite, mis ta läbi teinud teel Troojast kuni Itakani.

Mõlemad lugulaulud, mille koostanud üksikutest lauludest Homeros umbes 850. a. e. Kr., avaldasid suurt mõju kreeka rahvale, eriti kasvavale noorsoole, mõjustades rahvast isamaalises vaimus.

Ülalmainitud muinaslugude põhjal arvavad ajaloolased, et mükeena kultuuri õitsengu hävitas doorlaste rändamine. Nad tunginud 1400. a. Kreeta saarele ja hiljemini Peloponnesose poolsaarele, kus nad omale riigid asutanud.

3. Kreeklaste rändamine. Olusuhted eelajaloolise aja lõpul.

Doorlaste rändamine. Umbes 1100 a. e. Kr. algas Kreeka suguharude üldine ümberpaigunemine. Liikumise kandvaks jõuks olid doorlased, mispärast seda liikumist nimetataksegi doorlaste rändamiseks. Nad tulid põhja poolt, peatudes Kesk-Kreekamaal, ja liikusid Korintose lahe ja maakitsuse kaudu Peloponnesose poolsaarele, kus nad vallutasid maa-alad Messeenia, Lakoonia, Argolise, Korintose, Megura ja Egina. Endised suguharud, eoollased ja joonlased kas lahkusid või alistusid veriste võitluste tagajärjel. Joonlased asusid Kesk-Kreekamaa lõunapoolsesse ja eoollased läänelääne-poolsesse ossa ning ahhailased Peloponnesose põhjarannikule. Sama poolsaare teistes osades lõid doorlased enestele Sparta, Argose, Korintose jt. riigid.

Kolonisatsioon. Kreeklased ei piirdunud ainult rändamistega oma kodumaal, vaid jätkasid seda, koloniseerides Egeuse mere saari ja Väike-Aasia läänerannikut. See kolonisatsioon ehk asundamine algas juba varemini Mükeena ajajärgul, kuid nüüd muutus see tihedamaks ja tugevamaks.

Joonlased asundasid suurema osa Küklaadi saarestikust, Hiose ja Samose saare ning Väike-Aasia lääneranniku keskosa. Siin tekkis 12 linna, millest tähtsaimaiks osutusid Miletos, Smürna ja Efesos. Joonlaste asulinnad etendasid tähtsat osa kreeklaste kultuurielus, olles viimase sünnipaigaks. Seal arenes töönd us, kunst ja teadus.

Doorlased asusid Küklaadi saarestiku lõunapoolsesse ossa, Kreeta, Rhodose ja Kose saarele ning Väike-Aasia lõunapoolsele rannikule, kus tähtsaimaks linnaks osutus Halikarnassus.

Eoollased asusid Lesbose ja mõningatele teistele saartele. Siin kujunesid tähtsamaiks asulinnuks Mitileene ja Smürna. Viimasest sai hiljemini joonlaste asulinn.

Kolonisatsiooni põhjuseks osutus rahvaarvu kasvamine, viljakehv maapind ja suguharude ja riikide omavaheline võitlus.

Kreeklaste rändamiste tulemuseks oli tähtsamate suguharude lõplik asundumine, Egeuse mere saarte ja Väike-Aasia lääneranniku vallutamine kreeklaste poolt ning kreeka rahva muutumine iseseisvaks kaubitsejaks rahvaks.

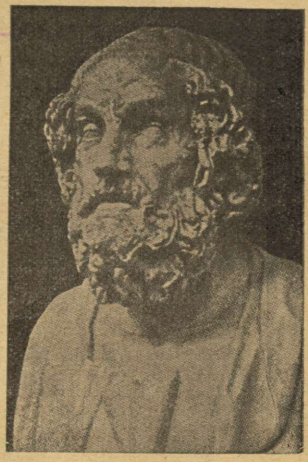
Olusuhted eelajaloolise aja lõpul. Asumise ja rändamise ajastul elasid kreeklased suguvõsadena. Põlluharimisele üle minnes ja kindlale maa-alale elama asudes suguvõsa kasutas ühiseid karja- ja põllumaid. Suguvõsa ehk fratria liikmete vahekordi ja maade jaotust korraldas suguvõsa vanem. Inimeste arvu kasvamisega suguvõsa jagunes. Lahkujad osad valisid enesele uue elukoha ja asutasid sinna põllumaad ja külad, jäädes seejuures siiski kindlasse ühendusse oma algsuguvõsaga. Eraldunud suguvõsa osad ühinesid ühiste huvide kaitseks füülideks, need omakorda riigiks. Sel teel kujunenud väikesi riike oli Kreekas palju.

Niisugused riigikesed moodustusid suuremaist küladest kujunenud linnadest ühes maakonnaga, kusjuures linn etendas juhtivat osa. Sääraseid riike nimetatakse linnriikideks. Ajaloolisel ajal ulatus nende arv üle kahesaja. Riiki valitses kuningas ehk basileus, kes valiti kuulsamast suguvõsast rahvakoosolekul, millest osa võtsid sõdimisvõimelised mehed.

Ta ei valitsenud riiki üksinda, vaid ühes vanematenõukoguga, mille moodustasid suguvõsade vanemad. Kuningas ühes vanematenõukoguga otsustas sõja- ja teisi riiklikke küsimusi, korraldas õigusemõistmist ja lahendas füülidevahelisi tüliasju. Seejuures oli kuningas ka väepealik ja ülempreester. Kuninga võim oli piiratud ja ta esines ainult „esimesena omasarnaste keskel".

Suguvõsade vanemad ja nende suguseltsilised moodustasid aadliseisuse (aristoi = paremad). Nad olid rikkamad, suuremate maade omanikud, võimsamad ja lugupeetavamad teistega võrreldes. Sei-

suslikku ebaühtlust põhjustas veel suguvõsa ühismaade muutumine eraomanduseks, mida edasi pärandati. Aegade kestel ja mitmesugustel põhjustel kujunes suurmaaomanikkude kiht, kes moodustas aadliseisuse. Ülejäänud moodustasid rahva ehk demose.

36. joonis. Homeros.

Orje oli sel ajal vähe. Iga vabamees oli kohustatud sõjaväeteenistusest osa võtma omal kulul. Siiski võis ka sõjaväes märgata seisuslikku erinemist relvastise suhtes.

Kreeka rahvamajanduse aluseks oli sel ajal ikka veel põlluharimine ja karjakasvatamine. Põllumajanduse alal etendasid tähtsat osa viinapuudeaiad ja õlipuudemäed. Isikliku rikkuse mõõdupuuks loeti aga loomakarjade suurust. Käsitööd tehti seevõrra, kuivõrra oli tarvilik koduste tarvete rahuldamiseks. Naised kudusid linast ja villast riiet, vaipu jne. Vanemaks iseseisvaks käsitööks oli savinõude valmistamine (keraamika), sepakunst ja laevaehitus.

Ühes kolonisatsiooniga muutusid kreeklased merisõitjaks rahvaks. Kaubitsemisega käis kaasas ka röövimine. Eriti elavaks muutus kaubitsemine asulinnade ja emamaa vahel, kusjuures suuri edusamme tegid majanduselu alal asulinnad.

Missugust mõju avaldasid looduslikud tingimused Kreeka rahva arengule? — Mille poolest erinevad Kreeta ja Mükeena kultuur üksteisest? Missugusesse aega mõlemad kultuurid kuuluvad? — Missugune võis olla kreeklaste poliitiline ja kultuuri elu kangelaslugude ja lugulaulude põhjal? — Millal ja missugustel põhjustel algas kreeklaste kolonisatsioon?

II. Helleenid Pärsia sõdadeni (900—500 e. Kr.).

1. Ühiskondlikud suhted ajaloolise aja alul.

Noorem kolonisatsioon. Esimesele kolonisatsioonile peale pikemat vaheaega järgnes teine, mis toimus 800—600 a. e. Kr. Väljarändamist põhjustasid kaubanduslikud huvid, poliitiline võitlus ja paremate elutingimuste otsimine. Nüüd lahkusid kreeklased oma kodumaalt mitte enam suguharudeviisi, vaid üksikute linnaelanikkude väiksemate või suuremate rühmadena. Joonlaste, doorlaste ja eoollaste uued asulinnad asetsesid sageli kirju reana üksteise kõrval.

Ex bibl. univ. Tart.

Need asutati peamiselt kohtadesse, kus ei puudunud saadusterikas tagamaa või kus olid küllaldaselt head võimalused kaubitsemiseks. Nii tekkisid uued asulinnad — Musta mere lõunarannikul Sinope ja Trapesund, põhjarannikul Olbia ja Hersones, Bosporuse väina ääres Bütsants ja Kallipolis, Egiptuses Naukratis.

Väga jõukaks kujunesid asulinnad Sitsiilias, Lõuna-Itaalias ja Lõuna-Prantsusmaal. Neist tähtsamad on Sürakuusa ja Messiina, Tarent ja Napol ning Massilika, praegune Marseille. Põhja-Aafrikas väärib tähelepanu Kivene.

Kreeklaste asulinnad olid peaaegu kõik iseseisvad riigid, kes aga seisid oma emalinnaga lähemas ühenduses, võttes osa ta usupühadest ja tähtsamatest pidustustest ning toetades neid sõja korral.

Kreeklaste kolonisatsioonil oli suur maailmaajalooline tähtsus. Kreeklased hoidsid alal mitte ainult oma rahvusliku omapära, kombed ja keele, vaid avaldasid kultuuriliselt suurt mõju läänemaadele, tutvustades sealseid rahvaid oma vaimse ja materiaalse kultuuriga (kunst, kirjandus, tehnika jne.). Juba aastal 600 ulatus Kreeka asulinnade arv Vahemere ja Musta mere rannikuil 250-ni. Ka kreeklastele enestele oli asulinnadest suur tulu, sest nende tööndus ja kaubandus arenes siit peale palju kiiremini.

Kõik see andis rahvale tööd ja juhtis suured kapitalid kreeklaste emamaale. Ka laienes teiste rahvastega kokkupuutumisel kreeklaste silmaring, karastus nende iseloom, kasvas rahvuslik ühistunne (eraldumine barbaritest) ja suurenesid merisõidu ja laevadeehitamise oskus.

Rahamajandus. Kolonisatsioon ja sellega kaasas käiv kiire kaubanduse ja tööndusе arenemine andis hoopis teise ilme Kreeka majanduselule. Asulinnad vajasid ikka enam ja enam tööndussaadusi, mille valmistamiseks asutati uusi ettevõtteid ja laiendati endisi. Osa kaupu läks asunikele, osa aga tagamaade jaoks. Asumaadest veetav odav vili tekitas muutuse ka Kreeka põllumajanduses: teraviljakasvatamiselt mindi õli- ja viinapuude kasvatamisele.

Üleminek põllumajanduselt kaubandusele ja tööndusele vajas uusi vahetusabinõusid, sest seni kasutati sarvloomi (härg) kaupade väärtuse määrajana, mis osutus ebakohaseks. Hakati kasutama hõbedat, harvemini kulda raha löömiseks lüüdlaste mõjul. Kaupade valmistamisele turu jaoks üle minnes ja raha tarvitusele võttes siirdusid kreeklased naturaalmajanduselt rahamajandusele.

Ühiskondlikud muutused. Üleminek rahamajandusele oli suureks kasuks kõige pealt käsitöölistele ja kaupmeestele. Nende kätte kogunes uus rikkusekehastis — raha, mida nad kasutasid tööndusе ja

kaubanduse alal. Seega asetus suurpõllupidajate ja talupoegade vahele uus seisus, linnakodanlus. Viimase kui keskseisuse võim ja mõju ei peitu maaomandis, vaid rahas, ettevõtetes ja laevades, s. t. kapitalis. Samal ajal halvenes tunduvalt talupoegade seisund. Nad ei suutnud oma viljaga võistelda asumaadest veetava odava vilja vastu. Tagajärjeks olid võlad ja majapidamise kokkuvarisemine. Seejuures läksid nende maad peamiselt suurmaaomanikkude kätte. Viimaseid puudutas majanduselu muutumine vähe, sest nad läksid üle mitmesuguse aedvilja kasvatamisele või hakkasid teotsema tööonduse ja kaubanduse alal, milleks neil kapital ei puudunud.

Aadlivalitsuse langus. Linnriikide tekkimisega kasvas aadliseisuse mõju kuningale järjekindlalt, sest kuningas vajas neid puhtsõjalisteks otstarveteks. Aadlimehed ilmusid teenistusse ratsuritena, sõjavankrites ja soomusrüüs. Sõjateenistus oli võrdlemisi suurte kuludega seotud ja mõisnikele jõukohane. Mida tugevamaks muutusid aadlikud, seda ebakindlamaks kujunes kuninga seisund. Kuningad kaotavad õiguse oma trooni edasi pärandada, kusjuures neid valitakse ainult teatavaks ajaks. Seega muutusid kuningad aadliseisuse ehk aristokraatia ametnikeks. Hiljemini kadus kuningate ehk basileuste amet enamikus Kreeka riikides. Riiklik võim läks väheste, kuid kõige rikkamate perekondade kätte, mille tõttu riigivalitsemine muutus oligarhiliseks, s. t. väheste isikute valitsemiseks.

Aadli võimutsemine püsis seni kui kreeklaste peategevusalaks oli põllumajandus. Kaubandusele ja tööndusele üle minnes tekkis tugev linnakodanlus, kes nõudis enesele poliitilisi õigusi ja püüdis rikkusele toetudes võimule pääseda. Oma seisundiga polnud rahul ka väikemaapidajad, nagu nägime juba eespool. Linnakodanluse tähtsus kasvas ka seetõttu, et sõjaväes hakkas ikka suuremat osa etendama jalavägi, raske varustisega hopliidid, kelle tähtsamaiks relviks olid mõõk, piik ja soomusrüü. Kodanikest koosnev hopliitide vägi oli kaugelt kohasem Kreeka mägismail kui aristokraatlik ratsavägi. Võitlus linnakodanluse ja aristokraatia vahel lõppes kas rahuliku kokkuleppega või võimul-oleva aadliseisuse väljatõrjumisega riigist. Sageli astusid rahulolematute etteotsa tugeva tahtejõuga ja võimuhimulised aadlikud, püüdes oligarhilist valitsemisviisi kukutada ja ise võimule pääseda. Niisuguseid võimulepääsenud rahvajuhte kutsutakse türanniideks ja nende valitsemissüsteemi türanniaks.

Türannide ainuvalitsus toetus peamiselt rahvamassidele, olles viimase vastu sõbralik, milline suhtumine oli täiesti võõras oligarhiale. Kreekamaa andis rea türanne, kes püüdsid rahva seisundit parandada, üheõiguslust riigis kindlustada, tööndust ja kaubandust arendada ning kunsti ja teaduse arengut soodustada. Tähtsamate türan-

nide hulka kuulusid Peisistratos Ateenas, Periander Korintoses ja Polykrates Samose saarel. Kahtlemata on türannid Kreekamaa vaimseks ja tulunduslikuks arenguks tunduval määral kaasa aidanud.

37. joonis. Penelope telgede juures. Attika vaasilt, a. 450 e. Kr.

Türannia asemel astus hiljemini kas rikaste valitsus, plutokraatia, või rahvavalitsus, demokraatia. Viimane valitsemisviis leidis kindlat poolehoidu liikuva iseloomuga joonlaste juures.

Noorema kolonisatsiooni põhjused? —Missugust mõju avaldas kolonisatsioon Kreeka tulunduselule? — Mille poolest erineb rahamajandus naturaalmajandusest? — Missugust mõju avaldas rahamajandus ühiskondlikule elule? — Missuguste põhjustega on seletatav aadlivalitsuse langus? — Miks toetus türannide ainuvalitsus rahvamassidele?

2. Sparta.

Sotsiaalsed ehk ühiskondlikud suhted. Peloponnesose poolsaarele rännanud doorlased lõid enestele riigid, millest Sparta, Lakoonia maakonnas, kujunes tähtsaimaks Kreeka riigiks. Vallutatud maa jaga-

sid võitjad endi vahel ühesuurusteks osadeks, orjastades seejuures maa päriselanikud, ahhailased, kes helootidena nende põlde pidid harima. Heloodid olid riigi orjad, kuid kuulusid üksikutele spartlaste perekondadele, kellele nad $^2/_3$ oma sissetulekust andsid. Neil kui pärisorjadel puudusid riigikodanikuõigused.

Teine osa maa päriselanikest, kes vabatahtlikult alistusid, suruti piiriäärseisse kohtadesse ja rannikumaile. Neid nimetati periöökideks. Periöögid olid isiklikult vabad ja elasid põlluharijatena ja karjakasvatajatena, makstes riigile makse. Ühtlasi teotsesid nad edukalt tööndust ja kaubandust alal. Periöögid kandsid kõiki kodanikkude kohustusi, kuid olid seejuures poliitiliste õigusteta. Need olid ainult spartlastel, kes moodustasid vaevalt $^1/_{10}$ rahvastikust. Nad pidid end oma tunduva vähemuse tõttu sõjaväeliselt hästi organiseerima, et säilitada ja süvendada sõjamehelikku vaimu, mis orjastatud rahva valitsemiseks vajalik.

Spartlased elasid mitte oma mõisades, mille põlde harisid heloodid, vaid Sparta linnas. Oma aega veetsid nad jahil käies, sõdades ja oma poliitiliste õiguste eest valvel olles. Kehalist tööd, olgu see põlluharimine või kaubandus-tööndusliк tegevus, lugesid nad endile ebasündsaks. Nii moodustasid spartlased kinnise aadliseisuse, kes oma vähemusele vaatamata rahva üle valitses.

Riigikord. Sparta riigi eesotsas seisid kaks kuningat, kelle amet oli päritav. Juba algusest peale kuulus nende tähtsamate ülesannete hulka sõjaväe juhatamine ning ülempreestri- ja kohtunikuamet. Hiljemini vähenes nende tähtsus ja nad muutusid nagu mingeiks varjukuningateks. Kuningate eesistumisel pidas oma koosolekuid geruusia, vanemate-nõukogu, mille 28 liiget valiti eluajaks üle 60 aasta vanuste meeste seast, kel ei puudunud tarvilikud elukogemused riigi juhtimiseks. Geruusia ülesanne oli kõrgema kohtuvõimuna otsustada kodanikkude elu ja surma üle, valvata kuningate kohuste täitmise järele ja pidada nõu kõigi tähtsamate riigiellu puutuvate küsimuste üle. Seega oli geruusia mõjuvõimsam asutis riigis. Ta otsused läksid kinnitamisele rahvakoosolekule, mis koosnes üle 30 aasta vanustest kodanikest ja kokku astus ainult noorkuu ajal. Rahvakoosolek otsustas ilma igasuguste arutlusteta uute seaduste ja lepingute ning sõja ja rahu üle.

Riiklik võim selle sõna otseses mõttes oli rahvakoosolekul üheks aastaks valitud viie efoori käes, kes valvasid riigivalitsemise, seaduste täitmise ja kodanikkude elu järele, lähemalt silmas pidades kuningate tegevust. Efoorid võisid tarbe korral kuningaid isegi vastutusele võtta.

Nii oli Sparta riigikord täiesti aristokraatlik, mida nad püüdsid iga võimaluse korral ka teistes riikides maksvusele aidata.

Spartlaste eluviis ja kasvatus. Spartlased erinesid teistest kreeklastest mitte ainult oma riigivormi suhtes, vaid ka ühiselu korraldusilt ja eluviiselt. Spartlaste kasvatuse ja eluviiside lähtekohaks ja lõppsihiks oli oma võimu säilitamine ja kindlustamine. Selle saavutamiseks tungis riik iga üksiku perekonna ellu. Seitsmenda eluaastani jäid poisslapsed vanemate juurde. Selle järel võeti nad riigi kasvatusmajadesse, kuhu nad jäid kaheksateistkümnenda eluaastani. Seal õppisid nad relvi tarvitama, harrastasid võidujooksu, maadlesid, hüppasid ja ujusid, et oma keha tugevaks ja painduvaks teha. Säärased harjutised kasvatasid ka võitlushimu ja auahnust. Noorte kannatlikkuse ja vastupidavuse proovimiseks peksti neid palja ihu peale piitsaga, milleks iga aasta kord kõik poisid kokku kutsuti. Poistel, kes ei suutnud näljale vastu seista, lubati ka varastada. Kuid häda sellele, kes ei mõistnud oma tegu varjata — ta langes valju karistuse alla. Noori õpetati elus leppima kõige vähemaga, sest elulihtsus teeb inimese terveks ja tugevaks. Nii rõivastusid Sparta noored lihtsalt, tarvitasid ka lihtsaid toite ja magasid pillirool, mida ise jõest pidid kiskuma. Kogu kasvatusmajas viibimise ajal nõuti noortelt vankumata sõnakuulmist, oma kohustuste täitmist ja seadustele alistumist.

Tütarlapsi kasvatas ema, õpetades neile koduseid töid. Nad ei tahtnud aga poistest mana jääda, tehes samasuguseid harjutisi kui poisidki, näit. odaheites. Sparta tütarlapsed olid kuulsad üle kogu Kreekamaa. Imesteldi nende iludust ja kaunist kehaehitust.

Vaimsest haridusest hinnati kõige pealt laulu ja muusikat, mis tähtsad sõjameeleolu loomiseks. Õpetati ka lugemist ja kirjutamist. Noorte mõistuse teritamiseks õpetati neid andma lühikesi ja tabavaid vastuseid (lakooniline kõne). Kui kord tugev vaenlane nõudnud kreeklasilt vabatahtlikku alistumist, vastanud üks nende väepealikutest: „Tulge ja võitke." Et Spartas vähe rõhku pandi haridusele, ei andnud spartlased endi keskelt tähtsaid vaimukangelasi — kirjanikke, kunstnikke ja õpetlasi. Nad ei etendanud kreeka vaimse kultuuri alal nimetamisväärt osa.

Riigi huves oli korraldatud ka täiskasvanute elu. Saades 20-aastaseks, astusid noormehed „telkkondadesse", igaühes 15 meest, kus nad pidid rahulduma sõduri lihtsa toiduga (must supp). Arvati, et inimesed, kes rahuajal seltsimehelikult mõistavad koos elada, ka sõja korral külg külje vastas vaenlase vastu võitlevad.

Nii pidi igale spartlasele selge olema, et ta elu ei kuulu temale endale ega perekonnale, vaid riigile ja isamaale. Enda ohverdamine isamaale polnud mitte kohustus, vaid iga kodaniku olemasolu lõppsiht. Samuti mõtlesid ka Sparta tütarlapsed ja naised; nad lugesid mehisteks ja ausateks ainult neid kodumaakaitsejaid, kes lahin-

gust tagasi tulid „kas kilbiga või kilbil". Aastasadade kestel ei tarvitanud Sparta kaitsemüüre: ta ainsaks kaitsemüüriks oli meeste vaprus. Kirjeldatud kasvatuse ja eluviiside tõttu sai Spartast juhtiv riik Kreeka riikide peres.

Peloponnesose liit. Olles alati sõjavalmis, hakkasid spartlased ajama naabermaade vallutamise politikat. Viimaks panid nad oma võimu maksma kogu poolsaarel. VIII sajandil vallutatakse kahe sõja tagajärjel Messenia, mille elanikud tehakse periöökideks. Osa rändab välja Sitsiiliasse (Messiina). Sama saatus saab osaks ka Arkaadiale ja osalt Argosele. VI sajandi keskel kuuluvad kõik Peloponnesose riigid, välja arvatud Argos ja Ahhaia, Sparta poolt asutatud ja tema juhatuse all olevasse Peloponnesose liitu, mis taotles puhtsõjalisi sihte. Liidu liikmeile jäi nende sisemine iseseisvus, kuid sõja korral olid nad kohustatud oma sõjaväe andma Sparta käsutada. Nii sai Spartast esimene ja võimukas militaristlik riik Kreekas. Varsti astus ta kõrvale väärilise võistlejana Ateena.

Missugused ühiskondlikud olud valitsesid Spartas? Millega on need seletatavad? — Kuidas tuleb nimetada Sparta riigikorda? Kuidas oli see teostatud? — Millega on seletatav Spartas valitsev riigikord? — Kuidas iseloomustatakse spartlaste eluviise ja kasvatust? Spartlaste kasvatuse siht ja tagajärjed? — Miks etendas Sparta Kreeka vaimses elus võrdlemisi tähtsuseta osa? — Miks oli Sparta vaene suurte poliitiliste algatuste poolest? — Missuguseid sihte taotles Sparta Peloponnesose liidu kaudu?

3. Ateena.

Ateena arengu looduslikud tingimused. Ateena riiklik elu kujunes hoopis teisiti kui Spartas, mis seletatav looduslikkude tingimustega. Attika on poolsaar (2300 km²), mille maapind kivine ja vähe viljakandev. Attika, mis peaaegu igast küljest piiratud merega, oli rikas laevasõiduks kohaste sadamate poolest. Mainitud kahe asjaoluga on seletatav, miks ateenlased juba varakult hakkasid teotsema kaubanduse ja tööndust alal. Ka ühiskondlikud olud kujunesid siin teisiti, sest Attikas polnud ei võitjaid ega võidetuid — kogu rahvas kuulus ühte joonlaste suguharru.

Aadlivalitsus. Mükeena kultuuri ajal valitsesid Ateenas, nagu mujalgi, kuningad. Aegade kestel kasvas aadlikkude (eupatriidid) mõju, mis lõppes kuningavalitsuse hävitamisega ja aristokraatilis-oligarhilise valitsemisviisi mõjulepääsuga. Siit peale valiti kuninga asemele alul eluajaks, hiljemini 10 aastaks arhont. Viimaks antt riigivalitsemine 9 arhondi kätte, kes siis ühiselt riigielu juhtisid. Esimene arhont, kõrgeim riigiametnik, kelle järgi nimetati aastat, basileus ehk ohvrikuningas — peamiselt ülempreestri-

kohuste täitja, polemarhos — vägede ülemjuhataja. Ülejäänud kuus arhonti olid õigusemõistjad. Arhontide kõrval etendas riigielus tähtsat osa areopaag, mis koosnes endistest arhontidest. See oli kõrgeim kohtuasutis, mis valvas riigivalitsemise ja kodanikkude eluviiside järgi.

Sotsiaalsed vastuolud Ateenas. Sotsiaalsete vastuolude põhjused Ateenas peitusid tulunduslikel aladel. Üleminekuga VII sajandil naturaalmajandusest rahamajandusele hakkas Ateenas kapital kuhjuma üksikute kätte. Suurtöösturid ja kaupmehed, kes kasutasid odavat orjade tööjõudu, kogusid rohkesti varasid, pannes sellega aluse kapitalistideklassi tekkimisele. Väiketöösturid ning käsitöölised, kuigi nad rikastusid, sattusid kapitalistide võimu alla. Kõik need nõudsid endale osavõttu riigivalitsemisest.

Samal ajal vaesusid talupojad. Talupoegade vaesumise põhjusi tuleb kõige esmalt otsida majanduselus toimunud muutusis. Hellase kaubanduse levimisega üle kogu Vahemere võeti üldiselt tarvitusele raha. Mõisnikel oli nüüd tulusam nõuda poolvabadelt talupojelt andamite asemel makse rahas. Rahasaamine oli aga raskendatud, sest asumaist (Sitsiilia, Musta mere maad) imporditud vili lõi viljahinnad märksa odavamaks. Asumaade viljaga suutsid küll võistelda suurmaaomanikud, kuid mitte vabad ega poolvabad talupojad.

Viljaikaldused, sõjad ja madalad viljahinnad sundisid talupoegi tegema laenu mõisnikelt oma majapidamise jätkamiseks. Laenude eest nõuti kõrgeid protsente (18% loeti Soloni ajal mõõdukaks). Selle nähtuse tagajärjeks oli suurte maksuvõlgade tekkimine, mille tõttu talupoegade maaomand langes lõpuks mõisnikkude valdusse.

Kui äravõetud maatüki väärtus ei katnud kõiki maksukohustisi, võis laenuandja võlaseaduse põhjal teha võlgniku oma orjaks. Soodsamal juhul jäi endine väikemaapidaja rentnikuks mõisamaal.

Kuid sellise rentniku seisund polnud kuigi meeldiv. VII sajandi lõpul pidi ta andma maaomanikule $^5/_6$ oma lõikusest. Seepärast läksid paljud talupojad linna tööd otsima; siin aga võistlesid nendega orjad. Seetõttu on arusaadav, miks väikepõllupidajate erakonna programmis nõuti mõisamaade jagamist.

Tõsise pahameele tekitajaks oli ka kirjutatud seaduste puudumine, mis võimaldas kohtunikel otsuseid teha aristokraatia huves. A. 621 kirjutas Drakon üles maksva kombeõiguse, kuid ta seadused olid väga karmid — kõige väiksemale süüteole järgnes vali karistus.

Üldise sotsiaalse häda tulemuseks oli väljarändamine, orjastumine ning rahulolematuse tekkimine, mis ähvardas tekitada kodusõda.

Solon. 594. aastal ühinevad tülitsevad erakonnad, valides Soloni esimeseks arhondiks ning andes talle piiramatu võimu seadusand-

luses. Majandusliku jõukuse ning kõrgemast seisusest päritolu tõttu osutus ta vastuvõetavaks kandidaadiks aristokraatiale. Soloni üldtuntud aumehelikkus kindlustas ka ta populaarsuse rahva keskel. Tegelikult aga ei kuulunud Solon ühtegi erakonda, seepärast võis ta vabalt teotseda.

Soloni sotsiaalsed reformid. Talupoegade seisundi parandamiseks vabastas Solon kõik võlaorjad, laskis riigi kulul tagasi osta välismaale müüdud orjad ning keelas jäädavalt laenud isiku pantimise vastu. Ühtlasi kustutas ta võlad, mille all ägasid väikemaapidajad. Kivitulbad, mis olid püstitatud võlatäheks põldudele, kisti maha.

Selline radikaalne reform ei meeldinud kapitalistidele. Nende rahustamiseks keeldus Solon suurmaaomandi jaotamisest, mida nõudsid vaesed.

Lõpuks lubas Solon igal ateenlasel koostada testamendi, kui tal ei olnud seaduslikku pärijat-poega.

Mainitud korralduste tulemuseks oli väikemaapidajate arvu kasvamine.

Soloni poliitiline reform. Sotsiaalse pahe kõrvaldamise kõrval vajas ka Ateena riigikorraldus reformimist.

K o h u s t i s e d. Kodanikkude kohustiste ning õiguste normimiseks jaotati kõik ateenlased sissetuleku järgi n e l j a k l a s s i. Sellise liigitamise tõttu ei olnud kodanikkude kohustised ning õigused enam sõltuvad maaomandist, vaid sissetulekust, mis korraldusega püüti kindlustada ka kaupmeestele ning töösturitele poliitilisi õigusi. Nii võimaldas Solon igale kodanikule suuremate poliitiliste õiguste saavutamist, kui tal selleks jätkus vaid intelligentsi ja tahet.

Ülalnimetatud jaotusele tugines ka kodanikkude kohustiste ning maksude määramine. E s i m e s e ja t e i s e l i i g i kodanikud pidid ehitama riigile sõjalaevu ja teenima sõjaväes ratsuritena. K o l m a n d a klassi kodanikelt nõuti, et nad teeniksid jalameestena (hopliidid), kusjuures varustis ja relvad — kiiver, raudsärk, raudsäärikud, kilp ja oda — tuli omal kulul muretseda. N e l j a s k l a s s võis ilmuda ilma varustiseta ning neid kohustati välja astuma ainult kodumaa kaitseks.

Korrapäraseid makse kodanikelt ei nõutud. Ainult erijuhtudel, kui riik vajas raha, maksustati neid proportsionaalselt sissetulekule.

Õ i g u s e d. Kõik k o l m e s i m e s t k l a s s i said õiguse valitsemisest tegelikult osa võtta. Ainult arhontide amet jäi esimese klassi eesõiguseks: Solon ei tahtnud hävitada aadlikkude võimu.

Areopaagi kõrval, kellele Solon säilitas endised õigused, teotses veel 400-liikmeline n õ u k o g u, mille ülesanne oli arutada rahvakoosolekule esitatavaid ettepanekuid, juhatada riigi rahandust ja välispolitikat. Nõukokku valiti igast füülist 100 liiget. Füülides oli alati

püsinud mõisnikkude mõju. Soloni ajal oli nende võim veel niivõrt suur, et väikepõllupidajal oli raske sattuda nõukokku. Ainult kesk-seisusel läks korda läbi viia omad kandidaadid. Kõik ametnikud, ka seni areopaagi nimetatud arhondid, valiti rahvakoosolekul. Kohalt lahkunud ametnikud esitasid siin aruande oma tegevusest.

Soloni uuesti ellu kutsutud rahvakoosolekust võtsid osa kõik ateenlased, kes olid 20 a. vanad. Tegelikult aga jäid siit eemale vaesed, kuna koosolekust osavõtu eest ei makstud mingit tasu.

Kohtukorraldus. Solon lubas ateenlasil tõsta kaebusi arhontide ja teiste ametnikkude otsuste vastu rahvakohtus, millest võtsid osa ka neljanda klassi kodanikud. Rikaste tegevus oli sellega kaudselt paigutatud rahva järelevalve alla. Solonil läks veel korda teostada era- ja kriminaalseaduste ümberkorraldamist. Endised Drakoni aegsed seadused muudeti põhjalikult. Eriti väärivad tähelepanu kodanikkude kaitseks antud määrused, mille põhjal iga kodanik võis välja astuda kannataja õiguste eest ja kohtus protsessi algatada. Soloni seadused, mis üles märgiti kivi- ja puutahvlitele, äratasid suurt poolehoidu ning leidsid tarvitamist ka teistes riikides. (Soloni seaduste mõju leiame rooma rahva „12 seadusetahvlis".)

Soloni tegevuse tulemused. Talupoegade vabastamisega ning kaubanduse ja tööonduse edendamisega rajas Solon tee Ateena vägevusele. Soloni seadusandluses näeme püüet lepitada tülitsevaid erakondi — aristokraatiat deemosega.

Tunnustades eraomanduse põhimõtet, loobus Solon suurmaaomandi tükeldamisest, mida nõudsid kehvikud. Kuid viimaste raske tulundusliku seisundi parandamiseks kustutati nende võlad. Aristokraatiale säilitati nende eesõigused ja kõrgemad ametid, kuid kesk-seisusele avati tee Neljasaja nõukokku.

Tegelikult ei rahuldanud Soloni tegevus ühtegi erakonda. Pettunud oma lootusis, otsis Solon lohutust, reisides välismaale. Legend räägib, et Solonilt küsinud kord Lüüdia kuningas Krösus: „Kes on kõige õnnelikum inimene ilmas?" Solon vastanud: „Enne surma ei saa kedagi nimetada õnnelikuks."

Türannivalitsus ja Peisistratos. Soloni lahkumise järel läks erakondade vahekord jälle pinevaks. Tülid jätkusid endiselt Ateenas. VI sajandi keskel kujunes siin kolm suurt erakonda: 1) suurmaaomanikud, kes pooldasid aristokraatilist oligarhiat; 2) kaupmehed ja töösturid, kes toetasid Soloni politikat; 3) mäestikes asuvad talupojad, kes nõudsid radikaalseid reforme.

Rahva rahulolematust kasutasid tihti üksikud rahvajuhid, türannid. Mõned neist valitsesid koguni edukalt, hoolitsedes rahva hüvede eest.

Peisistratos. 561. aastal võttis Ateenas võimu oma kätte kolmanda erakonna juht, suurmaaomanik Peisistratos. Peisistratosel ja ta pojal Hippiasel õnnestus valitseda 50 aastat (561.—510. a.), mis aja jooksul kestis Ateenas täielik rahu.

Nagu kõik teised türannid, tugines ka Peisistratos oma võimu säilitamisel sõjaväele. Kõrgemaiks ametnikeks, arhondeks, määras ta oma sugulased ning teised ustavad mehed. Riigi juhtimisel teotses Peisistratos üldiselt kokkukõlas Soloni korraldustega, kelle seadused jäid endiselt püsima.

Peisistratose sisepolitika. Erilist tähelepanu juhtis Peisistratos põllundusele. Oma vastased — suurmaaomanikud — saatis ta maalt välja ning jagas nende maa maata talupoegadele. Maata inimestele võimaldas ta maasaamist ka asundusis. Sellega tõkestas Peisistratos suurmaaomandi kasvamist ning suurendas väikemaapidajate arvu. Põllunduse tõstmiseks andis ta vaestele talupoegadele laenu. Küladesse määras ta kohtunikud, et kergendada talupoegade kohtuskäimist. Samuti edendas Peisistratos kaubandust ja tööndust. Selleks laskis ta teid parandada ning kindlustas Ateenale välisturge. Lõuna-Venemaalt vilja importimise otstarbel vallutati Sigeion ja Hersones.

Peisistratose hooldamisel arenes ka kunst. Ateena linna kaunistati suurte ehitistega ning seati sisse veevärk. Erilisi edusamme tegi sel ajal keraamika. Mustade figuuride asemele ilmuvad vaasidele punased joonised. Jooniste kompositsioon on loomulikum ja mitmekesisem ning nende motiivid on tihti võetud igapäevsest elust. Ateena vaasid olid otsitud kaubaks välisturgudel, neid veeti Lõuna-Venemaale, Väike-Aasiasse, Egiptusse ja Itaaliasse.

38. joonis. Vaas. Achilleus ja Aias maletamas.

Peisistratose ajal elustusid Dionysose ja Demetri kultused. Nimetatud jumalate auks korraldati hiilgavaid pidustusi.

Peisistratos ja ta poeg Hippias olid ise veendunud kunstiharrastajad. Nad kutsusid Väike-Aasiast kreeka kunstnikke Ateenasse, et nende kaasabil täiendada ateenlaste võimeid kunsti alal. Ka elasid nende juures mõned Väike-Aasia luuletajad, nagu Simonides.

Peisistratose välispolitika. Välispoliitiliselt kasvas Ateena mõju tunduvalt Peisistratose ajal.

Peisistratose valitsemise alul lahkus Ateenast ta vastane Miltiades ja asutas Hersonesis vürstiriigi. Samal ajal vallutasid ateenlased Sigeioni. Ka aitas Peisistratos teisis maaosis türannidel võimule pääseda (nagu Samose türannil Polykratosel), mille tõttu need allusid Ateena mõjule.

Türannivalitsuse langemine. Peisistratose surma järel sai türanniks ta poeg Hippias, kes alul valitses isa vaimus. 514. aastal surmati ta vend Hipparchos; selle järel muutus Hippias hirmuvalitsejaks. Maalt põgenenud aristokraadid kavatsesid kasutada soodsat juhust, et tulla tagasi Attikasse. Neil läks ka korda teostada seda Delfi oraakli ja spartlaste abil.

510. aastal langes türannivalitsus.

Türannivalitsuse mõju Ateena arengule. Türannivalitsus moodustab ühe hiilgavama epohhi Attika ajaloos. Kuigi sisepoliitiliselt Peisistratos eriti hoolitses talupoegade tulundusliku olukorra tõstmise eest, edenes ka sel ajal väga hoogsalt Attika kaubandus ja tööndus. Attika eksport tungis Musta mereni ja Itaaliasse, nagu meile praegugi veel näitavad arheoloogilised leiud. Loomulikult kasvas seetõttu keskseisus ja talupoegade jõukus. Türannid osutusid seega Ateena kasvava deemose hooldajaiks.

Demokraatia. Kleisthenes. Türannivalitsuse kukutamisel etendas tähtsat osa aristokraat Kleisthenes. Spartlased, kaasa aidates türannivalitsuse kukutamisele, püüdsid Kleisthenese abil Ateenas maksma panna aadlivalitsust, nagu see oli Spartas. Kleisthenesele polnud see vastuvõetav. Ta astus demokraatliku erakonna etteotsa, võitis pikemaaegse võitluse järel aristokraadid ja muutis Soloni aegset riigikorraldust demokraatlikus vaimus.

Maa uue poliitilise jaotuse teostas ta järgmiselt: sugukondlikku iseloomu kandva 4 füüli asemel jaotas Kleisthenes riigi 10 füüliks, kusjuures igasse füüli kuulus osa linnast, osa sisemaast ja osa rannamaist. See jaotus eraldas aristokraatlikkude suguvõsade liikmed üksteisest, hävitades seega nende põlise võimu füülides. Siit peale kuulus füüli inimesi igast rahvakihist.

Riiginõukogu koosnes 500 liikmest, kusjuures iga füül valis 50 esindajat üheks aastaks. Neid oli koos järjestikku alaliselt ainult $^1/_{10}$, kes siis aastas 10 korda vaheldudes riigiasju ajasid. Nõukogu liikmeid nende ameti ajal peeti ülal riigi kulul, mispärast ka kehvemad inimesed võisid end lasta valida riiginõukogu liikmeiks. Seega esindas nõukogu kõigi nelja rahva klassi huve. Riiginõukogu üles-

anne oli seaduse-eelnõude arutamine enne rahvakoosolekule esitamist ja arhontide tegevuse kontrollimine.

Rahvakoosolek jäi siiski piiramatu võimu kandjaks riigis. Ta otsustas sõja, rahu ja lepingute üle, valis ja kontrollis ametnikke ja võttis vastu või lükkas tagasi esitatud seadused.

Kohtuvõim jäi vannutatud meeste kohtu kätte, mille liikmed valiti füülide poolt loosiga 30 aasta vanustest kodanikest.

Demokraatlikkudele uuendustele vaatamata laskis Kleisthenes ametnikke valida ainult aadlikkude hulgast, seejuures nende tähtsust vähendades. Sõjaväe juhatamine usaldati uute korralduste põhjal 10 strateegile, kes sõja korral olid üksteise järel vägede ülemjuhatajaiks. Ta säilitas ka vana aristokraatliku areopaagi. See kõik on selgeks tunnistuseks, et Kleisthenes polnud, nagu Solongi, mingi äärmine uuendaja, vaid ta püüdis oma uuendusis ühte sulatada vanu ja uusi ideid.

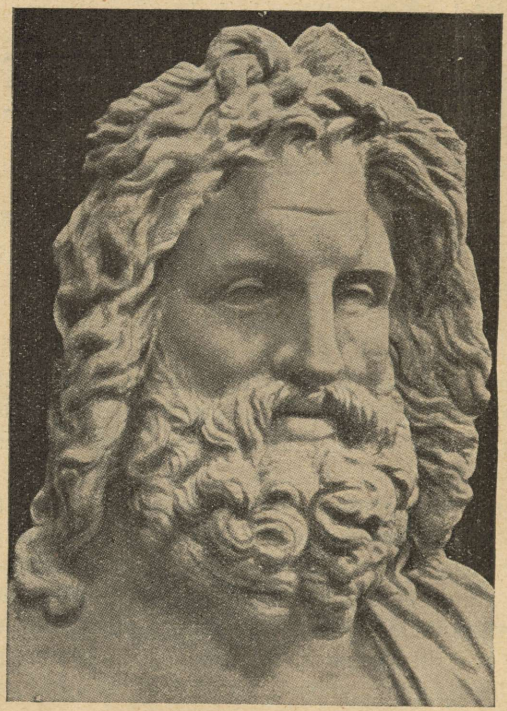
Et riikliku võimu haaramist tulevikus türannide poolt ära hoida, võttis Kleisthenes tarvitusele ostrakismi ehk killukohtu, mille abil riigile hädaohtlikuks muutunud kodanik maalt välja saadeti. Otsuse tegemine toimus järgmiselt: rahvakoosolekul viibijaile jagati väikesed savitahvlikesed, millele kirjutati hädaohtlikuks muutunud kodaniku nimi. Saanud tarviliku arvu hääli, pidi kohtualune 10 aastaks kodumaalt lahkuma, kusjuures temalt ei võetud ära varandust ega poliitilisi õigusi. Killukohut tarvitati enamasti vastaserakonna juhtide vastu.

Kleisthenese uuendustega hakkas maksma Ateenas demokraatlik kord, mis võimaldas mõjulepääsu neile kodanikele, kes võitnud rahva poolehoiu ja usalduse. Demokraatlik kord suurendab riigi elujõudu, kui rahvast valitseb ühistunne ja riiklikke huve suudetakse eelistada puhtisiklikele. Mõjulepääsenud kodanikud, rahvajuhid ehk demagoogid, kasutasid aga, nagu hiljemini näeme, oma võimu ja mõju isiklikes huves, viies rahvast tegudele, mis riiklikult seisukohalt kahjulikud.

Kuidas mõjustasid looduslikud tingimused Ateena arengut? — Missuguste ametnikkude ja asutiste kätte läks Ateenas riiklik võim peale kuningate valitsuse kukutamist? — Millega on seletatavad sotsiaalsed vastuolud Ateenas? — Missugustel põhjustel muutus Ateenas talupoegade seisukord viletsaks? — Missugused reformid teostas Solon Ateena sotsiaalses ja poliitilises elus? Nende siht ja tulemused? — Millega on seletatav Peisistratose sise- ja välispolitika? Tema politika tulemused? — Miks toetasid spartlased ateenlasi türannivalitsuse kukutamisel? — Miks võttis Kleisthenes ette uue poliitilise jaotuse? Kuidas see teostati? — Miks ei saa Kleisthenest lugeda äärmiste uuendajate hulka? — Miks võeti tarvitusele ostrakism? — Missugused head ja halvad küljed on demokraatlikul korral?

4. Rahvusliku ühtekuuluvuse tegurid.

Kuigi Kreekamaa riiklikult killunes ja paljud oma kodumaalt välja rändasid, ei kaotanud kreeklased oma rahvusliku ühtekuuluvuse tunnet. Tugeva rahvusliku tunde säilitajaiks ja süvendajaiks olid kangelas- ja lugulaulud, keel ja kombed, usk ja mitmesugused usul põhinevad ettevõtted, nagu templiühingud, Delfi oraakel, Olümpia pidustused ja ka kaubandus.

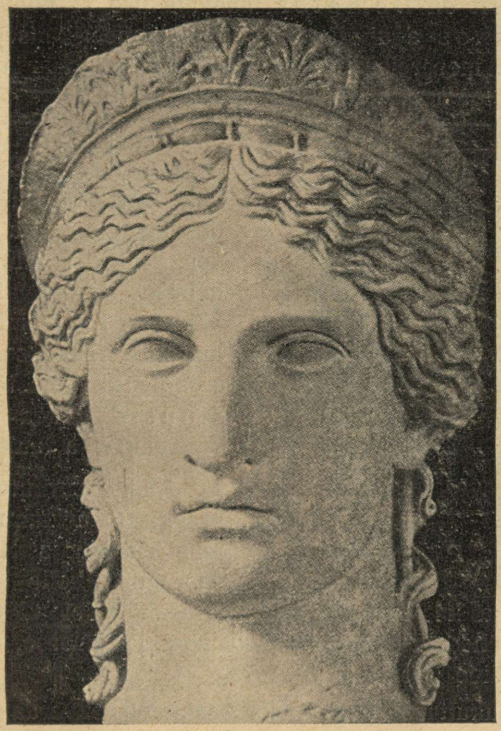

39. joonis. Zeus.

Usk ja jumalad. Homerose lugulaulude mõju kasvamisega muutus Homerose jumalaile toetuv usk riigiusuks, tõrjudes välja kohalikud jumalused ja kultuse. Rahvamasside mõju ja võimu kasvamisega omandasid talupoegade jumalused (Demeter, Dionysos) sõjakate aadlikkude jumaluste kõrval ikka suurema tähtsuse.

Kreeklaste arvamuse järgi ei sünni ükski nähtus jumalate tahtmiseta. Nad asuvad igal pool ja juhivad kogu rahva elu. Kreeklased kujutasid jumalaid inimestena ja andsid neile ka inimeste omadused. Nii olid nad sallimatud ja kadedad ja omasid inimlikke tarbeid.

Kõige öeldu juures olid kreeka jumalad inimesest siiski ilusamad, täielikumad, igavesti noored ja surematud. Kreeklaste tähtsamate jumalate kogunemiskohaks oli Olümpose mägi Tessaalias, kus nad asusid peajumala Zeusi kuldses kojas. Siin pidasid nad nõu, mängisid ja tantsisid ning toitsid endid nektarist ja ambroosiast. Kogu jumalatepere jagunes nende elukoha järgi taeva-, maa- ja veejumalaiks.

40. joonis. Hera.

Tähtsamad taevajumalad olid: Zeus, jumalate ja inimeste isa, taeva ja maa valitseja, kelle relviks piksenooled; Hera, tema abikaasa, abielu ja selle õnne kaitseja; Pallas-Athena, kes Zeusi peaajust sündinud, oli tarkuse, kunsti ja käsitöö ning sõjakunsti kaitseja; Apollo, Zeusi poeg, ilus ja noor päikesejumal, luule, laulu ja teaduse jumal, kelle teenistuses 9 muusi Parnassil; Ares, Zeusi poeg, oli sõjajumal, karmide võitluste ja lahingute jumal. Aphrodite, Zeusi tütar, iluduse ja armastuse jumal, kelle käskjalaks oli ta väike poeg Eros (amor) ja keda kujutati tiibadega

ning vibu ja noolega; Artemis oli jahi ja jahiloomade kaitseja, kes armastas üksiklase elu, rännates metsades kuuvalgeil öil; Hephaistos, lombakas jumalate sepp, oli tule ja kunstipärase metallkäsitöö kaitseja; Hermes oli Zeusi ja kogu jumalatepere käskjalg, liiklemise ja kaubanduse, kasu ja rikkuse kaitseja.

Vetevalitsejaks oli Poseidon, Zeusi vend, kes oma kolmeharulise ahinguga tormi tekitab ja seda vaigistab.

Maajumalaist oli Demeter maaviljakuse ja põllutöö, Dionysos ehk Bakhos aga viinamarjakasvatamise kaitseja. Teda saadavad maa- ja merereisudel kitsejalgadega saatürid ja metsa ja karjaste jumal Pan (siit nimetus: paaniline hirm).

41. joonis. Püütia.

Peale mainitute oli veel palju väiksema tähtsusega jumalikke olendeid, näit. nümfid ja kitsejalgadega faunid metsades, mägedes inimese peaga ja hobuse kehaga kentaurid, siis nereiidid, Poseidoni kaaslase Nereuse tütred, kes mängivad laineteharjadel, ja muusid, kes vaimustavad kunstnikke ja luuletajaid.

Allilm, surnute riik, asetses kreeklaste arvamuse järgi kuski maa sisemuses Hadesi valitsuse all, kelle saatjaiks olid erinnüsed ja kes kurjategijaid kiusasid. Viibinud surnute kohtu ees, lähevad ühed Elysiumi, teised aga Tartarosse, mille väravavahiks kolmepäine koer Kerberos.

Kreeka usukultuse tähtsamaks osaks oli ohverdamine, mis pidi toimuma kindlal ajal ja kohal ning kindla korra järgi, et jumal saaks ohverdamise juures viibida, sest kreeklaste usu järgi polnud nende jumalad kõikteadjad, nagu seda näeme mõne teise usu juures. Kreeklastel, nagu teistelgi rahvastel, ohverdamise kõrval etendas tähtsat osa ennustus, sest püüti teada saada tulevikku ja jumalate tahtmist. Ennustati ohvrilooma langemise ja ta sisikonna, lindude lennu jne. järgi.

Jumalate auks (mitte rahva kogunemiskohaks) ehitati templid, kus asetses jumala kuju. Kogu kultus oli selgeloomuline ja teataval määral teatraalne. Mitte loodusest lahtiütlemist ei nõudnud jumalad, vaid enesevalitsemist. „Tunne iseennast" ja „kõik mõõdukalt" kõlas kirjutis Delfi templi seinal. Kreeka preesterkond ei

omanud millalgi niisugust võimu nagu Hommikumaa rahvaste preestrid. Ainult oraaklite kaudu suutsid nad mõju avaldada avalikule elule.

Templiühingud. Kreeklastel oli palju pühakohti ehk pühamuid, mille ümber koondusid lähedalasuvad riigid ja suguharud. Nad tegid seda pühamu ühiseks kaitseks ja ühiste usul põhinevate pidustuste korraldamiseks. Tähtsaim ühingutest oli Delfi templiühing, mille keskuseks oli sama linna Apollo tempel. Sellesse templiühingusse kuulus suurem osa Kreeka riikidest, seejuures ka Kreeka poliitilises elus mõõtuandvad riigid, nagu Ateena ja Sparta. Seepärast oli mainitud templiühingu mõju Kreeka poliitilisele elule võrdlemisi suur.

Ühingu liikmed kohustusid näit. sõja korral ühingusse kuuluvaid linnu mitte hävitama, templi vara kaitsema jne. Kes vastuvõetud otsuseist üle astusid, võeti ühingu poolt vastutusele. Erapooletuse huves ei kuulunud Delfi oma templiga ja preesterkonnaga ühegi riigi alla, ta oli iseseisev ja sõltumatu.

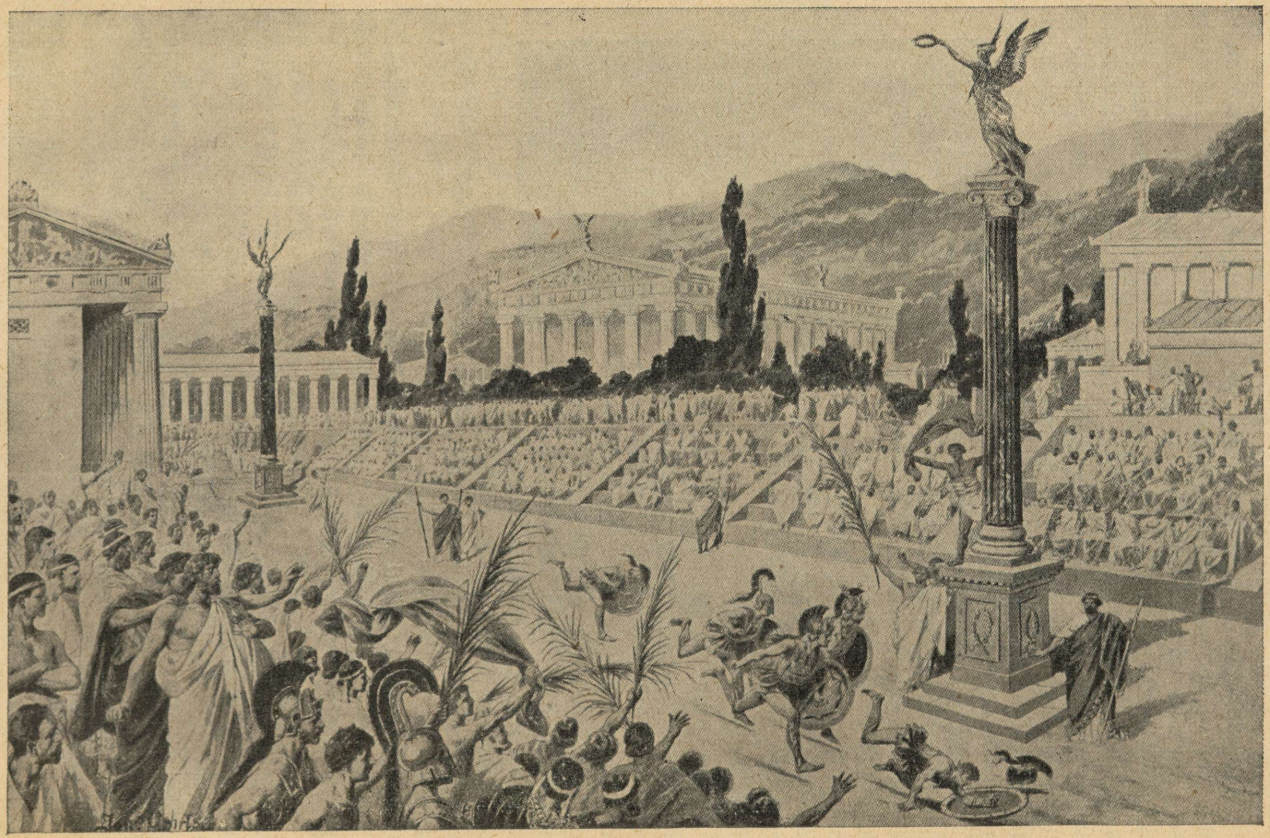

42. joonis. Kettaheitja.

Delfi oraakel. Tähtsat osa rahvusliku ühtekuuluvuse tunde süvendamisel etendas Kesk-Kreekamaal asuv Delfi oraakel, kui jumaliku ennustuse koht. Delfi Apollo templi poolpimedas ruumis oli näha „maa suu", suur lõhe, kust uimastav aur üles tõusis. Selle avause kohal asetses kolme jalaga pink, millele istus küsimuste esitamise korral templi naispreester, püütia, kes kandis valgeid rõivaid ja kelle juukseid ehtisid säravad kuldilustised. Siin hakkas ta uimastavate aurude mõjul ebaselgeid ja kahemõttelisi lauseid rääkima, millest preestrid püüdsid jumalate tahtmist välja lugeda.

Delfi oraakli ülesanne seisis nõuandmises nii isiklikes kui ka poliitilisis küsimusis. Ühtegi tähtsamat sammu ei astutud riiklikus elus oraaklilt nõu küsimata. Kaugetest asumaadest tulid Delfisse saatkonnad, eraisikud ja sageli isegi muulased, et oraaklilt nõu küsida. Delfi, kui kuulsaima pühamiku, tiheda kasutamise tõttu omandasid selle preestrid rikkalikult nii poliitilisi kui ka geograafilisi teadmisi üksikute maade kohta. Seega on seletatav, miks oraakli poole pöördujad said sageli häid vastuseid.

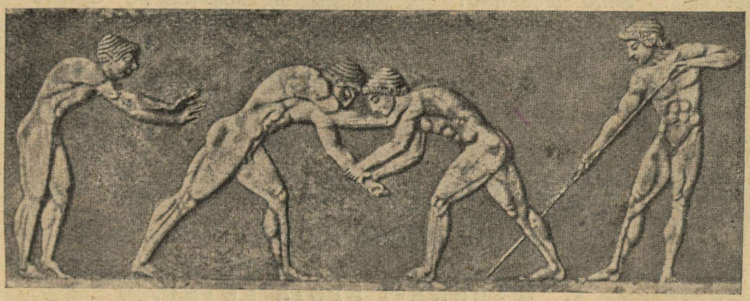
Delfi oraakel omandas suure tähtsuse veel seetõttu, et sinna kogunes palju väärismetalle mitmesuguste kingituste kujul. Peale

43. joonis. Võidujooks Olümpias.

selle viisid sinna oma raha hoiule paljud kogukonnad ja rahamehed. Neid summasid hakkasid preestrid laenuks andma, kusjuures laenuvõtjana esines ka riik. Nii täitis Delfi pühima kohana ka panga ülesandeid.

Olümpia rahvuslikud pidustused. Olümpia piduplats oli kreeklastele mitte nii palju usuliseks, kui rahvuslikuks keskkohaks. Siin oli näha püha hiis, ilus ja suur Zeusi tempel, mitmed altarid ja palju avalikke ehitisi. Piduplatsi keskpunktiks oli Zeusi tempel, milles asetses kuulus kullast ja elevandiluust valmistatud hiigla-jumalakuju. Ühel pool hiiemüüri asetses staadion võidujooksuks ja hipodroom võiduajamiseks, milleks kasutati kahe rattaga

44. joonis. Maadlemas.

vankreid. Viimaste ette rakendati neli hobust. Teispool hiiemüüri asetses gümnaasium, kus peeti muid spordivõistlusi.

Olümpia pidustusi korraldati iga nelja aasta tagant. Neist võtsid osa vabad mehed kõigist Kreeka riikidest, ka kõige kaugematest asumaadest. Pidustuste ajal oli Olümpia tasandik nagu mingi sõjaleer tuhandete telkidega. Turuplats kubises rahvast, kus kujunes elav kaubitsemine jumalarahu kaitse all. Kui keegi sel pühal kuul vägivalda tarvitas, pidi ta vastust andma templikohtu ees Olümpias. Kõik pidid alistuma sellele kohtule ja Olümpia preesterkonna seadustele. Võistlusmängude hulka kuulusid võiduajamine, rusikavõistlus ja viievõistlus — võidujooks, kaugushüpe, odaviskamine, kettaheitmine ja maadlemine. Peavõitjaks loeti võitjat võidujooksmises. Temale annetati lihtne püha hiie õlipuude okstest pärg, mida loeti kreeklaste juures kõrgeimaks auavalduseks. Purpurisse rõivastatult sõitis võitja vankris, mille ette rakendati neli hobust, oma kodulinna, kus ta suurte auavaldustega vastu võeti. Lillepärgades, lauldes ja tantsides tulid temale vastu poisid ja tüdrukud, kes ta läbi pidulikult ehitud väravate linna saatsid.

Esimesest Olümpia pidust (776. a. e. Kr.) peale hakkasid kreeklased aega arvama[1].

Helleenide kaubandus. Ühendavalt mõjus kreeklaste rahvuslikule elule ka arenev kaubitsemine, mis lõi alalise sideme Kreeka ja ta asumaade, kui ka asumaade endi vahel. Asumaad andsid emamaale tooresaineid ja poolfabrikaate, saades vastu valmis tööndussaadusi. Leidus asumaade hulgas ka niisuguseid, kus oli hästi arenenud tööndus, mille saadusi veeti emamaale ja teistesse asumaadesse.

Missugustele teguritele toetus kreeklaste rahvuslik ühtekuuluvus? — Kuidas iseloomustate kreeka usku? — Missugused olid kreeklaste tähtsamad jumalad? Kuidas jagunes jumalate pere? — Missugune oli Delfi templiühingu ülesanne? Ühingu liikmete kohustised? — Mis mõistate Delfi oraakli all? Selle ülesanne? — Millega on seletatavad oraakli sageli head vastused? — Missugune majanduslik tähtsus oli Delfi oraaklil? — Kuidas avaldusid tegelikult Olümpia rahvuslikud pidustused? — Millega põhjendate nende tähtsust? — Missugusel kujul mõjus kaubitsemine kreeklaste rahvuslikule elule?

III. Kreekamaa õitseng Ateena juhtimisel (500—431 e. Kr.)

1. Kreeka-Pärsia sõjad.

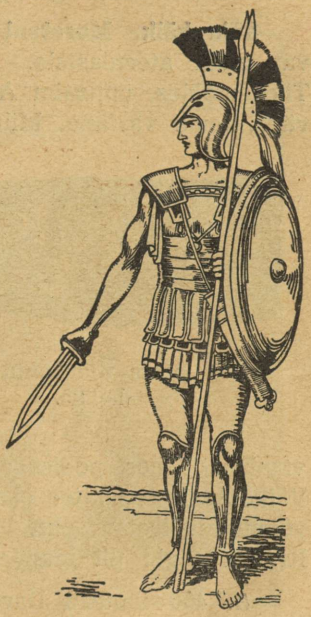
Kreeka-Pärsia sõja põhjused. Kreeka maailm ja vana idamaa erinevad teineteisest nii poliitiliselt kui ka rahvuslikult. Kui Pärsia maailmariiki valitsesid piiramatu võimuga kuningas ühes oma satraapidega, kes rahva soove ei arvestanud ja kelle tahe oli seadus, valitses paljudes Kreeka riikides vabariiklik kord, mis võimaldas rahva osavõttu riigivalitsemisest. Siin tundsid inimesed end vabadena ja ka jumalaid kujutati inimeste sarnastena ning vabu kodanikke peeti üheväärseiks. Kui Pärsia riigis kõik alistusid ühele tahtele ja riiki valitseti tsentralistlikult, elas Kreekamaa poliitilises killustuses rea väikeriikide kujul, mis killustas ka rahva tahet ja jõudu. Kreeklaste ühtekuuluvus väljendus nende tugevas rahvustundes, kultuurilises ühtluses ja moraalses jõus. Samal ajal kujutas Pärsia rahvastik kirjut rahvasteperet, mida koos hoidis kuninga despootlik võim.

Seninimetatud vastuoludele lisandusid veel teised, mis tegid rahuliku vahekorra Kreeka riikide ja Pärsia vahel võimatuks. Väike-Aasia kreeklased, kuigi nende linnadele oli jäetud omavalitsus,

[1]) Rahvusliku tähtsusega pidustusi peeti ka mujal, näit. Püütia pidustused Delfis ja Istmose pidustused Korintoses. Siin juhiti, võrreldes teiste kohtadega, suurt tähelepanu ka võistlustele laulu, luule ja näitemängu alal.

mille eesotsas seisid samast rahvusest türannid, ei saanud leppida võõrale võimule allumisega. Maksud ja sõjaväelised kohustised tundusid vabaduse ja iseseisvusega harjunud kreeklastele rõhuvana ja raskena, millest väga hästi aru said ka emamaa kreeklased. Sagedad rahutused ja lahtilöömiskatsed, mis vähe õnnestusid, aina süvendasid rahulolematust ja kõvendasid tahet vabaneda pärslasist.

Kogu kreeka rahva tuleviku tegi väga küsitavaks Pärsia maadevallutamise politika. Välja jõudnud Aasias ja Aafrikas oma loomulikkude piirideni, juhtisid pärslased oma tähelepanu Euroopale. Siin vallutasid nad Traakia ja tegid Makedoonia maksualuseks. Tekkinud seisund muutus kreeklastele lausa hädaohtlikuks. Tulutoova kaubitsemise Egeuse ja Mustal merel ja rahva varustamise viljaga võisid kreeklased siit peale kergesti kaotada. Samal ajal tundis aga Dareios, et ta ei või oma Euroopa maadele päris kindel olla, kui kreeklaste emamaa püsib iseseisvana, millele toetusid Väike-Aasia joonlased. Vahekorrad teravnesid ka seetõttu, et pärslastele alluvate fööniklaste kaubanduslikud huvid olid riivatud kreeklaste poolt, kelle võim ja mõju kasvas järjekindlalt Vahemerel. Viimane käis risti vastu ka suure Pärsia riigi võimu laienemise püüetele. Nii oli sõjapuhkemine ainult aja küsimus. Seks tarvilik ajend ei jäänud tulemata.

45. joonis. Hopliit.

Sõja ajend. Hommikumaalis-pärsialiku ja kreeka kultuurilma vahelise suurvõistluse ajendiks sai Väike-Aasia asulinnade mäss, mille algatajaks oli Mileetose türann Aristagoras, kes tahtis end näidata kreeka asunikkude juhina ja päästjana. Imekiiresti levis mäss nii rannikuil kui ka saartel. Ta kordaminek oli mõeldav ainult emamaa jõurikkal toetusel, mida asulinnad ka palusid. Sparta ühes Peloponnesose liiduga keeldus toetuse andmisest, ainult Ateena ja Erütrea (Euboia saarel) saatsid 25 laeva. Alul oli asulinnadel õnne. Nad vallutasid ja hävitasid Sardesi, kuid pidid suuremate Pärsia vägede ilmumise tõttu tagasi tõmbuma. Selle järel piirati Mileetos maa ja mere poolt (Föniikia ja Egiptuse laevastiku abil) ümber. Linn kaitses end pikemat aega südilt, kuid tagajärjetult: ta vallutati ja hävitati 494. a., kusjuures pärslaste kätte langesid

määratu suured rikkused. Pärslaste karm toiming hävitas Mileetose õitsengu jäädavalt. A. 493 valitseb Väike-Aasia asulinnades täielik rahu.

Ateena ja Erütrea toetus asulinnadele andis Pärsia kuningale hea ajendi alata kättemaksusõda emamaa kreeklastega. Ta käskinud Herodotose sõnade järgi ühel orjal iga eine ajal meelde tuletada tulevikusõda sõnadega: „Isand, mõtle ateenlastele."

Sõja käik. Maratoni lahing. Mileetose hävitamine avaldas sügavat mõju ateenlastele. Algas ettevalmistus suureks kaitsesõjaks. Themistokles, tähtsaim Ateena riigimees, soovitas suurendada meriväge, tema vastane, Miltiades, aga peatähelepanu juhtida kodanikkude raskele jalgväele, hopliitidele. Viimase seisukoht pääses mõjule, sest rahvamassi on raske viia arusaamisele küsimusis, mis ulatuvad kaugelt üle oleviku.

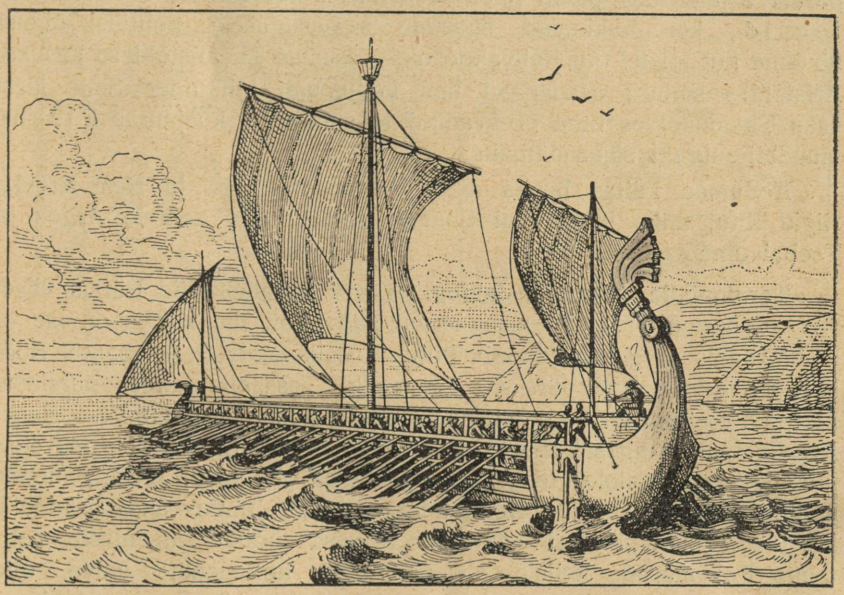

46. joonis. Killukohtu savitahvlike.

A. 492 saatis Dareios oma väed Mardoniuse juhatusel üle Hellespontose. Pärslaste õnnetuseks purustas torm aga suure osa pärslaste sõjavarustuselaevastikust Athose poolsaare kohal, mille järel Mardonius pöördus tagasi Väike-Aasiasse, jättes osa väge Traakiasse ja Makedooniasse Pärsia võimu kindlustamiseks. Hirm pärslaste eest oli nii suur, et paljud Kreeka riigid nii mandril kui saartel alistusid vabatahtlikult.

A. 490 ilmusid Dareiose väed uuesti, kuid seekord otse üle Egeuse mere Euböa saarele, kus nad hävitasid Erütrea. Saarelt liikusid pärslased Maratoni suunas. Nende maabumist juhatas endine Ateena türann Hippias. Samal ajal korraldas Miltiades oma väeosasid. Viimased liikusid Maratoni madaliku poole, mis Ateenast ligi 25 km eemal. Neist oli ateenlasi 9000 meest ja platealasi 1000 meest. Sparta abiväed polnud veel kohale jõudnud. Ateena väed sammusid madalikule lõuna poolt ja asusid laagrisse mäestiku jalal, kust avanes väljavaade orule. Kirde pool, suure mädase soo taga, olid aset võtnud pärslased. Eemalt paistsid nende laevad, mis olid merest üsna kõrgele rannale tõmmatud. Nii üks kui teine pool viivitas pealetungimisega. Ometi algasid viimaks pärslased, sest nad teadsid, et spartlased varsti pärale jõuavad. Pärslased lahkusid oma laagrist ja laskusid alla orgu. Kui nad ateenlastest vaevalt $1^1/_2$ km eemal olid, andis Miltiades käsu peale tungida. Valjult hüüdsid pasunad ja vaprad kreeklased liikusid tihedalt külg külje vastas flöödihelide saatel vaenlaste poole. Nad tungisid läbi

pärslaste tihedast nooltesajust. Algas käsitsivõitlus, mis oli äge ja verine. Pärslastel oli alul õnne: nad murdsid keskelt ateenlaste väed läbi. Vaevalt oli see sündinud, kui Ateena vägede tiivad kahelt poolt peale surusid ja vaenlase segipaisatud read sohu ja laevade juurde tõrjusid. See oli hiiglavõit: 10 000 kreeklast võitsid 15 000 pärslast. Ateenlaste rõõm oli suur, sest tugev vaenlane oli tagasi löödud ja kodumaa päästetud.

47. joonis. Kreeka sõjalaev.

Pärslased polnud oma lootusi veel kaotanud. Nende laevastik lähenes mere poolt Ateenale. Miltiades, sellest teada saanud, liikus oma vägedega kiirsammul kodulinna kaitsema. Kui pärslased nägid ateenlaste helkivaid kilpe ja odaotsi, pöördusid nad tagasi Aasiasse. Kohalejõudnud spartlased pidid tunnustama, et ateenlased saavutasid võidu kogu Hellase eest.

Themistoklese meriprogramm. Peale Maratoni lahingut valitses rahu ligi kümme aastat. Selle aja kestel tegid Dareios, kes suri a. 485, ja ta poeg ning järglane Xerxes suuri ettevalmistusi uueks sõjakäiguks, mille sihiks oli Kreekamaa vallutamine. Samal ajal tegid ettevalmistusi oma kodumaa kaitseks ka ateenlased. Miltiades, kes kuulsaks sai oma Maratoni võiduga, suri ühel sõjaretkel saadud haavadesse. Tema asemele astus Themistokles, suurimaid Kreeka

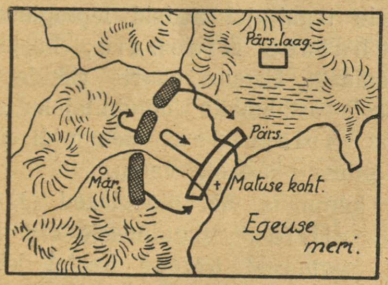
riigimehi, kellele rahvas usaldas riigi ja sõjaväe juhtimise. Tema arvamuse järgi võis Ateena riik oma tulevikku kindlustada ainult võimsa meririigina, milleks oli tarvis luua suur laevastik. Risti vastu töötas Themistoklese meriprogrammile Aristeides, keda toetasid aadlikud ja osa demokraate. Nad kartsid, et suure meriprogrammi teostamine toob kaasa muutused majanduslikus ja politilises elus. Kolm esimest klassi on sõjateenistuses hopliitidena, mispärast sõjalaevade jaoks tuleb teenistusse kutsuda ka mõisasulased teedid, kes hakkavad enestele samasuguseid politilisi õigusi nõudma kui teistel on. Rahvakoosolek otsustas Themistoklese kasuks: Aristeides sunniti ostrakismi teel kodumaalt lahkuma. Selle järel asus Themistokles oma programmi teostamisele, kusjuures Pireus muudeti suureks sõjasadamaks.

Kodumaa kaitse huves astusid Peloponnesose ja Kesk-Kreeka riigid liitu, mille juhiks sai Sparta. Liidust jäid eemale Argos ja Teebai oma väikluse tõttu.

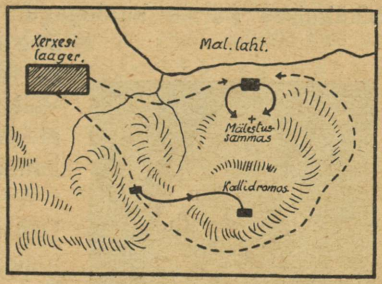
Termopüüle. Salamise lahing. A. 480 kevadel tulid Pärsia väed, mis koosnesid väga mitmesuguseist rahvusist, üle Hellespontose ja läbi Traakia ning Makedoonia Põhja-Kreekamaale Tessaaliasse. Rööbiti peaväega liikus pärslaste laevastik. Tessaalia langes pärslaste kätte. Termopüüle mäekitsuse juures, kust viis ainuke tee Kesk-Kreekamaale, sulgesid kreeklaste väed Sparta kuninga Leonidase juhatusel pärslastele tee. Ta käsutada oli 7000 meest, nende hulgas 300 spartlast. Kolmandal päeval juhtis üks äraandlik kreeklane osa pärslasi kõrvalist teekest mööda ateenlaste selja taha. Fokealased, kellele oli usaldatud kohapealne valve, olid hirmu sunnil oma kohustised unustanud ja mägedesse (Kallidromos) taganenud. Teised väed ära saatnud, jäi Leonidas spartlastega kohale, kus vapralt võideldes langesid kangelastena. Nüüd oli pärslastele tee Kesk-Kreekamaale vaba. Nad liikusid Attikasse maad laastates ja rüüstates. Ateena kodanikud lahkusid linnast ja asusid Themistoklese korraldusel Salamise saarele ja laevadele. Selle järel läks Ateena vaenlaste kätte, kes linna ühes Akropolisega põlema süütasid.

Samal ajal kogunes kreeklaste laevastik, milles oli üle poole ateenlaste laevu, Salamise ja Attika vahelisse kitsasse väina, kus kujunes kreeklaste võidurikas Salamise lahing. Oli karta, et pärslaste laevastik, mis oli Pireuse lähedal ankrus, sõidab Peloponnesose randa, millega häviksid soodsad lahinguvõimalused merel. Oma sihi saavutamiseks saatis Themistokles salajase saadiku Xerxesi juurde, kes soovitas viimasele Kreeka laevastikku ümber piirata, sest kreeklased kavatsevat põgeneda. Xerxes seda kuuldes laskis kolmelt

realt sulgeda merekitsuse Salamise saare ja mandri vahel. Öö möödus. Esimesed päikesekiired valgustasid merd, kui kreeklased alustasid pealetungi. Üle kahesaja Kreeka laeva tormas pärslaste (föniiklaste) laevastikule peale. Et meri oli siin kitsas, madal ja kaljune, ei saanud Pärsia suured laevad siin vabalt liikuda. Kreeklaste väikesed laevad liikusid aga takistamatult. Pärsia laevad üksteise järel kas purustati või tehti võitlusvõimetuks. Pealetung õnnestus. Vähestel vaenlase laevust õnnestus põgeneda ühes kunin-

48. joonis. Maratoni lahingu koht ja vastaste asend.

49. joonis. Termopüüle.

gaga, kes lahingut Attika rannalt pealt vaatas. Kaotusele vaatamata jäi pärslaste maavägi Tessaaliasse. Samal aastal võitsid Kreeka asulinnad kartaagolasi Sitsiilias, kes olid lepingus Pärsiaga.

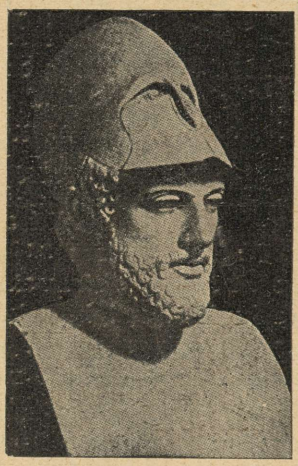
A. 479 võitsid kreeklased pärslasi täielikult P l a t e a linna juures Kesk-Kreekamaal, mille järel viimased läksid tagasi Aasiasse. Samal ajal hävitati kreeklaste poolt Pärsia laevastiku jäänused M ü k a l e neeme juures Väike-Aasias.

Missugustel põhjustel tekkisid Kreeka-Pärsia sõjad? — Mis oli sõja ajendiks? — Missugune oli Kreeka-Pärsia sõdade üldine käik? — Kes olid tähtsamateks riigi- ja sõjameesteks mainitud sõja kestel? — Millal löödi Maratoni lahing? Selle tähtsus? — Mille poolest erinevad Themistoklese kavatsused Miltiadese omist? — Miks ei tunnustanud aadlikud ja osa demokraate Themistoklese meriprogrammi? — Kes juhatas kreeka vägesid Termopüüle juures? — Millega on seletatav lahing Salamise saare juures? — Miks jäid selles lahingus võitjaks kreeklased? — Mis tähtsus oli Salamise lahingul?

2. Ateena politiline tõus.

Delose meriliidu asutamine. Vaevalt oli väline hädaoht pärslaste poolt möödas, kui kreeklaste keskel jälle lahkhelid maad võtsid. Juba Platea lahingust peale muutus Sparta Ateena suhtes väga

kadedaks. Kui ateenlased otsustasid Ateena linnale ja Pireuse sadamale müüri ümber ehitada ning mõlemaid sõja puhuks pärslaste vastu hästi kindlustada, seisid spartlased sellele ägedalt vastu. Sellele vaatamata viis Themistokles kindlustustööd lõpule. Varsti muutusid aga vahekorrad päris vaenlikuks, sest lepinglased lahkusid Sparta ülemjuhatuse alt. Selle lahkheli tekitas Sparta väepealik Pausanias, kes türanniliselt suhtus lepinglastesse Traakia ranna läheduses olevate saarte vabastamisel. Ka hakati teda süüdistama läbikäimises Pärsia kuningaga. Selle tagajärjel andsid lepinglased ülemjuhatuse Ateenale, kusjuures ateenlaste, Egeuse saarte riikide ja Väike-Aasia asulinnade üldjuhatajaks sai ateenlane Aristeides, kes pidi jätkama võitlust pärslaste vastu.

50. joonis. Perikles.

See juhtumus viis ateenlased „Delose meriliidu" asutamisele 478. a., millesse kogunesid aegade kestel kõik Egeuse mere saarriigid ja asulinnad Musta mere rannikuni. Liidu loomisel olid suured teened Aristeidesel, keda hinnati usaldusväärse ja õiglase riigimehena. Tema määras kindlaks iga riigi kohustised liidu vastu. Alul pidid väiksemad riigid ainult raha maksma liidu kassasse sõjalaevade varustamiseks. Pärsia hädaohu möödumisel läksid ka teised rahamaksule üle, loobudes sõjalaevade ja vastava meeskonna saatmisest liidu käsutusse. Liidu kassa hoiti Delose saarel Apollo templis, kusjuures kassa valitsemine ja sõjavägede hankimine ja juhtimine kuulus Ateenale. Liidusse puutuvate küsimuste üle otsustas riikide esindajaist koosnev nõukogu, mille asukohaks oli samuti Delose saar.

A. 454 toodi liidu kassa Ateenasse, kusjuures Ateena hakkas kohtlema liidu riike kui alamaid ja liidukassat kasutama oma eriotstarbeiks. Ühes mainituga kaotas liidunõukogu oma tähtsuse ja liit muutus Ateena riigiks. Liidus olevad riigid tunnustasid siit peale Ateena valitsust ainult sunniviisil, sest liitu kuuluvaid riike ei suutnud Ateena üheks elujõuliseks tervikuks kokku sulatada. Ateena ei arvestanud enam palju üksikute riikide huve: ta kasutas oma võimu ja liitlaste makse oma erihuvides. Tekkinud seisundiga polnud riigid rahul, mille tagajärjel puhkesid sageli mässud. Viimased said hiljemini Ateenale saatuslikuks.

Pärsia sõdade järg. Kreeklaste pealetungisõda, mis algas juba Mükale lahinguga, kestis järjekindlalt edasi, lõppedes kreeklastele õnnelikult. Themistokles, kellel olid väga suured teened Ateena laevastiku loomisel ja pärslaste meriväe hävitamisel, saadeti aristokraatide ja nende juhi Kimoni kihutusel killukohtu poolt maalt välja (470). Kimon, Miltiadese poeg, sai Ateenas populaarseimaks isikuks. Ta võitis pärslasi kahel korral Väike-Aasia rannikul (466), millega asulinnade vabastamine Pärsia võimu alt viidi lõpule. Sõda kestis kuni 449. a., mil kreeklased veel kord võidu saavutasid Salamise linna juures (Küprose saarel) Pärsia laevastiku üle.

Sõda lõppes küll vormilise rahulepinguta, kuid siiski tingimusega, et Kreeka asulinnad Väike-Aasias jäävad vabaks ja Pärsia laevastikul pole õigust tulla Egeuse merre. Seega muutus Egeuse meri täielikult helleenide mereks.

Kreeka-Pärsia sõdade õnnelik lõpp päästis Kreekamaa vabaduse ja Euroopa kultuuri. Algas suur tõus Kreeka vaimses ja tulunduslikus elus järgneval Periklese ajal.

Millega on seletatav Delose meriliidu asutamine? Selle sisemine korraldus? — Miks muutus meriliit Ateena riigiks? — Kuidas suhtusid Ateena liitlasisse ja viimased Ateenasse? — Millal lõppesid Kreeka-Pärsia sõjad ja missugused olid rahutingimused? — Millega on seletatav kreeklaste võit pärslaste üle? — Mis tähtsus oli Kreeka-Pärsia sõdade õnnelikul lõpul?

3. Ateena Periklese ajal.

Demokraatia kasvamine. Ateena arenemine esmajärguliseks meririigiks ei jätnud mõju avaldamata ka siseolukordade kujunemisele. Arvukas alamkiht, kellest koosnes sõjalaevastiku meeskond, omandas järjest suurema tähtsuse riiklikus elus. Olles seni eemaldatud igasugustest riigiametitest, püüdsid nad saada ülemkihiga võrdseid õigusi.

Demokraatlikkude reformide teostamist tõkestas areopaag, kes kasutas veel neidsamu laiaulatuslikke eesõigusi, mis talle oli jätnud Solon. Selle tagurliku asutise vastu oligi sihitud demokraatide rünnak. Nende juht Ephialtes esines ettepanekuga vähendada areopaagi võimu. Kuid konservatiivne erakond Kimoniga eesotsas ei tahtnud midagi kuulda sellest.

Ephialtesel läks korda mõjustada rahvast niivõrt, et Kimon saadeti killukohtuga maalt välja. 462. a. kaotas oma tähtsuse viimane aadliaegne asutis — areopaag. Seega said riiginõukogu ja rahvakoosolek täiesti iseseisvaks: kellelgi ei olnud enam vetoõigust nende otsuste üle ega järelevalveõigust nende tegevuse kohta.

Ephialtes ei saanud kaua teotseda, ta surmati vanameelsete asutatud vandeseltsi poolt. Ephialtese tööd jätkas Perikles.

Periklese isik. Perikles põlvnes rikkast ja tähtsast suguvõsast. Võitluses Kimoni vastu tõusis ta 459. a. tähtsale kohale rahvapartei s, ning ühes Ephialtesega juhtis ta rünnakut areopaagi vastu. Periklese sihiks oli jätkata seda tööd, mida algas Kleisthenes riigikorra demokratiseerimise suunas. Sellise politika teostamisel avaldas ta erilist intelligentsi ning suuri oskusi. (Periklese õpetajaks olid tähtsamad kreeka mõttetargad, tema sõpradeks filosoof Sokrates ja kunstnik Feidias.)

Hiilgava kõneanni tõttu suutis ta rahvakoosolekuil panna maksma oma mõju. Kuid Perikles ei püüdnud kunagi meelitada rahvast, vaid kodanikud ise hindasid tema väärtust ning austasid temas Ateena esimest kodanikku.

Täites 15 aasta kestel vahetpidamatult strateegi kohuseid ning omades selle ametiga seoses olevat õigust rahvakoosolekute kokkukutsumiseks, juhtis Perikles Ateena politikat sellisel kujul, et juriidiliselt oli maksvusel demokraatia, kuna tegelikult valitses ainult üks isik.

30 aastat valitses Perikles Ateena riiki; alati valiti tema kõige tähtsamatele ametitele, nagu strateegiks, linna ehitusasjade toimetajaks, riigi rahaasjanduse valitsejaks jne.

Periklese sisepolitika. Perikles viis lõpule Ateena riigikorra demokratiseerimise. Koos Ephialtesega kukutasid nad areopaagi. 457. a. hakati Periklese esitusel valima arhonte ka kolmandast seisusest. Vaeseile kodanikele kohtu- ja riigiametite pidamise võimaldamiseks määrati riigiteenistuse eest tasu (kohtunikud said lihttöölise päevapalgale vastava tasu). Rahvamassile töö muretsemise otstarbel püstitati hulk monumentaalseid ehitisi ning vaeseid Ateena kodanikke asundati kolonistidena väljaspool Attika piirkondi. Rahva lõbustamiseks korraldati hiilgavaid pidustusi. Vaesematele anti teatrisse pääsuks riigikassast raha. Sellise laialdase sotsiaalse tegevuse negatiivseks tulemuseks oli nähtus, et kodanikud hakkasid vaatama riigile kui hoolekandeasutisele, mis asjaolu tekitas pärastpoole suuri raskusi.

Kaubandus ja tööndus arenes Periklese ajal jõudsasti. Ateena monopoliseeris peaaegu täielikult Vahemere idapoolse osa ja Musta mere kaubanduse, tehes kaubitsemise alal teistele linnadele takistusi kas tollide või mõnel teisel teel. Asundusist imporditi tooreaineid Ateena töökodadele ümbertöötamiseks. Välja veeti Ateenast peamiselt valmiskaupu, nagu sõjariistu, riideid, vaase ja lampe.

Kogu Egeuse mere piirkonnas liikus Ateena raha, mis leidis oma väärtuse tõttu igal pool tarvitamist. Ainsa kauplemisvahendi —

raha — kiire levimise tõttu hakkas arenema pangandus. Alus sellele pandi templites, kuhu olid kogunenud suured seisvad kapitalid. Riigid ja eraisikud paigutasid meeleldi oma raha templitesse hoiule, kuna siin oli nende varandus paremini kaitstud kui kuski mujal. Hoiusummade pealt %% ei makstud. Hoiu eest maksid kapitalide omanikud küll teatavat tasu. Seda seisvat kapitali hakati nüüd kasutama, laenates raha kõrgete protsentide eest. Templites asutatud pankade kõrval tekkisid varsti ka erapangad.

Pankuriteks olid alul rahavahetajad, kes oma rahaoperatsioone tegid linna turul. Hiljemini need ühinesid. Sel ajal leidus

51. joonis. Akropolis.

Ateenas pankureid (meie aja miljonärid), kellel oli piiramatu usaldus kõigis Hellase kaubanduslinnades ja kelle kasutada olid suured kapitalid.

Järjest edenev tööndus vajas suuri summasid, mispärast protsentide alammäär püsis võrdlemisi kõrgel. Ka kindlal vastutusel ei saadud laenata raha alla 12%. Kui riisiko oli suurem, tõusis protsentide norm kahe- ja kolmekordseks.

Nii kõrgeid protsente oli võimalik maksta peamiselt seetõttu, et kaubandusse ja tööndusse rakendatud orjade tööjõud oli väga odav.

Kaubanduse ja tööndusе hoogsa arenemise tõttu kasvas Ateena linn kiiresti. Peisistratose ajal olid Ateenas vaevalt 20 000 elanikku. Järgneval sajandil aga tõusis elanikkude arv 100 000-ni. Ateena oli kõige suurem Kreekamaa linnadest, sellele järgnesid Sürakuus ja Korintos.

Ateena kaunistamiseks püstitati Periklese ajal mitmed tähtsad ehitised.

Ateena kaitsejumalanna Pallas-Athena auks ehitati Akropolise kingule dooria stiilis tempel Parthenon, mis ületas proportsioonide täiuslikkuses ning üksikuis osis saavutatud kokkukõlas kõik senipüstitatud ehitised. Samas templis leidis aset tähtsaima Kreeka kujuri Pheidiase meistriteos, kullast ja elevandiluust valmistatud Pallas-Athena kuju.

Põhja pool Parthenoni tekkis joonia stiilis ehitatud pühakoda Erekteion, Akropolise lõunaküljele ehitati Dionysose teater, kuhu mahtus ligi 30 000 vaatajat.

Kõikide ülalnimetatud ehitiste püstitamisel oli Periklesele suureks abiliseks kujur Pheidias, kelle meistriteoste hulka kuulub peale Pallas-Athena kuju veel Zeusi kuju Olümpia templis.

Periklese aegne välispolitika. Välispolitika alal oli Periklese lõppsihiks Kreekamaa ühendamine Ateena hegemoonia alla. Et seda sihti saavutada, ajas ta Sparta-vaenlikku politikat, sest Sparta oli võimas militaristlik riik. Perikles püüdis Attika liitriike rohkem Ateenaga siduda ja uusi läänepoolseid riike Ateenaga liita, et kindlustada oma riigile politilist ülekaalu, mille tõttu poleks tarvis Spartat üldse arvesse võtta. Vastuoludest Spartaga kujunes esimene kodusõda, mis kestis 459—446 ja lõppes pikemaks ajaks kindlustava rahuga. Viimane pidi kindlustama mõlematele riikidele endised võimupiirid (Ateena merel ja Sparta maal) ja vaba kaubitsemise ning jätma teistele riikidele vabatahtliku liitumise võimaluse Ateena või Sparta riigiga. Pinev vahekord Ateena ja Sparta vahel püsis siiski edasi.

Attika meriliitu kuuluvad riigid polnud rahul oma iseseisvuse kaotamisega ja neilt nõutavate kohustistega, mispärast mässud olid neis sagedad nähtused. Vastuhakkamisteks mõjus kaasa ka Sparta, kes püüdis meriliitu kuuluvates riikides rahutusi tekitada, et seega Ateena võimu nõrgestada. Ateena poolt suruti kõik mässukatsed karmilt maha.

Attika liidus maksma pandud tsentralisatsioon kindlustas riikidele üldise rahu ja tulundusliku edu. Ühendatud riigid moodustasid (joonia linnriigid) ka kultuuriliselt ühe terviku, kus valitsesid Attika seadused ja attika keel.

Ateena väline kuju. Eluruumide sisustus. Oma kitsaste ja kõverate tänavatega erines Ateena tunduvalt käesoleva ajastu linnadest. Seal puudusid modernlinna laiad prospektid ning kõrged majad korrapäraste fassaadidega.

Kreeklaste elamud olid ühekordsed ning võrdlemisi lihtsad. Alles V sajandil hakati ehitama ka kahekordseid maju. Harilikult koosnes iga kord ainult ühest ruumist. Välisuks asetses tänavapoolses majaseinas, kuna valgus pääses ruumidesse elamu keskel asetseva sam-

mastikuga piiratud õue kaudu. Akendeks olid lihtsad lahtised avaused seintes. Teisele korrale viiv trepp püstitati elamu välisküljele. Elamutes olid naiste ruumid eraldatud meeste omist.

Mõnikord asusid mehed alumisel korral, naised ülemisel.

Eluruumide sisustus oli samuti lihtne. Madalad toolid, tihti ilma seljatoeta, lihtsad voodid, mitmesugused vaasid, metall- või savilambid; vähe oli näha vaipu ja eesriideid ning märgata erilist komforti.

52. joonis. Kreeklaste mööblit ja vaase.

Kreeklaste rõivastis. Samasugust lihtsust taotles ka rõivastis. Kreeklaste rõivastis koosnes särgist ehk tuunikast (kiton), mille peal kanti pealisrõivast (kimation). Viimane kujutas endast suurt neljanurgelist riidetükki, mis ilusti voltidesse langedes kattis keha kaelast jalgadeni. Peamiselt reisudel kanti lühikest laia rõivast (hlamüde).

Mehed käisid harilikult katmata peaga, ainult pikemail reisudel kanti laiaäärelist kübarat. Jalakatteks olid sandaalid. Naised kandsid kodus linast rõivast, millele väljudes visati peale ülerõivas, sageli kaunistatud värviliste äärtega. Peas kandsid nad rätti, tanu ja mitmesuguseid ehteid. Rikkamad naised kandsid ka õlgkübarat, päikesevarju ja lehvikut, kaelas ja käsivartel kullast ja elevandiluust ehteasju.

Toitumine. Kreeklased einestasid kolm korda päevas. Õhtusöök oli kõige tähtsam, siis võeti võõraid vastu ka kutsumata. Mehed

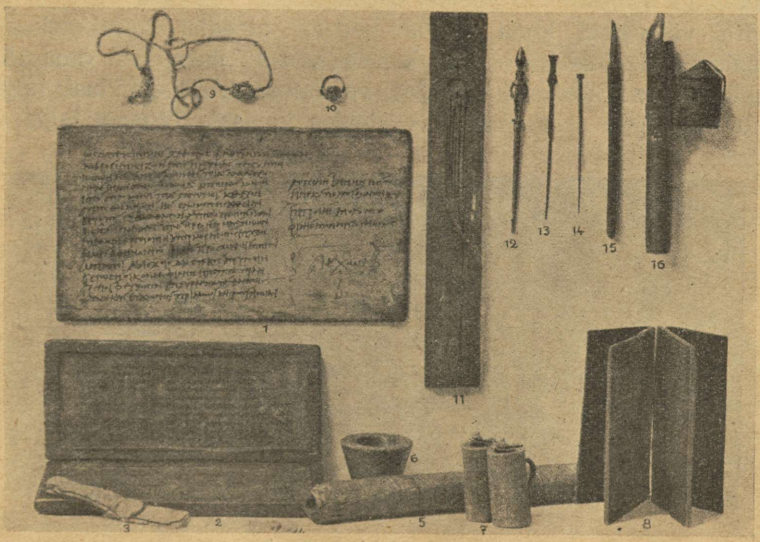
sõid lamades, naised seistes. Sööginõud olid lihtsad, toitu võeti sõrmedega. Viimaseid pühiti leivatükikestega. Liha tarvitati vähe; rohkem söödi leiba, puuvilja, juustu, kala ja mett. Rikaste toit oli muidugi mitmekesisem. Einestati kiiresti, räägiti rohkem kui söödi.

53. joonis. Kreeka naiste rõivastis.

Õhtusöögi järel oli kreeklastel viisiks juua veini, vesteldes ning kuulates muusikat ja deklamatsioone. Seda õhtusöögile järgnevat koosviibimist kutsuti sümpoosioniks, mis tähendab koosjoomist. Veinile lisandati ligi pool vett. Puhta veini joomist, mis teeb inimese joobnuks, loeti harimatuse tunnuseks. Seepärast Kreekamaal põlati väga makedoonlasi, kes jõid palju kanget veini.

Lastekasvatus. Lastekasvatamine jäi Ateenas vanemate hooleks. Isad olid kohustatud õpetama poegadele mõnda kasulikku ametit, kuna lapsed pidid hoolitsema vanemate eest, kui need vanaks jäid. 7-aastaselt hakkas noor ateenlane käima koolis (didaskaleion). Koolis õpetati lugemist, kirjutamist, pisut arvutamist ning õpiti pähe üksikuid osi lüürilisest ja eepilisest luulest. Luule õppimine toimus sel teel, et

54. joonis. Kreeka kirjutusmaterjale: 1. Puutahvel ühes kirjutusharjutusega. 2. Kahekordne vahatahvel. 3—4. Pitseeritud kirjad papüürusest. 5. Papüüruserull. 6. Tindipott. 7. Kahekordne tindipott pronksist. 8. Meelespea vahatahvlitest. 9. Kivipitsat. 10. Ringikujuline pitsat. 11. Kirjutaja palett ühes sulgedega ja värvikausikesega. 12—14. Metallist krihvlid. 15. Hanesulg. 16. Tindipott ühes pinaliga.

õpetaja deklameeris aeglaselt ette ning õpilased kordasid seda kooris. Suurt tähelepanu juhiti ka muusikale. Õpilased mängisid keelpillidel ning laulsid.

Õppetöö algas varahommikul päikesetõusu ajal, mil tänaval liikumist polnud. Sageli peeti kooli väljas, kus koolitööd segasid peatvaatajad. Koolis mugavusi polnud. Istepingid olid seljatoeta ja tahvel hoiti kirjutamise ajal põlvedel. Vahaga kaetud tahvlile kirjutasid õpilased metallist või elevandiluust krihviga, millel üks ots oli terav ja teine lai — kirja kustutamiseks. Kepp valitses kooli ja distsipliin oli vali. Periklese ajal ei rahuldanud kedagi vähene algharidus. Avaldus kindel vajadus kõrgema hariduse järele. Seepärast pidasid

rändõpetajad, sofistid, loenguid gümnaasiumides. Tutvustati haridusehimulisi riigi majandusega, seadusandlusega, õpetati kõne- ja vaidluskunsti. Seetõttu muutusid gümnaasiumid teataval määral õppeasutisteks.

Vaimu harimise kõrval pandi suurt rõhku ka füüsiliste võimete arendamisele. Noored käisid võimlas (gümnaasiumis) spordiharjutustel.

Ka väljaspool kooli leidus noortel ateenlastel mitmekesiseid võimalusi oma teadmiste täiendamiseks. Nad laiendasid oma silmaringi kodus isa kõnelusi kuulates, vaadates teatris etendusi, jälgides kohtuprotsesside arutlemist ja vesteldes kuulsate filosoofidega.

55. joonis. Hokit mängimas.

20-aastaselt tunnistati noor ateenlane kodanikuks. Täisealiseks saades olid kõik mehed kohustatud kandma relvi. Noorele ateenlasele anti pidulikult oda ja kilp ning ta pidi isamaale vanduma truudust.

Tütarlapsi kooli ei saadetud. Neid kasvatas ja õpetas peamiselt ema. Eriti õpetati neile kodus ketramist, kudumist, õmblemist, keetmist ja leivaküpsetamist.

Ateena naine ja perekond. Kreeklaste arvamuse järgi oli abiellumine teatavaks kohuseks, et kindlustada rahva olemasolu. Naise õigused olid aga väga piiratud, arvestamata Spartas valitsevat olukorda. Peale mõningate erinevuste tegeles Ateena naine ainult koduste toimetustega. Avalikult näitasid nad end mõnikord pidulikel juhtudel, näit. Pallas-Athena auks korraldatud pidudel. Teatris ja võistluspidudel naised ei käinud.

Vanematel aegadel oli kreeka naine üheõiguslik mehega. Kreeka usus esineb Hera ühevääršena Zeusiga ja Pallas-Athenat kujutatakse targa naisena ja sõjajumalana. Odysseuse äraolekul Penelope teot-

seb iseseisvana ja ilmub meesseltskonda siis kui soovib. Hommikumaa mõjul kaotas Ateena naine oma endise iseseisvuse ja vabaduse. Seetõttu ei saanud ta olla haritud mehele tõsiseks eluseltsiliseks: temal puudus arusaamine mehe vaimsetest huvidest. Ka ei saanud ta oma rõivastisega silma paista, sest ta elas ainult kodule. Moodide vaheldust, nagu see esineb meie päevil, polnud. Rõivaid ei õmmeldud, need koostati suurtest riidetükkidest nõeltega, kusjuures kandepunkt langes õlgadele.

Ateena rahvastiku ühiskondlik koostis. Ateena elanikud võime jaotada ühelt poolt orjadeks ja metöökideks, teiselt poolt täisõiguslikeks kodanikeks.

Orjad, kes olid enamikult sõjavangid, moodustasid suurema osa Ateena elanikest. Isandal oli täieline voli oma orja üle. Tavaliselt ei olnud orjade seisund kuigi halb. Orje kasutati ka tööjõuna tööndus es ja põllunduses.

Metöökideks kutsuti Ateenas välismaalasi, kes tegelesid tööndus e ja kaubandus e alal. Neil ei olnud kodanikuõigusi ega õigust riigi valitsemisest osa võtta. Samuti puudus neil õigus maaomandi muretsemiseks. Metöögid maksid riigile maksu (metoikion) ning kandsid kõiki teisi kodanikukohuseid. Ühtlasi teenisid nad ka maa- ja meriväes. Kohtu ees olid metöögid üheõiguslikud Ateena kodanikkudega (metöögi tapmist aga ei karistatud surmaga, vaid maalt väljasaatmisega). Metöökidel oli täieline kutsevabadus ja nad võisid osa võtta Ateena avalikest pidustusist.

Metöökidel polnud siiski suletud tee kodanikuõiguste saamiseks. Nad vabastati metoikioni maksmisest ning nad said õiguse kinnisvara omandada. Metööke võidi koguni vastu võtta Ateena täisõiguslikeks kodanikeks. Kasvav demokraatia püüdis hankida neist oma politika toetajaid.

Kõikide ülaltoodud soodustuste tõttu olid metöögid innukad Ateena riigi toetajad.

Kodanikud. Kodanikud jagunesid nelja klassi. Rikkad (1. ja 2. klass) juhtisid kogu administratsiooni. Neil lasusid kõige raskemad sõjalised kohustised. Ka pidid nad kandma suuri kulusid teatrietenduste toetuseks. Noored ja rikkad kodanikud teenisid ratsuritena. Ratsavägi oli Ateena uhkuseks, olles alati hiilgavalt esindatud kõiksugustel protsessioonidel. Kolmas klass koosnes väikemaapidajaist. Sellest klassist värbati jalamehi. 457. a. antud määrusega võidi arhonte valida ka kolmandast klassist. Neljandasse klassi kuuluvail kodanikel oli õigus osa võtta ainult rahvakoosolekuist.

Tulunduslik elu. V. sajandil seisis põllundus Attikas tähtsal kohal. Sõdade tagajärjel tulunduslikus elus tekkinud raskuste tõttu väheneb väikemaa-pidajate arv. Attika viljaproduktsioon oli väike. Teravilja

imporditi Sküütiast, Sitsiiliast ja Egiptusest. Suurte karjamaade puudusel kasvatati vähe sarvloomi, peeti rohkem lambaid ja sigu.

Ka liha ei jätkunud oma maa tarbeks, seda tuli sisse vedada. Samuti imporditi metsamaterjali Makedooniast ja Traakiast. Õitseval järjel oli aiandus ja mesindus. Eriti kultiveeriti viinamarjade, õlipuude jne. kasvatust.

T ö ö n d u s. Domineeris väiketööndus. Ainult erijuhtudel tõusis tööliste arv ühes ettevõttes üle 100. Väikestes töökodades ei olnud töötingimused eriti rasked, kuid viletsad olid töötamisolud kaevandusis, kus valitses sageli vali distsipliin. Töökodades töötasid orjad ja metöögid. Ateena kodanikud tegelesid ise vähe tööndusega.

Hoolimata sellest, et metöökide hulgas leidus ka põllupidajaid, elatus enamik neist tööndusest ja kaubandusest, avaldades oma erialal erilist energiat ja algatusvõimet. Nad töötasid igasugustes tööndusharudes. Nii võime leida neid kanguritena, vaasivalmistajatena, metallitöölistena ja laevaehitajatena. Ainult mäetööndus oli neile suletud, sest metöögid ei tohtinud omandada maavarasid.

Ateena tööndus seisis õitseval järjel. Tugev laevastik, monumentaalsete kunstiesemete rohkus, kapitalide kuhjumine oli järjekindla tulunduspolitika tulemus.

K a u b a n d u s. Kõige tähtsam koht Ateena tulunduslikus elus kuulus kaubandusele. Ateena kaubanduse tsentrumiks oli oma seisundilt eriti soodus mere- ja kaubasadam Pireus.

Tähtsamad väljaveoartiklid olid: mitmesugused õlid, puuvili, marmor, vaasid, relvad ja raamatud. Imporditi teravilja, liha, puumaterjali, metalle (vaske ja rauda), pärsia ja puunia vaipu, egiptuse tekstiiltööndusе saadusi.

Kogu Ateena kaubanduses asusid juhtival kohal metöögid. Nende kätesse oli koondunud eriti teraviljaga kauplemine ning nende valduses oli peaaegu kogu Ateena kaubalaevastik.

Oma aktiivse tegevuse tõttu metöögid üksnes ei rikastanud Ateena riiki, vaid sisendasid ka ateenlasile uusi ideid tulunduslikkude ja politiliste reformide teostamiseks.

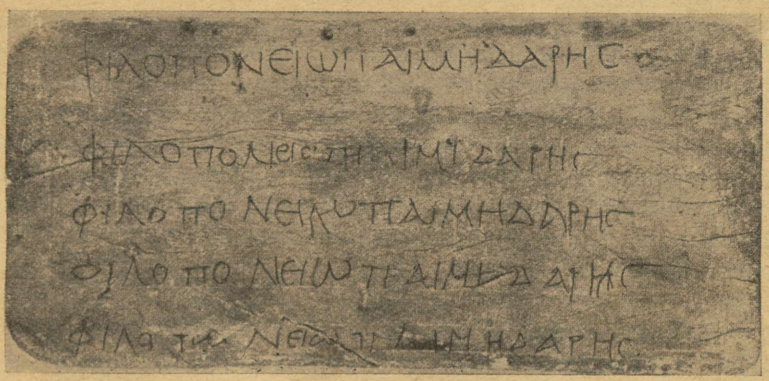
Missugust mõju avaldas Ateena esmajärguliseks meririigiks muutumine siseolukordade kujunemisele? Milles see väljendus? — Missugune oli Periklese sisepolitika ja selle tulemused? — Mis tegi Perikles Ateena kaunistamiseks? — Missugune oli Periklese välispolitika? Kuidas see väljendus? — Milles erinesid Kreeka elamud meieaegseist? Nende sisustus? — Missugune oli kreeklaste rõivastis? — Missugune oli kreeklaste toitumine? — Milles erines Ateena lastekasvatus Sparta omast? — Missugune oli kreeka naise seisund? — Miks kaotas kreeka naine oma endise vabaduse? — Missugune oli Ateena rahvastiku ühiskondlik koosseis? — Milles metöögid erinesid täisõiguslikest Ateena kodanikest? — Milline oli metöökide tähtsus tulunduselus?

4. Kreeka vaimne kultuur.

Kreeklaste vaimse kultuuri algkodu. Kreeklaste mitmekülgne elu ja nende vaimne kultuur tekib mitte emamaal, vaid joonlaste asulinnades Väike-Aasias. Oma kõrgete vaimuannete, arenenud kunstimeele ja tugeva tõetunde tõttu on kreeklased kunsti ja teaduse alal, võrreldes teiste rahvastega, loonud palju kõrgeväärtuslikku.

Uutes asukohtades õppisid kreeklased tundma vana idamaa kultuurrahvaste kunsti ja teadust, kujundasid föniiklaste mõjul oma tähestiku, laenasid neilt kaalud ja mõõdud, egiptlastelt maamõõtmise, babüloonlastelt ajaarvamise jne. Siin tekkisid ka Homerose lugulaulud ja esimesed tundeluule avaldised. Tutvunud idamaa rahvaste kultuuriga, ei piirdunud kreeklased teaduste ja filosoofia alal ainult puhtpraktiliste sihtide saavutamisega, vaid püüdsid kogu maailma tunnetada. Seepärast loetakse neid tõelise teaduse loojaiks. Kreeklased nimetasid inimesi, kes praktilise kasuta teadusi harrastasid, filosoofideks, tarkuse sõpradeks[1].

Teadus ja filosoofia. Kreeklased harrastasid mitmesuguseid teadusi. Alul huvitas neid peamiselt filosoofia ja ajalugu, hiljemini tegelesid nad matemaatikaga, loodusteadusega ja ka geograafiaga.

56. joonis. Koolitahvel ühes karistustöö teemaga: „Ole virk, muidu saad naha peale."

Püüdes kogu maailma tunnetada, tuginesid teadlased peamiselt oma fantaasiale, sest loodusteadus oli tol ajal võrdlemisi vähe arenenud. Vanimaid joonia loodusfilosoofe oli Thales Mileetosest (600 e. Kr.), kes õpetas, et „kõigi asjade ürgpõhjus on vesi: kõik saab veest ja kõik muutub lõppeks veeks[2]." Thales oli ka hea täheteadlane. Tema ei uskunud müütide väärtusse maailma tunnetamisel ja loodusenähtuste seletamisel. Taevakehad pole jumalad ja päikesevarjutused pole pahakuulutajad. Need on harilikud loodusenähtused, mis seletatavad loomulikkude põhjustega. Thales kuulutaski ette esimesena päikesevarjutuse. Tema järeletulijaist pidasid

[1] Philos — sõber, sophia — tarkus.

[2] Taimed toituvad veest, vesi muutub auruks ja jääks, jää uuesti veeks jne.

ühed algaineks maad, teised õhku, kolmandad tuld. Mõned arvasid, et kõik maailmas olev on tekkinud veest, maast, tulest ja õhust.

Matemaatik Pythagoras arvas, et maakera on ümmargune ja liigub mingi tulise keha ümber, mis asetseb maailma keskel. See teooria ununes aga varsti. Viiendal sajandil enamik õpetlasi uskus, et maakera on paksu ketta sarnane. Uurides matemaatikat Pythagoras jõudis otsusele, et kogu maailm on matemaatiliselt üles ehitatud, s. t. kõige olemasoleva alus on arv. Tema ja ta õpilased leiutasid mitu tähtsat geomeetrilist teoreemi (näit. Pythagorase lause). Pythagoras õpetas veel, et hing on igavene ja rändab ühest kehast teise täieliku puhastumiseni. Ta nõudis kõigilt enesevalitsemist, püüdu vaimsele täiusele ja tõetunnetusele, esinedes seega oma aja kõlbluse reformaatorina.

Anaxagoras, Periklese õpetaja ja sõber, õpetas, et päike on tulise kivimassi taoline, mis valgustab kuud (aga mitte jumalaid). Teda hakati seepärast süüdistama jumalate teotamises ja saadeti maalt välja. Sama saatus sai osaks ühele luuletajale, kes eitas oma töödes jumalate olemasolu, sest nad sageli ei karistavat inimesi nende kuritegude eest. Anaxagorast ei rahuldanud õpetus neljast elemendist. Tema arvamuse järgi oli kogu ilmakorra põhiteguriks mõistus. Mõistus on korraldanud kõik, mis on, oli ja olema saab. Looduses pole imesid ja pimedaid juhtumusi, kõik toimub kindlate looduseseaduste järgi.

Väga uueajalised olid Demokritose vaated. Ta õpetuse järgi tuleb olemasolevaks pidada ainult ainet, materiat, mis koosneb jagamatuist aatomeist. Aatomid, liikudes ruumis, moodustavadki vastastikuse tõmbetungi mõjul kõik olemasolevad asjad, nagu meie neid näeme. Ka inimese vaimuelu on Demokritose arvamuse järgi aatomite liikumise tagajärg.

Sofistid ehk tarkuseõpetajad algasid oma tegevust V s. Lõuna-Itaalias. Neid ei huvitanud loodus ja selle nähtused, vaid inimene ja ühiskondlik elu, mille uurimisele nad kogu oma tähelepanu juhtisid. Füüsilised teooriad ei rahuldanud enam kedagi, sest neid oli palju ja nad rääkisid üksteisele vastu. Ka ei suudetud neid teooriaid ehk õpetusi arusaadavalt põhjendada ega ka vastuväiteid ümber lükata. Tekkis pettumus. Võttis maad kahtlev vaim veel teistelgi põhjustel.

Kreeka demokraatlikkudes riikides oli hästi arenenud ühiskondlik ja politiline elu, millest rahvas võttis osa rahvakoosolekute kaudu. Järelemõtlejad inimesed püstitasid küsimuse, missugune on kõige parem ühiskondlik kord ja mis peaks ette võtma eluviletsuste kõrvaldamiseks. Rahvas aga ootas oma õpetlasilt ja õpetajailt juhtnööre, kuidas mõjule pääseda, rikkaks saada ja endale paremat tulevikku kindlustada. Samal ajal hakkas kaduma ka usk vanadesse kreeka

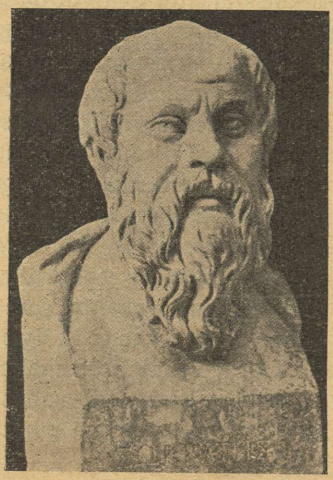
jumalatesse. Mõned õpetasid isegi, et usk on tarkade inimeste väljamõeldis, mis rahva vaoshoidmiseks tarvilik. Hakati arvama, et *polegi alatimaksvaid tõdesid*, sest kõik muutub, näit. seadused, riigikorrad, usulised ja kõlblad vaated. Mis käesoleval ajal hea ja tarvilik, osutub hiljemini ülearuseks ja halvaks. Niisuguste arvamuste tekkimiseks lõi hea pinna V ja IV sajand, mil Kreeka riigielu oli rikas mitmesuguseist muudatusist.

Sofistide õpetuses ja tegevuses leidsidki väljendust ja arendamist uued vaated. Nemad õpetasid, et ükski asi pole omaette hea või halb. Mis ühele hea, see teisele halb ja ümberpöördult. „Inimene on kõigi asjade mõõt," rääkis sofist *Protagoras*. *Gorgias* väitis, et „kahest teineteisele vasturääkivast väitest on iseenesest mõlemad ühtviisi õiged". Samal arvamusel püsisid ka teised sofistid. Paljud neist kiitlesid oma võimega tõestada, et ühel ja samal ajal on üks ja sama asi või tegu õiglane ja ebaõiglane. Kõik oleneb sellest, kuidas keegi suudab oma väiteid kaitseda. Kui vana hariduse ja vanade vaadete pooldajad lugesid heaks ainult selle, mis heaks tunnistati enamiku poolt ja mis riigile kasulik, siis tunnustasid sofistid ainult seda, mida dikteerib inimese loomus. Nad lugesid tõeliseks vooruse ja õnne pandiks elada kokkukõlas loodusega ja tunda end vabana kõigist kitsendusist. Seepärast arvustasidki sofistid oma aja vaateid ja maksvat korda. Nad pooldasid seisuste eesõiguste kaotamist, orjade vabastamist, haridust kõigile ja isegi naiskodanikele ühetaolisi õigusi meeskodanikkudega.

Sofiste kuulati hea meelega. Leidus küllalt auahneid inimesi, kes sofistide juures õppides lootsid saada riigi- ja seltskonnategelasteks. Sofistid rändasid linnast linna, andes õpetust tasu eest. Neid võtsid lahkesti vastu rikkad ja aristokraatlikud perekonnad. Sofistid õpetasid eriti vaidluskunsti, *dialektikat*, ja kõnekunsti, *retoorikat*, sest nendeta olla raske mõjule pääseda seltskonnas ja riigielus. Peale mainitu õpetasid nad veel geomeetriat, aritmeetikat, astronoomiat, ajalugu, kõlblusõpetust ja muusikat. Sofistid avaldasid suurt mõju rahvale. Ühte või teise linna jõudnud, tuli neid kogu linna rahvastik vaatama ja kuulama. Nad õpetasid ka Kreeka koolides. Pikapeale hakati neid siiski süüdistama, et nad noorsoo oma õpetusega eksiteele viivad ja kõik tõekspidamised hävitavad.

Sokrates (470—399), Ateena filosoof, astus kindlalt sofistidele vastu. Ta õpetas ka rahvale elutarkust, kuid teiste abinõudega ja teises suunas. Sokrates ei pidanud kõnesid. Ta viibis terved päevad tänavatel, turuplatsil, puiesteedel, gümnaasiumis ja poodides ning vestles igaühega, kes seda soovis. Siin esines ta tagasihoidliku tõeotsijana, esitades kaaslasile küsimusi ja juhtides neid õigetele vastustele (Sokratese õppeviis). Temal polnud puudust õpilasist. Kaugelt

tulid tõearmastajad teda kuulama, sest ta rääkis meelsasti nii rikka kui vaesega ja tegi seda tasuta. Sokratest ei huvitanud väline ilm. Kõik ta tähelepanu oli pühendatud inimesele ja ühiskonnale. Ta ei uskunud kreeka jumalate müütostesse, arvustades neid teravasti nagu sofistidki. Samal ajal aga tõendas Sokrates, et on olemas igavesed ja muutumatud kõlblad seadused, mis sõltumatud inimese isiklikest vaateist ja püüdeist. On olemas üks ainus voorus ja õiglus, mis kõikide kohta maksev. Vooruslik ja õiglane on see inimene, kes on mõistuse abil tulnud teadmisele, mis on hea ja halb. Iga inimest on võimalik õpetuse kaudu viia vooruslikule elule. Seks on tarvis teda õpetada, tema teadmisi rikastada ja temale selgeks teha, mis on hea. Teadmine on kõige tähtsam tegur inimese vooruslikus elus. Nii nõudis Sokrates rahva õpetamist, inimestelt vaba ja iseseisvat tõeotsimist ja -tundmist, arvestades vähe vanakreeka usku, ning kaitsedes mõttevabadust nagu sofistidki.

57. joonis. Sokrates.

Sokrates polnud rahul ka Ateenas valitseva demokraatliku korraga, sest ta ei uskunud rahvamasside politilisse tarkusse: mass on harimatu ja alistub kergesti oma meeleoludele. Riigielu juhtimine olgu nende käes, kellel selleks erilised anded ja kes oma asja tunnevad.

Sokratese eitav suhtumine demokraatlikusse korrasse ja vanakreeka ususse lõid temale palju vaenlasi. Teda hakati süüdistama eksiõpetuste levitamises ja noorsoo rikkumises. Viimaks võeti Sokrates kohtulikule vastutusele. Kohtus esines ta vabalt ja julgelt. Väikese häälteenamusega mõisteti ta surma. Seitsmekümneaastane filosoof, tõeotsijate isa ja lemmik, tühjendas rahulikult mürgikarika 399. a.

Kreeka draama tekkimine. Homerose ajal oli kirjandusvormina iseloomustav eepos. Selle järel lõi õitsele lüürika ehk tundeluule, kui uus kirjanduslik vorm, mis iseloomulik kolonisatsiooniaja liikuvatele kaupmeestele ja reisijatele. Lüürika pühendas oma tähelepanu peamiselt isiklikkudele tundemotiividele, hiljemini aga, Kreeka-Pärsia sõdade aegu, rahvuslikule vaimustusele ja iseteadvusele, kreeklaste vaprusele ja ohvrimeelsusele. Siin, näit., ülistatakse Leonidast, kes oma valitud meestega langes Termopüüle mäekitsuses; samuti

peatutakse kangelasil, kes võitlesid Maratoni väljal ja Salamise saare juures.

Lüürika aga ei vastanud V sajandi demokratiseerunud elukorrale. Sel ajal peaaegu kõigis Kreeka riikides võttis rahvas osa politilisest elust. Oma tähtsust hakkas ta hindama ka Kreeka-Pärsia sõjas saavutatud võitude tagajärjel. Arusaadav, miks tekkis tarve uue kirjandusliku vormi järgi, mis kujutab kogu rahva püüdeid ja milles rahvas tegelasena esineb. Uueks kirjanduslikuks vormiks sai V sajandil draama.

Kreeka draama tekkis külaelu tingimusis viinajumala Dionysose auks korraldatud pidustustest, mille tegelasiks oli lihtsad külainimesed. Viinamarjade lõikuse ajal lauldi harilikult laule Dionysose auks, milles jutustati ta iga-aastasest surmast ja ülestõusmisest. Seejuures esines koor, mille liikmed kandsid sikunahku, kujutades saatüreid, Dionysose saatjaid. Kooril oli eeslaulja, kes rääkis jumala tegudest ja seiklustest. Selle järel väljendas koor lauluga ja tantsuga muljeid ja tundeid kuuldu puhul. Aegade kestel muutus eeslaulja iseseisvaks näitlejaks, kes hakkas ette kandma ka osi teiste jumalate ja kangelaste elust. Ühes sellega kooriliikmed muutusid lihtsaist pealtkuulajaist kujutatavate sündmuste osavõtjaiks, kangelase kaaskodanikeks. Sel teel tekkisid dramaatilised etendused. Neid kutsuti harjunud kombe järgi tragöödiaiks ehk sikulauludeks[1], kuigi kooriliikmed sikunahku enam ei kandnud.

Linnaelu arenemisega hakati tragöödiaid etendama peamiselt linnades. Juba Peisistratose ajal korraldati dramaatilisi etendusi õukonnas, kusjuures nende rahvapärane iseloom jäi püsima, sest koor kujutas nüüd linnarahvast. Ka oma korralduselt kandis tragöödia rahvapärast iseloomu: etendusel viibis kogu linnarahvas, kes oma poolehoidu avaldas käteplaksutamisega, pahameelt aga vilistamisega või mõnel teisel teel. Ka näidendi ettekandmisest võttis rahvas osa. Nii võttis Ateenas Periklese ajal näidendites osa (aasta kestel) ligi 2000 poisikest ja meest lauljatena ja tantsijatena. Sellele lisaks teotsesid veel statistid ja kostüümide, dekoratsioonide ja maskide valmistajad.

Näidendiks selle sõna otseses mõttes muutus kreeka tragöödia, kui ühe näitleja asemele astusid kolm, mis arv sai kohustuslikuks igale kreeka tragöödiale. Siit peale omandasid näitlejatevahelised dialoogid erilise tähtsuse, kuna koori tähtsus vähenes. Tragöödiad omandasid suure tähtsuse eriti Ateenas, sest riik oli neist huvitatud, püüdes rahvast näidendite kaudu kõlblalt ja politiliselt kas-

[1] tragos — sikk, ode — laul.

vatada. Riiklikele huvidele mittevastavad näidendid olid keelatud. Teatrisse suhtusid vanad kreeklased kui jumalateenistusse; siit lootsid nad leida tähtsate eluküsimuste lahendamiseks juhtnööre, riigikodanlikkude vooruste eeskujusid ja kasulikke õpetusi. Samal ajal asus riigivalitsus seisukohal, et iga kodanik peab teatris käima. Alul oli pääs teatrisse hinnata. Hiljemini tehti see küll maksuliseks, kuid Periklese ajal hakati rahvale raha jagama teatrietendustele pääsemiseks.

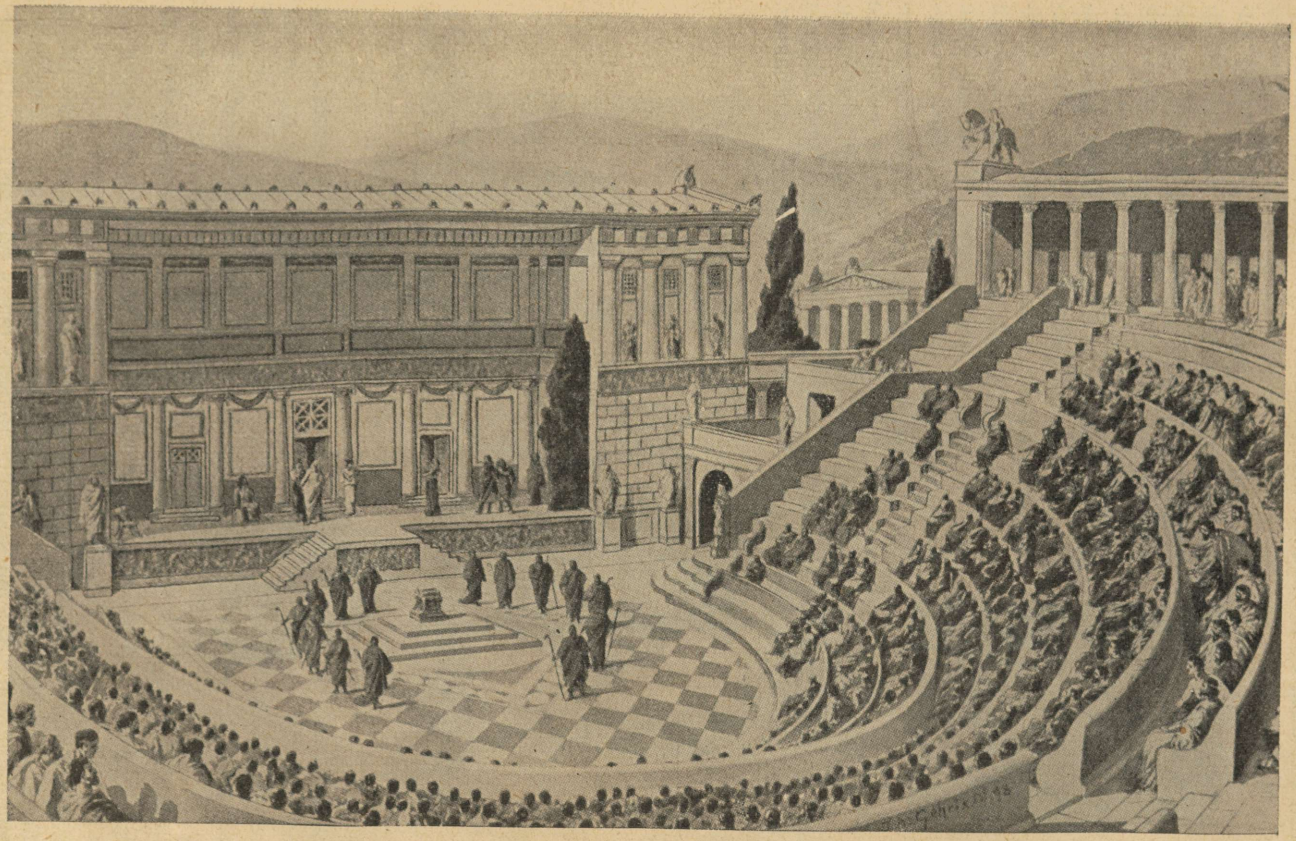
Teater ja näitekirjandus. Kreeka teater esines tunduvalt meie aja omast. Teatrihoone oli pealt lahtine ja publiku istekohad asetsesid poolringis, kusjuures iga järgmine poolring seisis eelmisest pisut kõrgemal. Kaetud oli ainult näitelava võrdlemisi kitsa katusega. Eesriie puudus ja dekoratsioonid olid väga lihtsad, mispärast näidendi käigust võisid ainult need hästi aru saada, kes tundsid näitelava eriosade ülesandeid. Nii tähendas paremal pool asetsev uks välismaad, vasakpoolne — linna ja merd; keskmine uks kujutas käiku kuningalossi jne. Et dekoratsioone oli raske muuta, siis arenes näidendi tegevus lõpuni ühel ja samal kohal ja lühikese aja kestel. Näitelava ees oli tantsuplats, orkestra, kus koor laulis ja tantsis.

Näitlejad esinesid maskides. Et nende kuju paremini näha oleks ka kõige kaugemal istujaile, siis kandsid nad kõrgeid erijalanõusid, peas oli neil samuti kõrge kübar; keha oli ümbritsetud väikeste patjade ja padjakestega kuni sõrmedeni. Seetõttu muutusid näitlejate liigutused aeglasteks, kuid sageli pidulikkudeks. Teatrietendusi korraldati Ateenas kaks korda aastas, kusjuures etendused kestsid kolm päeva, alates vara hommikul ja lõppedes õhtul. Samal ajal korraldati näitekirjanikkude vahel ka võistlusi, kusjuures žürii otsused kujunesid teatripubliku mõjustusel.

Kreeka teatrid olid suured ehitised. Ateena teater mahutas kuni 30 000, Efesose teater 60 000 pealtvaatajat. Nii võis teatrietendusi pealt vaadata kogu linnarahvas.

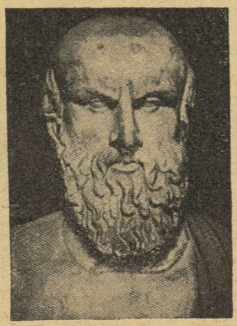
Kreeka tähtsamaiks näitekirjanikeks olid Aischylos, Sophokles ja Euripides.

Sophokles sai oma aja kohta võrdlemisi hea hariduse. Ta õppis mitte ainult neid teadusi, milliseid tema ajal loeti tarvilikuks, vaid tundis püsivat huvi ka kunstide vastu. Sophoklese muusikalised võimed avaldusid võrdlemisi vara. Mõningad andmed tõendavad, et piduliku protsessiooni ajal, mis korraldati Salamise võidu puhul, esines Sophokles lüüraga noorte kooris eeslauljana. Ta saavutas väga häid tagajärgi ka võimlemise alal, saades võidumärke võistlustes. Ta võttis elavalt osa ka seltskondlikust elust, kuid ei omanud erilisi võimeid politilise tegevuse alal. Sophoklese kohta tähendanud

58 joonis. Kreeka teater.

kord Perikles, et ta mõistab küll luuletisi sepitseda, vägesid juhatada aga mitte.

59. joonis. Aischylos.

Sophoklese näidendites pole esitatud kujud enam jumalad ja heerosed, nagu oli iseloomulik Aischylosele („Prometheus"), vaid reaalsed inimesed. Tema armsamaks ideeks oli, et inimene peab alistuma jumalaist määratud saatusele. Ta peab seda tegema ka juhul, kui jumalik tahe tundub ülekohtusena. Näidendis „Kuningas Oidipos" kujutatud peategelane Oidipos on väga õnnelik oma elus, ta on enesega rahul ja enesele väga kindel. Tema elu teise poole viletsused ja kannatused (näit. ta surmas eksikombel oma isa) on Sophoklese kujutuste järgi kindlaks tõenduseks, et maapealne õnn on ebakindel, kaduv. Sophokles, nagu kõik tolle aja kreeklased, arvas, et inimese elus on tähtis mõõdukus ja kuldne kesktee, tuleb hoiduda kõigest, mis ühekülgne ja liialdav.

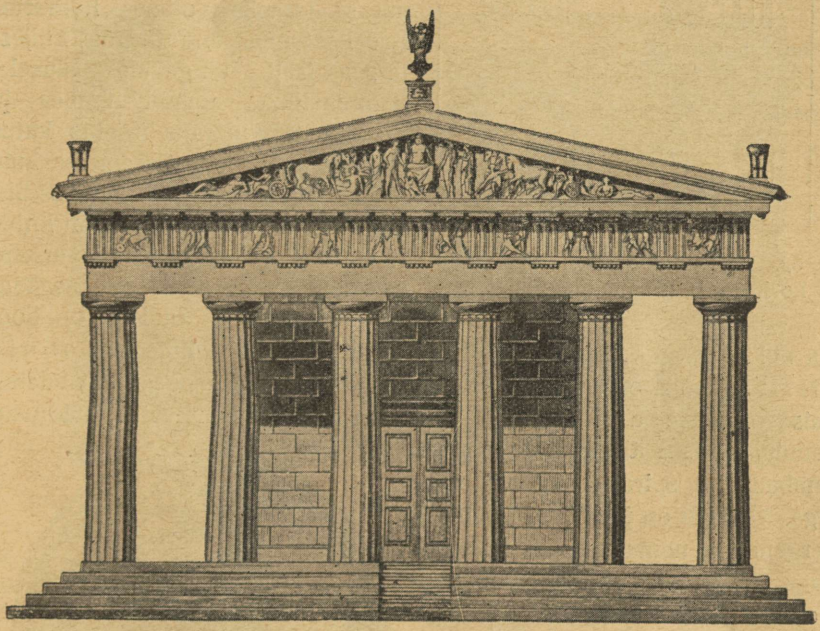
60. joonis. Näokatteid. Kurbmängu näitleja.

Sophoklese vaateile on veel iseloomulik riigi ja seaduste austamine. „Kes alistub riigi ja jumalate pühitsetud seadustele, see seisab riigis aukohal," seletab koor Sophoklese teises näidendis „Antigone".

Sophokles leiab, et kuigi riiklik võim teeb teinekord ebaõiglasi korraldusi, siiski peab kodanik neile alistuma.

Euripides, Sophoklese noorem kaasaeglane, toetub oma töödes („Iphigenia Taurises", „Medeia" jt.) sofistide teadusele. Tema tragöödiates esinevad tegelased on kahtleva vaimuga ja suurte hingeliste vastuoludega.

Aristophanes oli kreeka komöödia väljapaistvaim esindaja. Tema lõikava pilke eest polnud keegi kaitstud. Aristophanes piit-

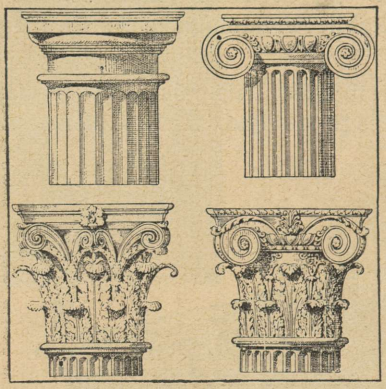

61. joonis. Kreeka tempel.

sutas üldinimlikke puudusi (näit. ihnus), kuid ei jätnud naeruvääristamata ka väljapaistvaid tegelasi ja filosoofe (Kleon, Perikles ja Sokrates). Ta ei pooldanud oma aja (V s.) demokraatlikku korda. Komöödias „Rüütlid" kujutab ta deemost tahtejõuetu ja lihtsameelse raugana, kes on sattunud omakasupüüdliku ja valeliku teenija mõju alla. Aristophanes oli põllupidajate kaitseja ja tuline rahuidee edustaja.

Arhitektuur ja skulptuur. Suuri edusamme tegid kreeklased ka kujutava kunsti alal. Kreeka ehituskunsti ehk arhitektuuri ainukesiks ja parimaiks esindajaiks on templid, mille varemed on meie päevini säilinud. Kreeklased pole losse järele jätnud, sest neid polnud tarvis kellelegi ehitada. Ka hauakambreid

pole järele jäänud, sest nende ehitamisel polnud kreeklase arvamuse järgi mingisugust mõtet. Kreeka tempel, võrreldes egiptlaste ja babüloonlaste omaga, oli võrdlemisi väike ja põhiplaanilt täisnurkne. Templi pühamus, ees- ja tagakoja vahel, asetses jumala kuju, pühamu ja tagakoja vahel oli harilikult varakamber. Aknaid templil polnud: ta sisemusse tungis valgus katuseaugust või uksest, seepärast templis valitses hämarus. Kreeka tempel ehitati igast küljest terrassiliselt langevale alusele. Sammastikule templi ümber ja sees, eriti pühamus, toetus katus ja muu pealehitis. Sammaste kuju järgi eristatakse eri ehitusstiile. Dooria stiili sammas on lihtne ja massiivne ning ilma aluseta; ta vastab mehe vaimsele tasakaalustatud olekule. Üldiselt on dooria stiili tempel raskepärane ja pühaliku ning tõsise ilmega. Joonia stiili sammas on ka lihtne, kuid ilus ja sale ning alusega: ta vastab naise õrnusele ja sihvakusele. Kui dooria stiili sammastel puuduvad kaunistised, siis lõpevad joonia stiili sambad ülal spiraalitaoliste ilustistega. Üldiselt on joonia stiili tempel kergem, peenemaitselisem ja toredam. Mõlemate stiilide kombinatsioonina mõningate täiendustega esineb korintose stiil, mille sammaste ehk kolonnide lõpposad (kapiitlid) olid kaunistatud akantuselehtede kujutistega. See stiil, alguse saanud V s. lõpul, levis hiljemini väga laialt.

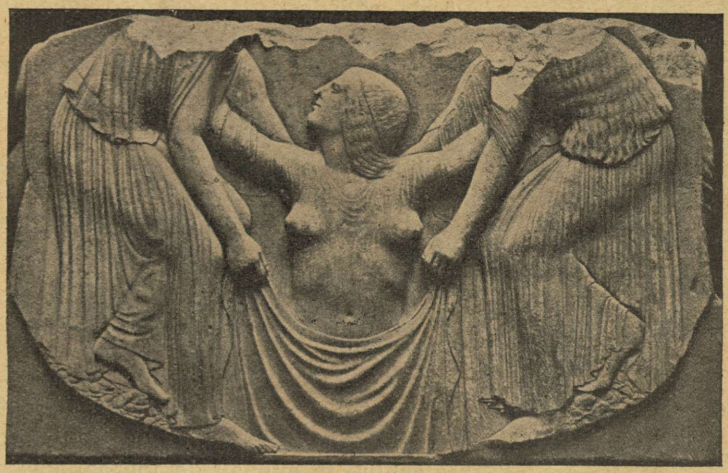
62. joonis. Dooria, joonia ja korintose stiili sammaste kapiteelid.

63. joonis. Tants flöödi saatel. Kreeka vaasilt.

Kreeka tempel oma ülesehituse suhtes võis olla väga hästi paganausu templiks, ristiusu kirikuks ja seltskondlikuks ehitiseks. Suur arv Euroopa seltskondlikest ehitisist (näit. muuseumid) on ehitatud kas täielikult või osaliselt kreeka templite eeskujul. Kreeka tempel vastas vaba Hellase kodaniku arenenud ilutundele.

Skulptuuri ehk raidkunsti alal saavutas väljapaistvaid tagajärgi Pheidias, Periklese sõber. Tema loomingus jõuab kreeka skulptuur oma haripunktini. Pheidias andis jumalate kujudele ilme, mis suursugune ja täis ilu. Sellega ei saanud ta eelkäijad hakkama. Ta mõistis külma marmorit elustada ja kreeklaste arenenud ilutundele vastuvõetavaks teha. Puisus ja liikumatus, mis eelmistele kunstnikkudele nii iseloomulik, puudub Pheidiase töödes. Ta kompositsioonides, rühmakujutistes, on figuurid lihtsad, loomulikud ja kokkukõlastatud. Pheidiase armsamaks teemaks oli Pallas-Athena — ilu-

64. joonis. Supluselt tulles. Bareljeef.

duse, mõistuse ja mehisuse jumalanna. Need kõrged omadused mõistis ta valada vastavasse välisesse vormi. Kahjuks pole Pallas-Athena kuju, mis asetses Parthenonis, säilinud meie päevini. Jumalanna kuju oli ideaalse naise kuju, kõlbla jõu ja hingelise puhtuse ideaal, eeskujuks noorema põlve kreeka naistele ja tütarlastele. Pallas-Athena kuju leiame veel Parthenoni frontoonidel, kuid ühes teiste jumalatega. Teine tähtsam Pheidiase teos oli Zeusi kuju Olümpia templis.

Teine selle aja suurim kunstnik oli Polykleitos. Tema sihiks polnud inimese vaimsete omaduste ja ideaalide kujutamine, vaid inimese kehalise täiuse ideaal. Seepärast ta uuris inimese kehaehitust igas seisundis võistlustel, pidustustel ja spordiharjutustel.

Peloponnesose sõjale järgneval ajastul (IV s.) olid väljapaistvamad kunstnikud Skopas ja Praxiteles.

Maalikunst oli peamiselt arhitektuuri teenistuses. Nii olid Kreeka templite seinad ornamentidega ja maalidega ilustatud, jumalate pildid aga värviküllaselt koloreeritud. Kunsttööndus saa-

dusist asetsesid väljapaistval kohal maalitud vaasid. Alul oli viisiks maalida punased figuurid mustale põhjale, hiljemini aga mustad figuurid punasele põhjale. Vaaside maali alal lõid kreeklased meistritöid.

65. joonis. Pallas-Athena. Pheidiase originaali koopia.

Ajalookirjandus. Ajalooteaduse ja Kreeka „ajaloo isaks" loetakse Herodotost, kes palju reisis nii Kreekas kui ka Idamail, jättes järele tõetruud jutustised mitmete rahvaste elust. Tema poolt kirjutatud ajalugu lõpeb Kreeka-Pärsia sõdadega. Herodotose ideaaliks oli ühendatud Kreekamaa, mille tõttu talle eriti sümpaatsed on need riigid (Ateena, Sparta), kes väljapaistvat osa etendasid sõdades Pärsia vastu. Oma jutustisis esitab ta palju uskumatut, sest ta ei suuda kuuldusse suhtuda kriitiliselt. Teisiti toimib Thukydides, kes ei kirjuta midagi ilma kriitikata. Oma töös, milles ta räägib Peloponnesose sõjast, püüab ta kõiki nähtusi seletada nende loomulikkude põhjustega, s. t. vastust leida küsimustele kuidas ja mispärast. Thukydidese töö eesmärk oli õpetust anda tulevastele põlvedele, et nad ei kordaks minevikus tehtud vigu. Seejuures suhtub ta eitavalt demokraatlikusse korrasse, sest viimase juures jääb rahvajuhtidele igal sammul võimalusi seadusevastaseks tegevuseks.

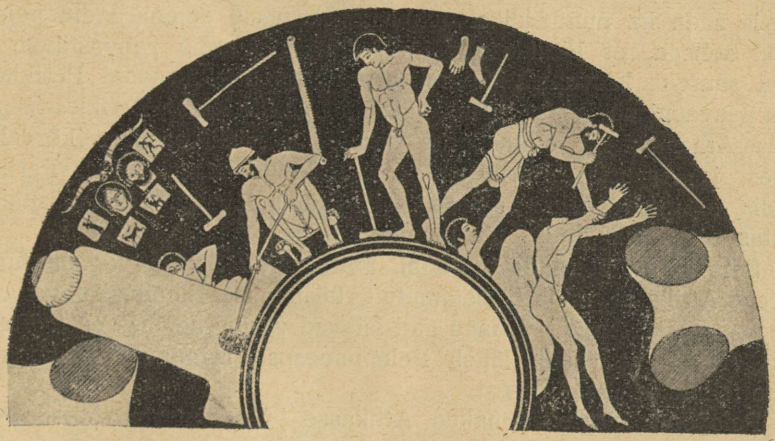
Rääkides Ateenast V s. lõpul seletab ta: „Valitses täielik umbusaldus üksteise vastu. Polnud küllalt veenvaid sõnu, polnud küllaldaselt tugevaid tõotusi, et tuua rahu vastastikustesse suhetesse."

Kus tekkis kreeklaste vaimne kultuur? Millega on see seletatav? — Mis tähtsus oli esimestel loodusfilosoofidel? — Millega on seletatav sofistide õpetuse tekkimine? — Mis on ühist ja erinevat Sokratese ja sofistide õpetuse vahel? — Mis tingimusis tekkis kreeka draama? — Miks vastas draama V s. demokratiseerunud elukorrale? Milles see väljendus? — Miks oli riik huvitatud tragöödia sisust? — Milles erines kreeka teater ja näitlejaskond nüüdisaja omast? — Kes olid tähtsamad kreeka näitekirjanikud? Nende tähtsamad ideed? — Kuidas suhtusid nad Ateenas valitsevasse riigikorda? — Miks pole Kreekas säilinud losse ja hauakambreid? — Milles erineb joonia stiil dooria omast? — Mis on iseloomulik Pheidiase töödele? — Mida tahtis öelda Pheidias Pallas-Athena kujuga? — Kes olid kreeka tähtsamad skulptorid? — Mille poolest erineb Polykleitos Pheidiasest? — Milles Thukydides ajaloolasena erineb Herodotosest? — Kuidas suhtus esimene neist Ateenas valitsevasse riigikorrasse?

IV. Võitlus hegemoonia pärast ja Hellase langusaeg (431—338 e. Kr.).

1. Võitlus Sparta ja Ateena vahel — Peloponnesose sõda 431—404.

Sõja põhjused. Kreeka-Pärsia sõjad olid lühikeseks ajaks varjanud sügava vastuolu, mis valitses Ateena ja Sparta vahel. Järgneval rahuajal mõlema riigi vahekord muutus aga paratamatult pinevaks. Selleks oli mitmesuguseid põhjusi. Kõige pealt lahutas Ateenat ja Spartat rahvusliku iseloomu erinevus, mis eraldas Ateena joonlasi Sparta doorlasist. Viimased olid karmid, uuendusvaenlikud, lihtsad ja sõjakad maismaa elanikud,

66. joonis. Maagisulatamine. Attika vaasilt 470. a. e. Kr.

keda ei huvitanud kunst, teadused ja kaubandus. Ateenlasi seevastu iseloomustas vaimne liikuvus ja peen eluviis. Nad soovisid edu ja arengut igal alal, olid vaimustatud teadusest ning kunstist, olid merirahvas, kes oli rikastunud tööndu se ja kaubandusega. Sparta arendas sõjakultuuri, Ateena aga vaimukultuuri. Mõlemad riigid erinesid ka oma riigivormilt. Ateenas valitses demokraatlik kord ja ateenlased olid kogu Kreeka demokraatia eestvõitlejad ja toetajad. Sparta valitsus oli karm, tagurlik aristokraatia, kes oli teinud oma ülesandeks igal pool võidelda demokraatia vastu. See oli üks neid põhjusi, mis tegid Sparta ateenlaste tõsiseks vastaseks. Teiseks suurendas vastuolu Ateena hiilgav politiline, majanduslik ja kultuuriline tõus, millele spartlased vaatasid üha suureneva kadedusega, sest nad ei tahtnud leppida oma esikoha kaotamisega Kreekas. Eriti häiris spartlasi Ateena tegevus merel. Oma suure laevastiku abil ateenlased olid muutunud Vahemere idapoolse osa peremeheks ja takistasid vaba kaubandust, mis kutsus

esile pahameele paljudes Kreeka riikides. Sparta ise küll ei olnud kaubandusriik, kuid Ateena merepolitika oli kahjulik Sparta liitlasile (eriti Korintosele), mille elulisi huve ateenlased sageli riivasid. See mõlema riigi vaheline vaen põhjustas võitluse, mida nimetatakse Peloponnesose sõjaks. Sparta poolt sõdisid nimelt kõik tema Peloponnesose lepinglased.

Sõda sai alguse võistlusest Korintose ja Ateena vahel. Korintos, asudes Ateenale võrdlemisi lähedal ja tundes end kaubanduslikult kõrvalesurutuna, pöördus oma liitlase Sparta poole abipalumisega. Peloponnesose liit nõudis Ateenalt, et see kõrvaldaks Periklese ja lõpetaks Attika meriliidu. Ateenlased, toetades Periklest ja kaitsedes oma riigi au, vastasid eitavalt, millega algaski sõda (431). Perikles soovis sõda ka puhtisiklikel põhjusil. Äärmised demokraadid polnud rahul sellega, et Periklese võim ja mõju Ateena rahvastikule oli väga suureks kasvanud. Samal ajal nägid aristokraadid Perikleses oma peavaenlast. Pealegi hakati süüdistama Pheidiast, Periklese sõpra, Pallas-Athena kuju ehitamiseks antud materjali osalises kõrvaldamises, ja Aspasiat, Periklese naist, kõlblusvastases elus. Perikles tundis, et tema senine seisund on kõikuma löönud. Väljapääsuteeks osutus sõda, mis üldise tähelepanu siseoludelt kõrvale juhib.

Sõja algus. Jõudude tasakaal. Sõda algab Sparta vägede tungimisega Attikasse, mida halastamatult rüüstatakse. Elanikud põgenevad Ateenasse, mille müüride taga nad leiavad varju vaenlase eest. Vastuseks Ateena laevastik läheb Peloponnesose rannikuile ja maksab kätte tehtud hävitustöö eest.

Peloponneeslaste rünnakud Attikasse ja ateenlaste retked Peloponnesosse korduvad igal aastal. Esialgu ateenlastel on õnne. Siis aga Ateenas puhkeb katk, mis toodi sisse Idamailt kaubalaevadel ja mis tegi linnas hirmsat hävitustööd. Nüüd rahva viha pöördub Periklesele, kelles nähti sõja algatajat ja viletsuse põhjustajat. Perikles tagandatakse väejuhi kohalt. Varsti siiski rahva arvamus muutub ja Perikles valitakse uuesti strateegiks. Kuid nüüd tabab teda katk ja ta sureb a. 429 e. Kr.

Perikles oli Attikas pidanud kaitsesõda ja rünnanud ainult Peloponnesost. Tema järglane, uus väejuht Kleon pooldab üldist rünnaksõda, mis nõuab suuremaid väljaminekuid. Nende katmiseks tõstetakse kahekordseks liitlaste sõjamaks, mis toob kaasa osa lepinglaste taganemise liidust. Mõned liitlasist jäävad iseseisvaks, teised lähevad üle vaenlase poole.

Nii Ateenal kui Spartal oli suuri kaotusi ja kumbki pool ei saavutanud otsustavat võitu. Üldise väsimuse mõjul tehakse rahu a. 421, mida rahuerakonna juhi nime järgi nimetatakse Nikiase rahuks.

Rahu tehti viiekümneks aastaks. Kõik sõjavangid ja vallutatud maa-alad anti tagasi, tülid lubati lahendada rahulikul teel.

Alkibiadese ekspeditsioon Sitsiiliasse. Rahu sattus hädaohtu, kui Ateena strateegiks valiti 420. a. auahne Alkibiades. Ta oli suurte vaimsete annetega isik, kes armastas teotsemist ja oli äärmiselt auahne. Ta unistas Ateena suurest tulevikust, lootes seal pääseda juhtivale kohale.

A. 416 palub Sitsiilia saarel asuv Segesta riik Ateenalt abi sealsete dooria riikide vastu. Nikias ja teised mõõdukad ateenlased olid abisaatmise vastu, sest Ateena oli laastatud kodusõja tagajärjel ja vajas rahu. Alkibiades ja tema poolehoidjad aga lootsid Sitsiilia retkest au ja kuulsust. Sitsiilia pidi saama Ateena viljaaidaks ja pidi ateenlastele avama kogu läänepoolse maailma, kus taheti panna maksma oma ülemvõim.

Alkibiadese kihutustööl on tulemusi ja 415. a. kevadel Sitsiilia saarele saadetakse suur laevastik. Kuid vaevalt saab Alkibiades alustada sõjategevust, kui ta kutsutakse tagasi vastust andma pühaduste rüvetamise eest. Nimelt oli Ateenas lõhutud jumalakujusid mõni päev enne laevastiku ärasõitu. Sellest kuriteost osavõtmises vaenlased hakkasid süüdistama Alkibiadest, kelle jumalakartmatu meelsus ja pühaduste pilkamine olid üldiselt tuntud. Alkibiades mõisteti tagaselja surma. Ta põgenes Spartasse ning hakkas siin töötama Ateena vastu. See oli suureks hoobiks Sitsiilia sõjakäigule, mis kaotas Alkibiadesega oma hinge ja õhutaja.

Sitsiilias ateenlased võitlesid Sürakuusiga. Viimane kutsub appi Sparta, kus nüüd on nõuandjaks Alkibiades. Suurtele jõupingutustele vaatamata ateenlased kaotavad, nende väed hävitatakse täielikult, juhid vangistatakse ja hukatakse.

Sõja lõpp. Ateena nõrkus. Sitsiilia retke ebaõnnestumine ja katastroofiline lõpp oli raskeks löögiks Ateenale, kes kaotas palju oma kodanikke ja enamiku sõjalaevu. Linnas eneses toimus riigipööre. Äärmiste demokraatide asemel asusid riigijuhtimisele aristokraadid. Attika liit lagunes ja Ateena kaotas oma ülemvõimu Väike-Aasias, kus pärslased jälle maksma panevad oma õigused Kreeka asulinnade suhtes. Samal ajal andis spartlasile rahalist toetust Pärsia, kes püüdis segamatult maksustada Kreeka linnu.

Vahepeal Alkibiades oli tülli läinud ka spartlastega. Ta läheb Väike-Aasiasse ja mõjustab siin Pärsia võimumehi, mille tagajärjel need loobuvad Sparta toetamisest, et viimast mitte lasta muutuda hädaohtlikuks Pärsia politikale. Sparta satub raskusisse, sest ta ei suuda maksta palka oma laevastiku meeskonnale. See oli suureks kasuks ateenlasile, kelle juures Alkibiades otsib nüüd lepitust. Ta aitab Ateenal tagasi vallutada tähtsaid maa-alasid, mille eest rahvas

ta kodulinna kutsub. Seal Alkibiades võetakse vastu suurte auavaldustega. Talle antakse tagasi kõik õigused, piiramatu ülemvalitsus maal ning merel ja riigiasjade juhtimine. Uuesti seatakse sisse demokraatlik riigikord. Ükski kreeklane peale Periklese polnud Ateenas omanud nii suurt võimu.

Kuid vahepeal Spartal oli õnnestunud meelitada pärslasi jälle enda poole, kes teda nüüd toetasid helde käega. Sparta väejuhiks määratakse osav diplomaat Lysandros, kes kavaluselt, hoolimatuselt ja auahnuselt oli võrdne Alkibiadesega. Lysandros oskas kord kasutada Alkibiadese äraolekut, kes oli läinud muretsema palka ja varustist oma sõdureile. Ta meelitas ateenlased võitlusse, mis lõppes viimaste täielise kaotusega. Jälle süüdistatakse Alkibiadest äraandmises ja temalt võetakse vägede ülemjuhatus. Alkibiades põgenes uuesti Pärsiasse.

A. 405 Ateena laevastik hävitatakse täielikult Aigospotamoi suudme juures. Sparta väed ja laevastik tungivad nüüd Attikasse ja 6-kuise piiramise järel Ateena on sunnitud alistuma a. 404.

Samal aastal tehtud rahu põhjal peab Ateena lammutama oma linnamüürid, loobuma asumaist ja liitlasist, tagasi kutsuma sparta-sõbralikud põgenikud ja astuma liitu Spartaga. Ateena kaotus oli täielik.

Sõja iseloomustus ja tagajärjed. Niiviisi lõppes Peloponnesose sõda ja ülevõim Kreekas läks Spartale. Sõda oli jaotanud kogu Kreekamaa kahte leeri. Sõditi äärmise tooruse ja metsikusega. Hävitati ja laastati terved linnad ja õitsevad maa-alad. Sõditi hegemoonia pärast, kuid selle kõrval oli ühe poole lipukirjaks vaimne edu ja kultuuriline areng, kuna teiselt poolt võideldi seniste pärimuste ja senise politilise mõju alalhoidmise eest. Võitis Sparta. Ateena kultuur oli osutunud liiga nõrgaks, ta ei suutnud isegi üle saada vastuoludest omas riigis. Ateena majanduslik ja politiline ülemvõim hävitatakse, kuid ta jääb ikkagi Kreeka vaimseks pealinnaks. Kuid ka siin avaldub kõlbluselangus. Majandusliku viletsuse mõjul toimub seniste väärtuste ümberhinnang. Endist ideaali — harmoonilist ja vaimselt arenenud inimest peetakse nüüd nõrgaks oma vorusliku mõõdukuse tõttu. Hakatakse ülistama spartlasi. Politiliste vastaste hoolimatu hävitamine on harilik nähtus ja üldine toorenemine võtab maad. Riiklik ja majanduslik langus suureneb ning Kreekamaa satub ikka enam Pärsia mõju alla. On olemas kõik eeldused tulevaseks iseseisvuse kaotuseks.

Missugused asjaolud põhjustasid Peloponnesose sõja? Selle kestus? — Missugune oli Peloponnesose sõja üldine käik? — Milleks Alkibiades võttis ette ekspeditsiooni Sitsiiliasse? — Miks lõppes Peloponnesose sõda Ateenale õnnetult? — Missugused olid sõja tagajärjed?

2. Politilise languse aeg. Kodusõda võimu pärast.

Sparta hegemoonia. Kui paljud kreeklased olid arvanud, et Ateena langusega algab vabaduse ja õnne aeg, siis selles nad pettusid rängasti. Sparta võim kujunes hoolimatuks vägivallaks, mis ei valinud abinõusid endiste Ateena sõprade tagakiusamiseks ja rõhumiseks. Kõige enam kannatas Ateena. Siin hävitati demokraatlik kord ja võim linnas anti 30 türanni kätte. Sparta toetas uut valitsust ja pidas selle kaitseks Ateenas oma sõjalist garnisoni.

Esialgu türannid olid mõõdukad, kuid varsti nad hakkasid hoolimatult hukkama kõiki väljapaistvaid kodanikke ja oma arvatavaid vaenlasi. Tapeti ligi 1500 inimest; paljud põgenesid karistuse eest Teebaisse. Ainult väga väikesele osale elanikest anti kodanikuõigused. Viimaks oligarhid läksid tülli omavahelgi, kuni nad viimaks kukutati ja seati jalule mõõdukas demokraatlik kord.

Sõda kestis aga edasi. Kujunes Sparta-vastane liit, kuhu kuulusid Ateena, Teebai, Argos ja Korintos. Kord võitsid ühed, kord teised. Viimaks tehti Pärsia survel a. 387 nn. Antalkidase rahu. Selle järgi Kreeka asulinnad Väike-Aasias jäävad Pärsiale ja igasugused liidud ning lepingud Kreeka linnade vahel on keelatud. Sparta sai rahulepingu tingimuste täitmise kaitsejaks, andes end Pärsia kuninga valvele.

See häbistav rahu loovutas kreeklased Sparta-Pärsia ülemvalitsusele ja määras kümneiks aastaiks kreeklaste omavahelised suhted. Sparta ülbus oli piiritu. Mitte ainult Peloponnesosel, vaid ka kogu Kreekas ta toimis täiesti omavoliliselt, kuna teiste riikide iseseisvus oli puht nimeline.

Teebai ja Ateena tõus. Viimaks siiski Kreekamaa vabanes Sparta hegemoonia alt. Teebai emigrantidel õnnestus a. 379 oma kodulinna vabastada Sparta oligarhidest. Uue demokraatliku korra juhtideks said Pelopidas ja Epaminondas, kes jätkasid võitlust Spartaga. Ateenlaste abiga nad said oma mõju alla Boiootia. A. 371 Epaminondas võitis Leuktra lahingus suure Sparta väe. (Ta tarvitas uut, nn. „vildaku rivi" taktikat, kus peajõud oli suunatud ühele vaenlase tiivale.) Selle järel Epaminondas üritas mitmeid retki Peloponnesosele ja täielisest kaotusest Sparta pääses vaid Ateena abiga, kes nüüd kadedusest hakkas vastu töötama Teebai kiirele tõusule. A. 362 Mantineia juures hävitati Sparta väed veel kord, kuid selles lahingus langes Epaminondas, kelle surmaga Teebai politiline tähtsus kaob.

Sparta vägevus oli küll hävitatud, kuid Teebai ei olnud võimeline Kreekamaa juhtimisele asuma.

Kreekamaa seesmine olukord. Viimaste aastakümnete võitluste tagajärjeks oli üldine väsimus ja lagunemine. Ükski riik ei suutnud teostada kogu Kreekamaa ühendamist. Nii Ateena ja Sparta kui ka Teebai mõtlesid ainult enesele. Kogu Hellase, s. o. tolleaegse kultuurilma huvid olid neile kõrvalise tähtsusega. Hoiti ülal Antalkidase rahu tingimusi, et mitte lasta võistleval riigil muutuda liiga tugevaks. Ka väikelinnad hoidusid üht riiki liiga mõjukalt toetamast.

Kogu see võitlus hegemoonia ja autonoomia pärast ainult kurnas Kreeka majanduslikke jõude. Talupoegade kiht oli äärmiselt vaesunud, palgalised sõjaväed aga nõudsid suuri summasid, mis ikka raskemini rõhusid maksumaksjaid. Säärases olukorras välismõjude suurenemine muutus paratamatuks ja Pärsial oli kerge end segada Kreeka seesmistesse asjadesse. Kuid degenereeruva Kreekamaa vabadust ei ähvardanud siiski mitte Pärsia, vaid noor ja energiline Makedoonia.

Miks paljud Kreeka riigid pettusid Sparta võidus Ateena üle? — Mis mõju oli Antalkidase rahul Kreeka riikide omavahelistele suhetele? — Miks ei olnud Teebai võimeline, vaatamata ta esialgsetele võitudele, asuma Kreekamaa juhtimisele? — Missugune oli Kreekamaa seesmine olukord võitlusis hegemoonia ja autonoomia pärast?

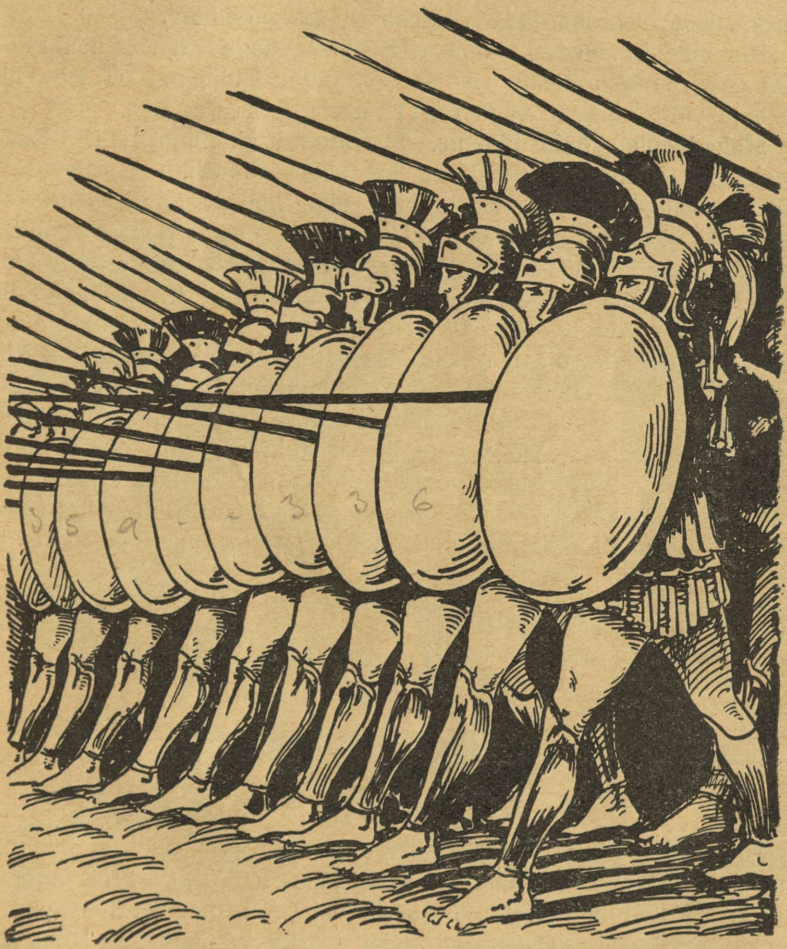
3. Makedoonia võitlus hegemoonia saavutamiseks Hellases.

Makedoonia riik ja rahvas. Makedoonia päriselanikud, arvatavasti kreeklaste hõimlased, olid suuremalt osalt harimatud karjased. Randlased aga olid tunduvalt mõjustatud kreeka kultuurist, ja valitsev kiht püüdis nii palju kui võimalik läheneda hellenistlikule maailmale. Selleks Makedoonia kuningad tahtsid esiteks vallutada mereranniku, teiseks saavutada oma kreeka päritolu tunnustuse, ja kolmandaks mõjustada Kreeka siseasju. See politika hakkas avalduma juba Peloponnesose sõja ajal. Mainitud sihid saavutati ja Makedoonia suurvõim rajati alles kuningas Philippos II poolt (359—336).

Philippos II ja ta võitlus Kreekamaaga. Philippos oli nooruses elanud pantvangina Teebais Epaminondase majas, kes end tol korral oli seganud Makedoonia asjusse. Philippos oli saanud hea kreeka hariduse ja oli tutvunud Kreeka politilise ning sõjaväelise korraldusega. Ta oli kaval diplomaat, kuid seejuures ka haruldaselt andekas väejuht. Makedoonias ta kõige pealt lõi tubli sõjaväe ja korraldas selle algupärasel falangi kujul. Ka riigi rahanduse eest ta hoolitses, et saavutada võite rahaga, kus ei aidanud relvad. Lühikese ajaga ta vallutas Traakia ranniku ja sai oma võimusesse kõik Chalkidike poolsaare Kreeka linnad.

Varsti tal avanes võimalus end segada Kreekamaa siseasjusse.

Nimelt tülitsesid Fookia ja Delfi amfiktüoonia ühe Apollo templile kuuluva maa-ala pärast. Abisaamiseks tülitsejad pöördusid Philippose poole, kes hea meelega oli nõus osa võtma sellest nn. „pühast

67. joonis. Makedoonia falang.

sõjast". Esialgu Philipposel ei olnud õnne, kuid a. 352 ta hävitas suures lahingus fookialaste väed. Selle tagajärjena kogu Tessaalia pidi tunnustama makedoonlaste ülemvalitsust, kel nüüd oli kerge siit pääseda Kesk-Kreekamaale.

Philippose vallutuspolitika vastu astus välja Ateena, kuid ateenlased ise ei olnud Kreeka ühinemise küsimuses üksmeelsed. Siin oli

vaimustatud Philippose poolehoidjaid (Kreeka rahvusriigi pooldajad), kuid oli ka veendunud vastaseid. Viimaste hulgas oli esikohal vanaaja kuulsaim kõnemees Demosthenes, kes oma kuulsates kõnedes — filipikates — tuliselt kaitses Ateena iseseisvust ja püüdis oma kaasmaalasi üles kihutada võitlusele Makedooniaga.

Kui viimaks suudeti mitme riigi ühise väega välja astuda Philippose uue rünnaku vastu, siis see oli hilja. Philippos oli juba liiga tugev ja võitis liitlaste väed Haironeia juures a. 338.

Makedoonia võidu tähtsus. Makedoonia kuninga võit otsustas Kreekamaa saatuse. Kreeklased kaotasid rahvusliku iseseisvuse ja sattusid makedoonlaste hegemoonia alla, kelle kuningas, kui kõigi kreeklaste jõudude ühendaja, oli nüüdsest peale Hellase politilise elu määrajaks. Kreeklased ise ei osanud luua ühist rahvuslikku vabariiki. Seda takistas väiklane kohalik patriotism, mis oli pime üldkultuuriliste huvide vastu. Ühinemisvorm, mida Kreekamaa tundis, nimelt hegemoonia, oli aga vastuolus vabariikluse põhimõttega. Nüüd toimus kogu maa ühendamine võõra võimu abil — vabariigid alistati kuningriigile. See aga ei lõpetanud veel Kreeka seesmisi tülisid. Kestis võitlus rikaste ja vaeste — aristokraatide ja demokraatide vahel. Seda võitlust Makedoonia valitsus alla suruda ei soovinud, sest ta taotles oma kasusid, silmas pidades kord üht, kord teist parteid. Kreeka politiline elu degenereerus ikka enam ja enam.

Missugused asjaolud põhjustasid Philippos II võitluse Kreekamaaga? — Kuidas suhtusid ateenlased Philippose vallutuspolitikasse? — Missugused olid Makedoonia võidu tagajärjed?

V. Hellenismi aeg.

1. Aleksander Suur.

Aleksander Suure sõjad. Philippose surma järel tuleb Makedoonia valitsejaks tema 20-aastane poeg Aleksander, kes oli andekas ja hästi haritud noormees. Tema õpetaja Aristoteles tutvustas teda kreeka haridusega ja teadusega; sõjalist oskust omandas ta sõjakäikudel, mis ta kaasa tegi. Aleksandri troonile tulles lootsid Kreeka riigid troonivahetust kasutada Makedooniast lahtilöömiseks. Selle kavatsuse keskpunktiks oli Ateena, kus Demosthenes kaaskodanikke õhutas juhust kasutama. Sama sihiga peeti rahvakoosolekuid paljudes Kreeka riikides, kusjuures loodeti, et Aleksander oma nooruse tõttu ei suuda takistada Makedoonia hegemoonia maharaputamist. Puhkes mäss. Aleksander tuleb suure sõjaväega Kreekasse ja surub karmilt mässu maha. Eriti kannatada saab Teebai linn, mille ta laseb

maatasa teha ja elanikud orjadeks müüa. Olles kindlustanud endale alluvates riikides korra, pöördub Aleksander Makedooniasse tagasi, et varustuda sõjakäiguks Pärsia vastu.

Aastal 334 läheb Aleksander üle Hellespontose Väike-Aasiasse, et astuda võitlusse Kreeka põlise vaenlasega, Pärsia riigiga, kus ela-

68. joonis. Pärslaste ratsavägi.

sid inimesed mitmesugustest rassidest ja religioonidest. Nende vahel polnud muud sidet kui suure kuninga tahe. Aleksandri peapüüdeks oli alul vallutada kõik tähtsamad Vahemere kallastel asetsevad Pärsia maa-alad, et eemaldada pärslasi Vahemerest. Pärslased otsustasid Aleksandrit oodata Granikose jõe juures, kus löödigi esimene lahing. Kreeklased võitsid pärsia ratsanikkude ja kreeklasist koosneva palgasõdurite väe. Sõjasaagist saatis Aleksander osa Ateenasse

Pallas-Athenale ohvrikingiks. Sellega püüdis Aleksander rõhutada oma sõjakäiku, kui kreeka rahvuslikku ettevõtet. Granikose võidu järel hakkab Aleksander end Väike-Aasias kindlustama. Väike-Aasia linnades olid suuremalt jaolt elanikkudeks kreeklased. Aleksander seab sisse siin demokraatliku valitsuse ja vabastab nad maksumaksmisest Pärsia kuningale. Kreeka linnad, vabanedes Pärsia surve alt, tunnevad loomulikult poolehoidu Aleksandri vastu, kes neile vabaduse tagasi andnud. Nii kindlustades oma seljatagust, läheb Aleksander 334. a. talvekorterisse Früügiasse, mille pealinnaks Gordion. Vahepeal kogub Dareios III oma laialdasest riigist suure sõjaväe ja võtab vägede ülemjuhatuse enda kätte. Issose linna juures võidab Aleksander Dareiose hiiglasõjaväe. Pärslased taganevad, kus juures võitja kätte langeb Dareiose perekond. Viimasesse suhtub Aleksander rüütellikult, mille üle pärslased imestlesid, sest neil oli viisiks kohelda oma vange toorelt.

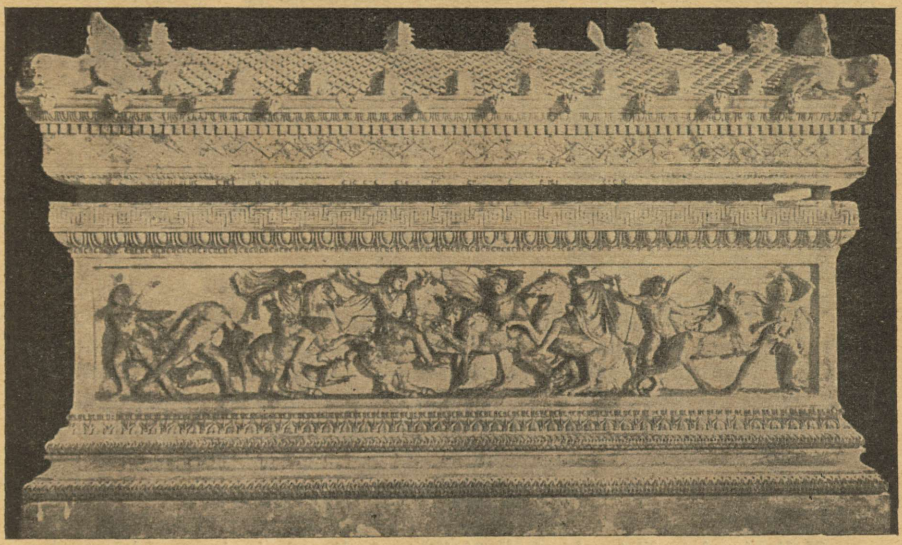
69. joonis. Aleksander Suur.

Saavutatud võitude järel vallutab Aleksander Fööniikia linnad ja Egiptuse, kuhu ta asutab Aleksandria linna. 331. aasta kevadel läheb Aleksander läbi Süüria üle Eufrati ja Tigrise. Gaugameela juures purustab Aleksander Pärsia väed. Dareios põgeneb, kuid teel laseb Baktria satraap ta surmata. Gaugameela järel vallutab Aleksander Babüloni, Suusa ja Persepolise. Suusas langeb ta kätte määratu hulk kulda ja hõbedat. Persepolises laseb ta ära põletada kuningate lossi kättemaksuks kreeklastele endistel aegadel tehtud ülekohtu eest. Nii langes suur Pärsia riik 331. a. e. Kr. Selle põhjuseks oli Pärsia riigi politiline võimetus ja Aleksandri osav strateegia.

Seniste võitudega polnud Aleksandri lõppsiht veel saavutatud. A. 326 viib ta oma väed üle Induse, et vallutada Indiat. Alul oli temal edu. Kõrbedeni jõudnud, muutub edasitungimine aga sõjaväe tõrkumise tõttu võimatuks. Koduteel laseb ta ehitada laevastiku ja saadab selle avastama meriteed Indusest Tigrise ja Eufrati suudmeni. Ülejäänud väega liikus ta ise läbi kõrbede. Sel teekonnal kaotas Aleksander ligi $^3/_4$ oma sõjaväest. Ülejäänutega jõudis ta Suusasse 324. a.

Aleksander Suure tegevus. Aleksander Suur oli oma sihi saavutanud — Pärsia riigi purustanud ja suure maailmariigi loonud. Ta riigi rahvastik aga koosnes väga paljudest rahvastest, mis politiliselt hädaohtlik. Seepärast püüdis ta kõik teha vastuolude kõrvaldamiseks võitjate ja võidetute vahel. Kreeka kultuur pidi osutuma

selleks vaimseks sidemeks, mis kõik suurriigi piires elavad rahvad ühendab. Tähtsat osa etendasid kreeklaste ja Aasia rahvaste lähendamisel uued linnad, kuhu elama asusid kreeklased, kreeka sõdurid ja pärismaalased. Uusi linnu asutas Aleksander ligi 70, millest mõned kasvasid suurlinnadeks (näit. Aleksandria). Uued linnad pidid olema esijoones sõjavägede koonduskohtadeks — kindlusteks. Aegade kestel omandasid nad ka suure kaubandusliku tähtsuse ja muutusid ühtlasi kreeka hariduse ja kultuuri levitajaiks. Linnade kaudu tutvusid pärismaalased kreeklaste kommetega, keelega ja töön-

70. joonis. Aleksandri sarkofaag.

dusliku tehnikaga. Aleksander pani võrdlemisi suurt rõhku oma riigi tulunduslikule arenemisele. Nii korraldas ta liiklemist jõgedel (näit. Tigrisel ja Eufratil), püüdis avastada uusi mereteid (ümber Araabia) ja laskis korda seada Babüloni niisutamiskanali, mida hakati kasutama ka kaupade veoks. Omapäraseks abinõuks võidetute lähendamisel võitjaile oli Aleksandril abielude soodustamine kreeka sõjaväelaste ja pärismaalasist neiude vahel. Kord abiellunud ligi 10 000 kreeka sõdurit Aleksandri käsul. Ise abiellus ta ühe Pärsia kuninga tütrega, et end näidata Pärsia suurkuningate riigi ja võimu täisõigusliku pärijana. Sellena võttis ta tarvitusele ka hommikumaa õuekombed ja nõudis oma isiku jumalikku austamist nii pärslasilt kui ka kreeklasilt ja makedoonlasilt. Ta laskis oma kujusid püstitada kreeka templites. Kogu oma sisepolitikaga pani ta aluse Idamaa

helleniseerimisele. Aleksander ise oma töövilja aga ei näinud. Ta suri 323. a. malaariasse.

Aleksander Suure maailmariigi lagunemine. Aleksander Suure surmale järgnes ta riigi lagunemine, sest tal puudus täisõiguslik pärija. Valitsemise võtsid oma kätte riigi eri osades ta sõbrad, võimuhimulised väepealikud. Viimaste vahel aga tekkisid varsti võimu pärast tülid ja verised võitlused, mis kestsid mõnikümmend aastat. Viimaks kujunes Aleksandri riigi asemele kolm suurriiki: Makedoonia riik, kus valitsesid Antigoniidid (Antigonose järeletulijad) ja kuhu kuulusid Makedoonia, Tessaalia ja ka Kreekamaa; Süüria ehk Aasia riik, kus valitsesid Seleukiidid (Seleukose järeletulijad) ja kuhu kuulus alul peaaegu kogu Aasia osa Aleksandri riigist (hiljemini peamiselt Süüria); Egiptus, kus valitsesid Ptolemaiosed ja kuhu kuulusid peale Egiptuse veel Palestiina ja osa Põhja-Aafrikast.

Mainitud riikides Aleksandri järeletulijad jätkasid ta tööd. Linnades pandi maksma Kreeka linnade omavalitsus; rahvas tuli kokku rahvakoosolekuiks, kus valiti ametnikke; igal pool püstitati templeid kreeka jumalate auks jne.

Kuidas suhtus Aleksander Suur Kreekamaasse? — Millega on seletatav Aleksandri sõjakäik itta? — Milline oli selle sõja üldine käik? — Mis abinõusid kasutas Aleksander vastuolude kõrvaldamiseks võitjate ja võidetute vahel? — Missugused olid Aleksandri sisepoliitika tulemused? — Miks lagunes Aleksandri maailmariik?

2. Hellenismi aja kultuur.

Hellenismi mõiste ja hellenistliku kultuuri leving. Aleksander Suure maailmariigi loomisega levis kreeka kultuur Aasiasse ja Egiptusse ning kaubanduslikkude suhete kaudu valgus ka Lääne-Euroopasse, kujunedes sellega maailmakultuuriks, mille jälgi leiame veel käesoleval ajastulgi Euroopas.

Kokkupuudetel ida- ja läänebarbaritega sattus kreeka kultuur võõraste olude mõju alla. Aja kestel sulasid kreeka ja võõrad elemendid kokku ning moodustasid uue kultuuri, mida ajaloos nimetatakse hellenismiks.

Hellenismi keskusteks idamaal olid kreeka linnad ja sõjaväeasundused. Kuigi Ateena politiline tähtsus langes, kestis siiski ta kultuuriline mõju, mis leidis eriti kujuka väljenduse Ateena keelemurde kujunemises maailmakeeleks.

Ka kreeka seadused tungisid väljapoole kodumaa piire. Nii on meil teada, et Aleksandria linnaõigus tugines Soloni seadusil. Samuti leiame kreeka seaduste jälgi rooma seadusandluses.

Idamaal elades puutusid kreeklased kokku maa pärisrahvastega. Idamaa naised tõid perekondadesse idamaa kombeid ning idamaa kultuse. Endised vaheseinad barbarite ja helleenide vahel hakkasid langema, sest vanad idamaa kultuurid ei jätnud mõjustamata kreeklasi. Lisaks sellele lähendas üksikuid rahvaid ning üksikuid seisusi järjest leviv kreeka haridus. Enne nähti mittekreeklases toorest barbarit, keda ainult põlati. Nüüd aga ei jäänud paljud barbarid nii hariduselt kui ka intelligentsilt maha kreeklasist. Mitmed neist olid tähtsad teadusmehed ning filosoofid. Seepärast ei pidanud kreeklased enam tähtsaks teatava isiku päritolu, vaid ta vaimseid omadusi. Vaevalt 100 aastat pärast Aleksander Suure surma arvas kuulus teadusmees Eratosthenes, et täiesti ebaõiglane olevat jaotada inimesi barbariteks ja helleenideks; inimesi tulevat hinnata nende kõlblate omaduste järgi.

71. joonis. Aristoteles.

Ühenduses selliste vaadetega tekib mõiste maailmakodanikust ning püüe taotella kõikide rahvaste vennastamist.

Hellenismi tähtsamaks keskuseks idamaal kujunes Aleksandria. Ptolemaioste ajal asutati siia teadusteakadeemia, niinimetatud muuseum, mis oli ühtlasi ka kõrgeimaks õppeasutiseks. Erilist tähelepanu väärib muuseumile kuuluv raamatukogu, kuhu oli koondatud mitmesajatuhandeline ürikutekogu. Egiptuse valitsejad kutsusid muuseumi liikmeteks tähtsamaid teadusmehi kogu maailmast, ning maksid neile head tasu. Need teadusmehed kogusid, korraldasid ja parandasid vanu ürikuid ning, kasutades muuseumi juures asuvaid botaanika- ja zooloogiakogusid, tegid mitmeid tähtsaid leiutisi loodusteaduse, astronoomia, matemaatika ja rohuteaduse alal. Muuseumi liikmed olid ühtlasi ka õpetajaiksprofessoriteks ning pidasid teaduslikke loenguid, mida ruttas kuulama kogu omaaegne haritud maailma noorsugu. Mitmed kuulsad teadusmehed said oma ettevalmistuse neil loengutel.

Aleksandria kõrval olid hellenistliku kultuuri levitajaiks veel mitmed teised idamaa linnad, nagu Antiookia ja Pergamon.

Lääne-Euroopasse levis hellenistlik kultuur peamiselt kaubasuhete kaudu. Eriti võime märgata hellenistliku kultuuri mõju Roomas. Kuigi juba eelmistel sajanditel Lõuna-Itaalias asuvad kreeka kolonistid mõjustasid roomlasi, hakkas alles III sajandil kreeka haridus hoogsamalt tungima Rooma ning roomlaste kirjandus, kunst, usk ja kombed satuvad sõltuvusse kreeka eeskujudest. Uue kultuuri vastuvõtmisel

osutusid roomlased idamaalasist palju iseseisvamateks: nad säilitasid oma keele ning lõid kreeka eeskujude järgi omapärase ladina kirjanduse. See kreeka-rooma segakultuur ei olnud üksnes kreeka kultuuri jäljendajaks, vaid sisaldas ka uut ja puht rooma kultuuri algupäraseid elemente.

Tulunduselu. Idamaa vallutamisega nihkus ka helleenide tulunduselu raskuspunkt Kreekamaalt Aasiasse ja Egiptusse.

Need maa-alad olid laialdasemad ning rahvarikkamad ja neis leidus rohkem loomulikke eeldusi tulunduselu edendamiseks kui mägisel Kreekamaal. Lisaks sellele valitsesid idas palju soodsamad politilised olusuhted. Kui Kreekamaal vaheldusid alalised sõjad seesmiste tülidega, valitses Egiptuses ja Seleukiidide riigis täielik rahu. Seetõttu kujunes Egiptus kreeka valitsuse kestel rikkaimaks riigiks maailmas. Enne Aleksander Suure vallutusi piirdusid Vahemere idakaubandussuhted peamiselt Väike-Aasia rannikul asuvate kreeka kolooniatega. Aasia sisemaale kreeklased ei tunginud. Aleksander Suure vallutustega aga avanesid kreeka tööndusele uued turud Aasias Indiani ja Egiptuses kärestikkudeni. Aleksander Suur mõjustas sihikindlalt kaubanduse ja tööndusе arengut uute linnade rajamisega ning vee- ja maanteede korraldamisega. Tema järeletulijad (diadoogid) teotsesid samas suunas. Kreeka töösturid ja kaupmehed voolasid idamaa linnadesse, otsides siin soodsamaid teotsemistingimusi. Uued idamaa linnad, nagu Antiookia, Aleksandria ja Seleuukia, kasvasid kiiresti. Nende elanikkude arv tõusis mitmesaja tuhandeni, kuna samal ajal vanades suurlinnades, nagu Ateenas, Sürakuusis ja Kartaagos, oli elanikke vaid veidi üle saja tuhande.

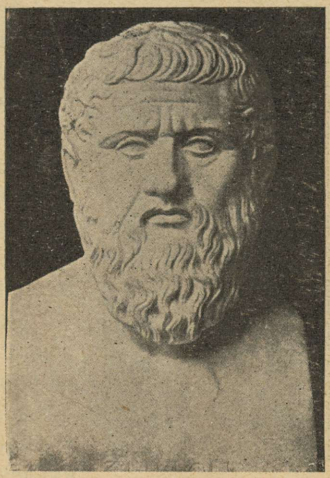
Kreeka tulunduselu koondumisega idamaa linnadesse vähenes vanade kreeka kaubanduskeskuste tähtsus. Nii pidi Ateena oma juhtiva koha loovutama Korintosele. Viimane sai tähtsaks keskuseks transiitkaubanduses Itaalia ja Oriendi vahel. Hoogsalt arenenud tulunduse tõttu kogunesid suured kapitalid üksikute ettevõtjate kätesse.

P õ l l u n d u s õitses hellenismi ajal eriti Egiptuses ja Süürias. Tänu uutele tehnilistele saavutistele, mis aitasid reguleerida Niiluse jõe voolu ja niisutas Süüria maa-alasid, suurenes viljakandvate põldude pindala. Egiptuses kasvatati esijoones kõrsvilju, viinamarju ja õlipuid.

T ö ö n d u s ületas hellenismi ajastul kõik varemini-saavutatu. Esindatud olid mitmesugused tööndusharud, ja nende produktsioon oli suur. Tähtsamaks tööndusmaaks hellenismi ajastul oli Egiptus. Siin valmistati mitmesuguseid õlisid, vaase, papüürust, mööblit ning tekstiilartikleid. Samuti oli siin mäetööndus hästi arenenud. Pergamon oli kuulus oma tekstiilkaupade ja pärgamendi valmistamise poolest. Pergamoni pärgament võistles egiptuse papüürusega.

Hoolimata arenenud tööndusest halvenes tööliste seisund. Vaba tööjõudu leidus rohkem kui seda suudeti rakendada tööndu-ses, mille tõttu töötasu langes.

Kaubanduslikku arengut soodustasid hästiarenenud kaubalaevastik ja laialdane tuletornide kasutamine, mis oli tingitud regulaarsetest laevaühendustest suuremate linnade vahel, nagu Aleksandria, Sürakuusa, Kartaago ja Tarent. Tähtsamad kaubasadamäd olid: Aleksandria, Rhodos ja Delos. Ka jõgede kaudu (Niilus, Eufrat, Tigris, Indus) oli loodud ühendus teatavate maaosade vahel. Lisaks veeteedele läbisid Aasiat ja Egiptust head maanteed. Tähtsam maanteedevõrk sidus Antiookiat, Damaskust, Efesust ja Pergamoni ning Damaskust Egiptuse ja Araabiaga. Kontinentaalteede ja Punase mere kaudu avanes helleenidele Pärsia ja Kaug-Ida. Hellenismi kaugemas idapiirkonnas, Baktrias, arendati kaubasuhteid Hiinaga ning Kreeka asustusalade läänepiiril asetsevast Massiiliast käisid kaupmehed Briti saartelt tina otsimas. Tähtsamaiks kaubaobjektideks olid: kuld ja elevandiluu (Aafrikast), vürtsid, pärlid, kalliskivid, puuvill, siid (Indiast), vili, riie, relvad, klaas (Egiptusest). Nii kujunes kreeka kaubandus hellenismi ajastul maailmakaubanduseks.

72. joonis. Plato.

Pangandus tegi suuri edusamme juba IV sajandil Ateenas. Pankade tähtsus kasvas veel rohkem hellenismi ajastul. Egiptuses oli peaaegu igas külas pank.

Filosoofia. Hellenistlik kirjandus erineb tunduvalt möödunud ajastu omast. Nüüd ei kirjutata enam rahvamassile, vaid valitud ja teadlikumatele ringkondadele. Kirjanikud on peamiselt suurte teadmistega uurijad. Ateena tähtsateks filosoofideks olid IV sajandil Plato ja Aristoteles.

Plato (427—347), Sokratese õpilane, suhtus eitavalt Ateena ühiskondlikusse korrasse. Ateena languse põhjusi näeb Plato demokraatlikus riigikorras ning kapitalistlikus tulunduses. Plato arvates valitseb demokraatlikus korras täielik omavoli ja õiglusetus. Harimatu rahvas satub autute juhtide mõju alla, kes mõtlevad ainult oma mõju suurendamisele. Veel rohkem pahesid tekitab ühiskondlikus korras tööndu-se ja kaubanduse arenemine, sest kapitalide kuhjumine toob

suuri erinevusi kodanikkude eraomandusse, eraldades ühele poole rikkaid, teisele poole vaeseid. Rikaste ja vaeste vahel valitseb alaline vihavaen, mis kutsub esile suuri segadusi riigis.

Arvustades demokratismi pahesid, kirjeldab Plato ühtlasi ka ideaalse riigikorra põhijooni. Plato järgi ei või anda kõigile kodanikele ühesuguseid õigusi, sest inimesed jagunevad juba oma iseloomult andekaiks ja andetuiks, halbadeks ja headeks. Kõik kodanikud jaotab ta kolme klassi: 1) valitsejad, kelle hulka kuuluvad ainult kõige targemad; 2) sõdurid ja ametnikud, kelle käes on täidesaatev võim, kuid kes ei tohi end segada valitsuse asjadesse; 3) talupojad ja käsitöölised, kes oma tööga hoolitsevad riigi ja rahva tulunduselu eest. Valitsejaile annab Plato absoluutse võimu kodanikkude üle. Riigis valitseva sotsiaalse pahe kõrvaldamiseks nõuab Plato kodanikele tulunduslikku ühetaosust ning kapitalide koondamist eraisikuilt riigi kätte. Riik hoolitsegu, et oleks maksev varanduslik kommunism.

73. joonis. Meelose Aphrodite hellenismi ajast.

Filosoofias pani Plato aluse uuele õpetusele idealismile. Plato väidab, et mitte mateeria, vaid ainult mõisted ehk ideed on teatavate asjade tõelised olemused. Iga asja algkuju on idee, kuna kõik see, mida näeme välises maailmas, on muutlik ja mööduv. Kõige kõrgem idee on headuse- ehk jumaluseidee. Inimeseidee on tema hing. Kes jõuab headuseidee äratundmiseni, sellel on täielik arusaamine kõigist asjust, ta teab, mis on hea ja kuri. Neid inimesi on aga vähe. Suurem osa inimesi elab nagu videvikus, nende mõtted ja teod on täis vigu ja eksimusi. Plato oma õpetusega tõi esile ainujumala mõiste (monoteism), mis ühte langeb headuseideega.

Aristoteles (384—322), Plato kuulsam õpilane, oli vana-aja suurim teadusmees. Ta omandas kõik vana-aja teaduse, korraldas, edendas ja täiendas seda. Ateenas pidas ta loenguid kõikide teadusharude üle (loogika, eetika, politika, loodusteadus jt.) ning koostas nende järgi õpperaamatuid. Ka rajas ta uue õpetuse, loogika. Mõtteteaduses pooldas Aristoteles realismi, pidades välismaailma tõeliselt olevaks, aga mitte mõisteid. Filosoofia sihti nägi ta välisilma uurimises katsete ja vaatlemise abil. Ta räägib oma filosoofias ka ainujumalast. Jumal on ta arvamuse järgi vaimne ja täiuslik olend, kõigi eluavalduste põhjus ja siht, mille poole kõik püüab.

Suurt poolehoidu leidsid hellenismi ajal kaks filosoofilist õpetust: Epikurose ja stoalaste õpetus. Filosoof Epikuros Ateenast õpetas, et inimese õnn ei sõltu ta välisest materiaalsest seisundist, rikkusest ega kuulsusest. Suurimaks vooruseks on elurõõmude otsimine ning selle sihi suudab saavutada iga inimene, arvestamata seda, kui raskesse olukorda on teda paisanud saatus. Selleks tuleb vaid eelistada vaimset naudingut füüsilistele lõbutunnetele. Iga inimene võib arendada oma mõistust niivõrt, et ta teadusest ja kunstist tunneb rohkem lõbu kui maitsevast söögist, ilusaist rõivaist ning välisest edust. Kes jõuab nii kaugele, see ei karda vaesust, vanadust ega mingit häda.

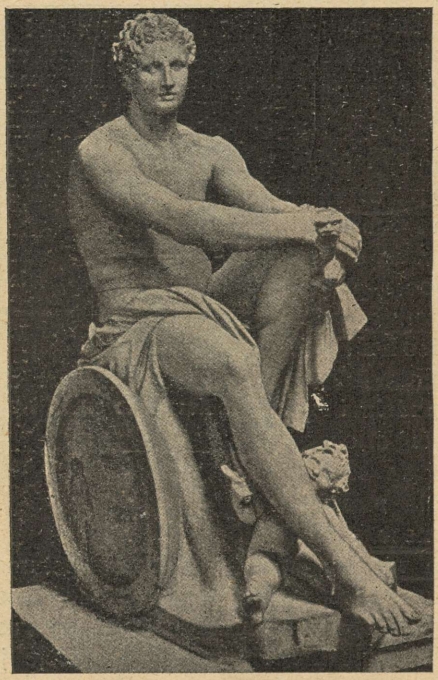

74. joonis. Lysippos: Apoxyomenos.

Rööbiti Epikurose õpetusega vältis stoalaste kooli rajaja Zenon, et elu kõrgeim siht pole mitte oma tunnete rahuldamine ja materiaalsete hüvede taotlemine, vaid voorus, mille poole peab igaüks püüdma. Selle sihi saavutab inimene, alistudes oma tegevuses kohusetundele ja mõistuse juhtimisele. Mõistuse järele käies omandab inimene meelerahu, mis ta üle aitab kõigist olukorrist. Tema südamerahu ei suuda hävitada ei õnnetus ega õnn, sest ta seisab neist kõrgemal. Nii peitub inimese õnn temas eneses. Kõik inimesed on vennad, kandes ühtlaselt vastutust elu eest. Lähtudes sellisest vaatest, unistasid stoalased ideaalsest maailmariigist, kus kodanikud kuuluvad mitmesugustesse rahvustesse ning nende omavaheline läbisaamine on rajatud õiglusele ja armastusele.

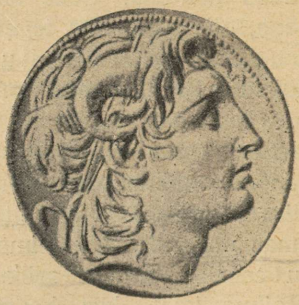
Teadus. Juba Sokrates ja sofistid pettusid filosoofiliste tõdede leidmises. Pärast Aristotelest langes veel enam huvi filosoofiliste küsimuste vastu. Rohkem tähelepanu juhitakse spetsiaalteadustele, nagu: geograafia, astronoomia, looduslugu, arstiteadus, matemaatika, ajalugu, filoloogia. Eriti täienesid IV sajandil kreeklaste teadmised maateaduses. Oma retkede suuna määramiseks laskis Aleksander Suur valmistada maakaarte mitmete maaosade kohta. Seetõttu õppisid kreeklased tundma Aasiat kuni Indiani. Kreeka merimehed käisid koguni Madagaskari saarel, Indo-Hiinas ja Hiinas. Nende geograafiliste teadmiste tõttu õnnestus kreeklasil välja arvata maakera ümbermõõt. Õpetus maakera ümmargusest kujust leidis tunnustamist juba IV s. lõpul.

Märgatavaid tulemusi saavutati ka astronoomias. III sajandi keskel tõendas Aristarchos, et maakera ja planeedid keerlevad päikese ümber. Samuti väitis Aristarchos, et päike on palju suurem maast, mispärast maakera peab liikuma päikese ümber. Kahjuks ei läinud Aristarchosel korda tõestada oma teooriat. Viimaks pääses mõjule Ptolemaiose õpetus maakera liikumatusest, kuni uuemal ajal (umbes 1500. a. p. Kr.) Kopernikus tõi esile Aristarchose õpetuse.

75. joonis. Lysippos: Ares.

Matemaatik Eukleides Aleksandriast (3. sajandil) koostas geomeetria õpperaamatu, mis leidis laialdast tarvitamist õppevahendina (Inglismaal tarvitatakse seda veel praegugi õpperaamatuna). Aleksandria teadusmehed panid aluse ka trigonomeetriale.

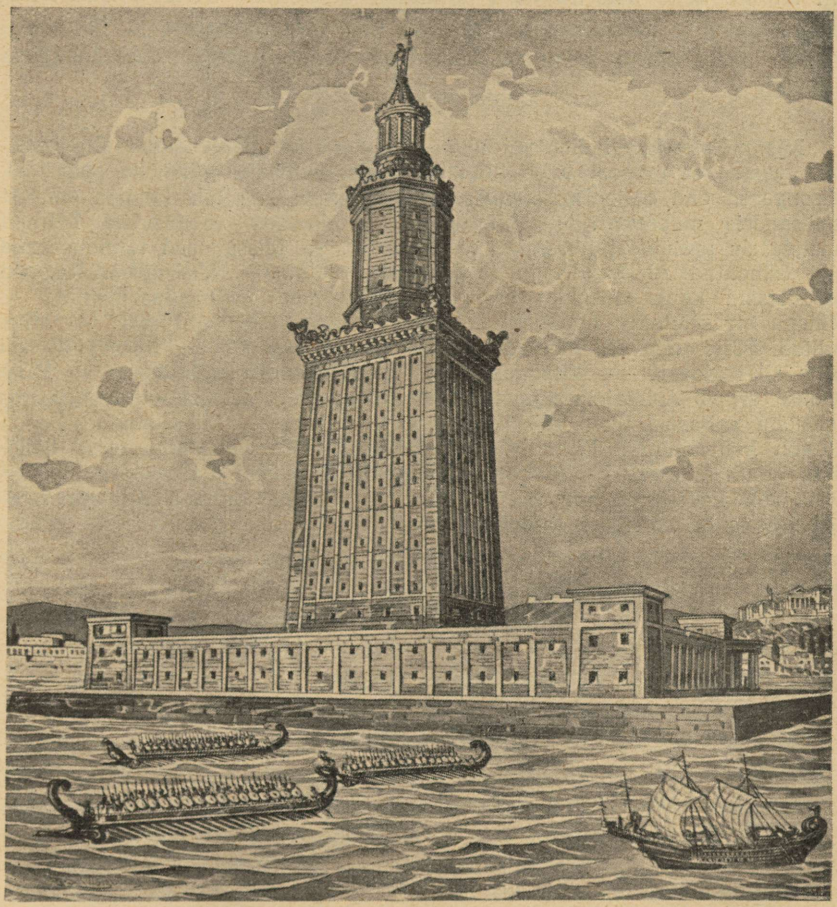

76. joonis. Aleksander Suure profiil rahal. Pea kujutatud Ammoni sarvega.

Aleksandria muuseumis teostatud anatoomiliste uurimiste tõttu arenes ka arstiteadus. Nende uurimuste põhjal tõendas arst Herophilos, et ergud ei lähtu mitte südamest, nagu seni arvatud, vaid peaajust ja seljaüdist.

Kirjandus ja kunst. Hellenistlik luule on väga produktiivne. Vanade vormide kõrval luuakse palju uut ja omapärast. Selle ajastu eriliseks tunnuseks on nähtus, et luuletajad olid ühtlasi ka teadusmeesteks. Valitsevaks kirjanduslikuks vormiks oli komöödia, karjaseidüll, eleegia ja sentimentaalsed jutud. Kujutati harilikku inimese hingeelu ja ta tundeid.

Skulptuuri alal oli hellenismi ajal teerajajaks Lysippos, kes püüdis inimest ja loodust kujutada mitte ideaalselt, nagu seda tehti varemini, vaid reaalselt, s. t. kujutada kõike nii, nagu ta seda näeb (näit. Ares, Laokon, Surev gallialane jt.).

77. joonis. Tuletorn Pharose saarel Aleksandria lähedal. Merel näha kolm sõjalaeva ja üks kaubalaev.

Maalikunsti alalt on hellenismi ajast samuti väga vähe säilinud, nagu eelmistestki aegadest. Maalitud vaase on aga leitud võrdlemisi palju.

Usund. Hellenismi aeg süvendab märksa rahvakihtide usulist tarvet. Usutakse patust lunastamisse ja hauatagusesse ellu, mis vaba

maise elu hädadest. Selleks mõjusid kaasa maise elu puudulikkus ja tühjustunne, viimane peamiselt küll valitseva kihi juures. Suurt poolehoidu nii kehvemate kui rikkamate juures leidis pärslaste päikesejumala Mithra austamine. Sellel usul on palju ühist ristiusuga. Nii leiame selle usu kultuses jumalaga ühinemise sakramendid, nagu ristimine, püha söömaaeg, usk liha ülestõusmisse ja taevasseminek. Ikka enam ja enam levib usk ainujumalasse, kes maailma valitseb.

Mis mõistetakse hellenismi all? — Millega on põhjendatud Eratosthenese vaade, et inimesi tuleb hinnata nende vaimsete omaduste järgi? — Missugused olid hellenismi tähtsamad tsentrumid? — Mis kujutas enesest Aleksandria muuseum? — Missugused tingimused soodustasid Idamail tulunduselu arenemist paremini kui Kreekas? — Missugused tööndusharud olid esindatud Aleksandri ja ta järglaste mais? — Missugused tegurid soodustasid kaubanduslikku arengut? Tähtsamad kaubandusobjektid? — Millega on seletatav hoogne panganduse areng hellenismi ajal? — Miks suhtub Plato eitavalt demokraatlikusse riigikorrasse? — Missugune oli tema riigi ideaal? — Missugused on Plato filosoofia põhiideed? — Mille poolest erineb Aristotelese õpetus Plato omast? — Miks soovitab Epikuros eelistada vaimseid huve füüsilistele lõbutunnetele? — Miks hindab Zenon kõrgelt kohusetunnet ja mõistust? — Missuguseid edusamme tegid hellenismi aja teadused? — Mis on iseloomulik hellenismi aja skulptuurile? — Mis toob hellenismi aeg uut usuellu? — Millega on see seletatav? — Mis tähtsus on kreeklasil kultuuriajaloos?

E. Rooma.

I. Rooma eelajalooline aeg.

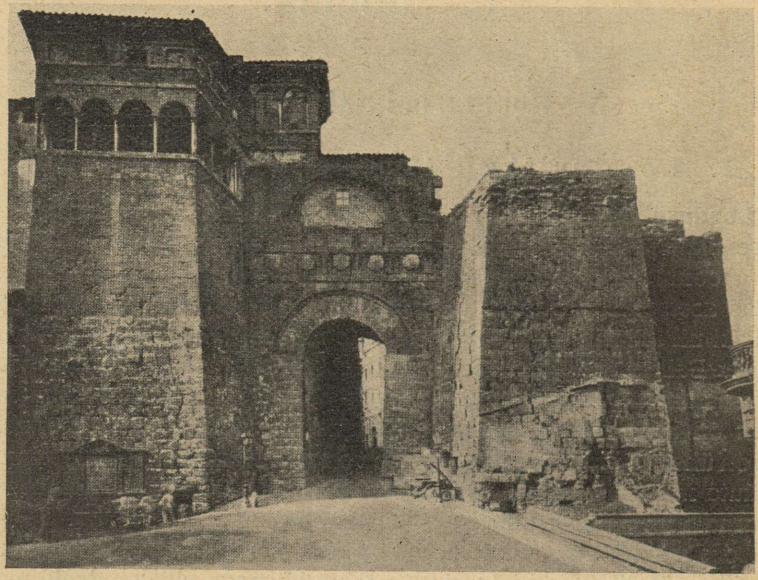
1. Looduslikud tingimused ja rahvas.

Looduslikud tingimused. Apenniini poolsaar on keskmine Vahemerre ulatuvaist suurist Lõuna-Euroopa poolsaarist ja on oma asendi tõttu loomulikuks ühenduslüliks idas ning läänes ja lõunas ning põhjas asetsevate maa-alade vahel. Kuigi Itaalia on mägine maa, pole ta siiski nii killustatud läbipäästamatute mäeahelikkudega kui naabruses asetsev Balkani poolsaar. Teda põhjast piiravad Alpid on oma kõrgusele vaatamata teederohked ja kogu poolsaart läbiv Apenniini mäeahelik on liiklemiseks soodus nii põhjas kui lõunas. Ainult keskmises osas on ühendus raskendatud. Üldiselt on aga Itaalias ühendusepidamine üksikute maaosade vahel hästi teostatav, mis võimaldab luua paremad eeldused ühise riigi tekkimiseks kui Kreekas.

Looduslikult Apenniini poolsaar on kaunis vahelduva ilmega. Karmide mäestikualade kõrval on pehme kliimaga viljakandvaid madalikke, kuid ka tervisele kahjulikke soid. Suuremas osas Itaaliast on kliima ja maapinnaolud soodsad põllupidamiseks. See asjaolu meelitas juurde elanikke, kel võimaldus liigse pingutuseta saavutada häid tagajärgi põllumajanduses. Asustuse levides võideti ikka enam ja enam seni metsikuid alasid põllukultuurile ja hakati edukalt kasvatama mitmesuguseid siin kodunevaid Aasia taimi (viinamarju, õlipuid, loorbereid jne.). Nii ongi Itaalia rahvastiku tähtsamaks tegevusalaks põllundus ja aiandus, sest kaubanduseks pole olud siin väga soodsad, sest Apenniini poolsaare rannikul on vähe saari ja loomulikke sadamaid, mis ergutaksid meresõitu.

Maa-alaliselt jagatakse kogu Apenniini poolsaar järgmiselt: 1. Ülem-Itaalia (Liguuria, Ees-Gallia ehk Gallia cisalpina, s. o. siinpool Alpe asetsev, Veneetsia). 2. Kesk-Itaalia (Etruuria, Umbria, Kampaania, Picenum, Samnium, Latium). 3. Alam-Itaalia (Apuulia, Kalaabria, Lucania, Brutium). 4. Saared (Sitsiilia, Sardiinia, Korsika).

Etruskid. Itaalia rahvastik oma koostiselt ei olnud ühtlase päritoluga, kuigi suurema osa asustusest moodustasid aaria tõugu elanikud. Tähtsaimaks mitte-aaria rahvaks olid etruskid, kelle päritolu on praegugi teadlaste poolt selgitamata. On ainult teada, et Itaalia ajaloolise aja alul nad olid kultuuriliselt ja poliitiliselt kõige arenenum rahvas ja asusid Põhja-Itaalias. Alpide piirkonnast nad olid eemale tõrjutud gallialaste poolt.

78. joonis. Etruskide linnavärav.

Etruskid olid osavad kauplejad ja valitsesid läänepoolset Vahemere osa, võisteldes kreeklaste ning kartaagolastega. Nende sadamalinnu külastasid ka teiste maade merimehed, kes siit ostsid etruskide tööndustooteid: savivaase, pronkspeegleid, lampe ja mitmesuguseid ehteasju. Ka põlluharimine oli nende juures tähtsaks tegevusalaks.

Itaalia rahvaist etruskid esimestena ehitasid tugevaid linnu. Üldse nad olid vilunud arhitektuuris: ehitasid maalidega kaunistatud hauakambreid, kreekalaadilisi maju ja dooria stiilis templeid. Kunstis ja tehnilisis oskusis nad on palju laenanud kreeklasilt.

Etruskide usund on sünge ja julmade kommetega. Kujuteldi põrgut, kus hingi ootavad hirmsad piinad, ja usti vaime, kes halastamatult piinavad ka elusaid inimesi. Jumalate lepituseks toodi sageli inimohvreid. Mitmed etruskide kombed pärandusid roomlastele, näi-

teks ennustamine ohvrilooma sisikonna ja lindude lennu järgi, triumfisõit, gladiaatorite võitlused jne.

On säilinud etruskide kiri, kuid seda ei osata seni veel lugeda. Kirja selgitamine võiks ehk aidata kindlaks teha etruskide päritolu.

Politiliselt nende maa jagunes linnriikidesse, iseseisvate valitsejatega, kes olid seotud omavaheliste lepingutega. Orjastatud rahva ja orjade seisukord oli raske ja juba siin esineb rõhutute mässu valitseva kihi vastu. Valitsejad ja kõrgem kiht, aristokraatia, oleksid vaevalt suutnud orjastatud rahvata ehitada suurepäraseid hauakambreid, linnamüüre jne.

Etruskid olid suutnud takistada kreeka kolonisatsiooni levimist põhja poole. Nende õitseng aga ei olnud püsiv. VI s. e. Kr. Kartaago hävitab etruskide kaubandusliku võimu ja IV s. nad vallutati roomlaste poolt.

Itaaliklased. Kesk- ja Lõuna-Itaalias asusid itaaliklased, kes jagunesid kahte keelelt ja kombeilt erinevasse suguharru: 1) latiinlased, asusid peamiselt Latiumi lausmaal ja poolsaare lääneranniku, 2) umbrialased, samniidid ja nende tütarsuguharud, kelle elukohaks oli Apenniinide mägismaa. Need kreeklaste sugulased aaria sugu rahvad olid esialgu pool-põllupidajad, pool-karjakasvatajad. Itaaliasse asudes õppisid nad peagi kreeklasilt käsitööd ja hakkasid viimaste eeskujul ka kauplema.

Itaaliklaste muistsest kultuurist meil ei ole palju üksikasjalisi teateid. Üldiselt nende mütoloogia on vaesem kreeklaste omast. Viimaste mõju itaaliklastele on võrdlemisi suur. Aegade kestel hakkasid nad austama isegi kreeka jumalaid. Lõuna-Itaalias ja Sitsiilias asuvate kreeklaste vaimse ja tehnilise kultuuri mõju itaaliklastele on silmanähtav.

2. Kuningate aeg.

Rooma linna rajamine. Itaaliklaste suguharudest kõige tähtsamad olid latiinlased, kelle maa-alal Latiumis asutati Rooma linn. Rooma tekkimisest jutustab hilisema aja muinasjutt, mis nimetatud sündmuse viib ühendusse Trooja linna hävitamisega.

Troojalane Eneas olevat põgenenud oma kodulinnast Itaaliasse, kus hiljemini tema järeletulijad valitsenud Latiumis Alba-Longa linnas. Alba-Longa kuningas Numitor tõugati troonilt oma venna Amuliuse poolt, kes siis ise sai valitsejaks. Numitori tütar, Vesta neitsi Rea Silvia, sünnitas sel ajal kaksikud Romuluse ja Remuse, kelle isaks oli sõjajumal Marss. Amulius kartis neist kasvavat võistlejaid ja käskis poisid visata Tiberisse. Lapsed aga kandusid korviga kaldale, kus neid toitis emahunt ja kasvatasid

karjused. Üles kasvades vennad aitasid Numitori uuesti troonile. Nad ise aga hakkasid asutama omale linna. Viimase sündmuse roomlased asetavad aastasse 753 e. Kr. s. ja loevad sellest ajast oma ajaarvamist.

Vennad läksid tülli linnale nime andmisel. Tüli tagajärjel Romulus tappis Remuse, saades selle järel ise kuningaks. Linna nimeks pandi Rooma.

Loomulikult eespool-kirjeldatud lugu on vaid muinasjutt. Tegelikult linn muidugi ei tekkinud ühekordsest asutamisest, vaid kujunes aja jooksul soodsate tingimuste mõjul. Asudes kolme rahva (latiinlaste, sabiinide ja etruskide) kokkupuutekohal, Rooma oli sobiv kaubanduslikuks keskuseks, mida soodustas ka mere- ja laevasõidule kohase jõe lähedus. Seitse küngast, millel linn asetses, võimaldasid teda hästi kindlustada sõjaliste pealetungide vastu ja umbes 25-miiline kaugus mererannast tegi piraatide röövkäigud harvemaks.

Rooma tõuseb juhtivale seisukohale Latiumis, laiendades oma maa-ala mereni, kus asutatakse Ostia sadam. Rooma ülevõimule vastukaaluks ühinevad 30 latiinlaste kogukonda liiduks ja sõlmivad roomlastega „igavese rahu" lepingu, mille järgi mõningaid küsimusi korraldatakse ühiselt, kuid mõlemad pooled jäävad siiski politiliselt iseseisvaks. Tegelikult on aga Rooma liidujuht, sest temale kuulub võim ühise sõjaväe üle ja ta on vahekohtunikuks omavahelistes tülides.

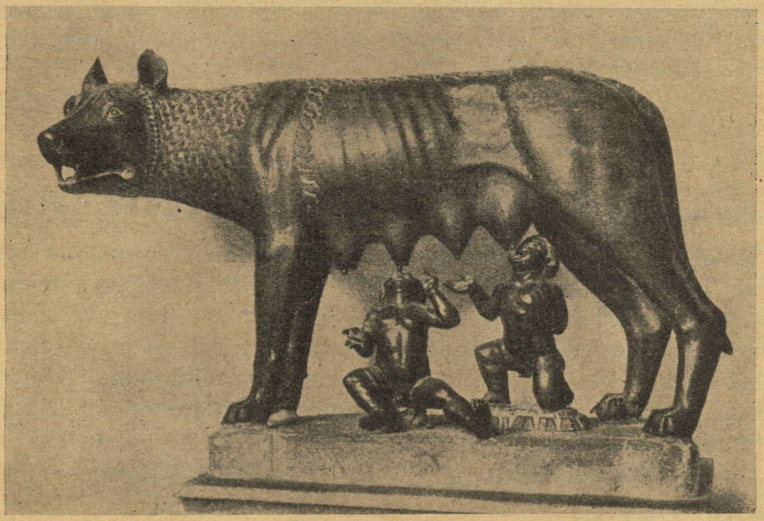
Rooma esimeste sajandite (753—510) ajalugu on legendaarne. Pea kõik, mis jutustatakse seitsmest kuningast, kuulub muinasjutuvalda. Neist on ainult kaks viimast ajalooliselt tõenäolised. Roomlased omistasid üksikuile kuningaile oma riigi seesmise korralduse loomist. Nii peetakse kuningas Numa Pompiliust usu ja kultuse rajajaks, Servius Tulliust riikliku sisekorralduse reformijaks jne.

Viimane kuningas Tarquinus Uhke ei austanud rooma kombeid ning senati autoriteeti ja pani toime mitmesuguseid vägivallategusid. Tema vastu tõusis mäss ja kuningas pidi põgenema Etruuriasse, kust ta oli pärit. Selle järel Roomas seati sisse vabariik (umb. a. 510 e. Kr.) ja kuningate nimi jäi alaliselt vihatuks.

Kuningriigiaegne riiklik korraldus ja rahvastiku sotsiaalne koostis. Juba kuningate ajal Rooma linn oli korraldatud selliselt, et rahval oli võimalik teatud määral osa võtta politilisest elust. Rooma linna elanikud esialgu jagunesid kolmeks iseseisvaks triibuseks. Iga triibus jagunes kümneks kuuriaks, mis omakorda koosnesid kümnest suguvõsast. Selle jaotuse algühik — perekond — oli täiesti perekonnaisa võimu all, kes piiramatult valitses nii perekonna varanduse kui ka tema liikmete elu ja surma üle. Ainult perekonnaisad võisid

osa võtta rahvakoosolekuist, mis tulid kokku kuuriatekaupa (comitia curiata).

Riigi eesotsas seisis valitav kuningas, kes oma suurele võimule vaatamata pidi arvestama seadusi ega tohtinud nende vastu eksida. Tähtsamaid asju kuningas arutas koos senatiga, kuhu kuulusid 300 Rooma suguvõsa isad — patres. Kuuriate koosolekud käisid koos kuninga kutsel ja nende ülesandeks oli anda vastuseid tema poolt esitatud küsimusile. Neil koosolekuil puudus õigus iseseisvalt küsimusi algatada.

79. joonis. Rooma emahunt.

Esialgu täisõigusliku rooma rahva moodustasid ainult linna esimeste elanikkude järeletulijad. Võõraid juurdetulijaid, vabakslastud orje ja nende järeletulijaid, kes pidid andma end üksikute kodanikkude kaitse alla, nimetati klientideks. Klientidel polnud mingisuguseid avalikke õigusi, nad olid oma isanda kaitse all, mille eest pidid viimase vastu kandma mitmesuguseid kohustisi.

Hiljemini, kui roomlased vallutasid linna ümbruskonna maid ja Rooma vabatahtlikult inimesi juurde tuli, siis andsid paljud juurdetulijaist end otseselt kuninga võimu alla. Nad moodustasid vaba, kuid piiratud õigusega plebeide klassi, kes pidid küll kandma sõjalisi kohustisi ja maksma makse, kuid ei omanud esialgu mingisuguseid politilisi õigusi.

Täisõiguslikud Rooma kodanikud olid patriitsid. Ainult nemad võisid osa võtta politilisest elust, käia kuuriate koosolekul ja teot-

seda riigiameteis. Patriitsidele kuulus ka suur osa maad ja samuti olenes nendest ka üldiste kogukonnamaade kasutamine.

Loomulik, et plebeid ei tahtnud leppida oma õigusteta olekuga ja patriitside ülevõimuga. Nende võitlus üheõigusluse eest moodustabki tähtsa osa Rooma riigi siseajaloost.

Miks Apenniini poolsaarel olid paremad eeldused ühise riigi tekkimiseks kui Kreekas? — Missugused asjaolud takistasid kaubanduslikku arengut Itaalias? — Missugustesse osadesse jaguneb Apenniini poolsaar maa-alaliselt? — Missugune oli Itaalia rahvastiku koosseis? — Kuidas iseloomustaksime politiliselt ja kultuuriliselt etruske ja itaaliklasi? — Millega on seletatav Rooma tõus juhtivale kohale Latiumis? — Missugune oli Rooma riiklik korraldus ja rahvastiku sotsiaalne koostis? — Mille poolest patriitsid erinesid plebeidest?

II. Vabariigi aeg (510—30 e. Kr.).

1. Rooma vabariiklik kord ja seisuste võitlus.

Rooma vabariiklik kord ja ametnikud. Siirdumisega vabariiklikule korrale ei nõrgenenud Roomas riiklik võim. Riigi valitsemine jagati suurema arvu isikute vahel, et ära hoida riigivõimu kurjastitarvitamist. Vabariiklik kord erineb kuningriiklikust peamiselt selles, et eluajaks valitud kuningad asenduvad kindlaks tähtajaks valitud ametnikkudega; ühenduses sellega avardusid senati ja teiste asutiste võimupiirid riigivalitsemise alal.

Kuninga asemele seati patriitside hulgast kaheaastase ametiajaga kaks konsulit, kes olid kõrgemaiks kohtunikeks, vägede ülemjuhatajaiks ja riigijuhtijaiks. Nende ees käisid 12 liktorit, kandes õlal kepikimpe ühes kirvestega konsulite võimu tunnuseks kodanikkude elu ja surma üle. Hiljemini konsulite võimu piirati: surmaotsuse ja varanduse võõrandamise puhul anti süüdlasile õigus pöörduda rahvakoosoleku poole. Samuti tühistati konsulite piiramatu kohtuvõim seespool linnamüüre, sõjas jäi see endiselt püsima. Konsulitel nende suure võimu ja tähtsate ülesannete tõttu oli õigus nii senatit kui ka rahvakoosolekut kokku kutsuda ja juhtida. Nad määrasid enestele ka järglased, kes omandasid võimu ainult rahvakoosoleku, s. o. sadakondade otsusel[1].

Neis Roomale väga iseloomulikkudes sadakondades oli ülekaal jõukamal kihil, patriitsidel. Seepärast läksidki patriitside mõjul sadakondade kätte ametnikkude valimine ja mitmesugused politilised

[1] Kogu relvakandja rahvas jagunes sadakondadeks, kusjuures igal sadakonnal oli üks hääl. Esimesse ja kõige rikkamasse klassi kuulus 98 sadakonda, ülejäänutesse aga 95.

õigused, nagu seaduste vastuvõtmine, kurjategijatele armuandmine jne. Kuuriate koosoleku ülesandeks jäid teise järgu tähtsusega asjad, näit. pärandusasjad, truudusvanne diktaatorile jne.

Konsulite võimu piirati ka riigi rahanduse asjus. Riigikassa valitsemine usaldati konsulite abilistele, kvestoritele, kes alul ametisse nimetati konsuli poolt, hiljemini aga valiti rahvakoosolekul. Peale mainitu kuulus kvestori ülesannete hulka riigi arhiivi valitsemine (senati otsused, leegionide lipud, sõjasaak jne.), kaelakohtuliste (tapmine) süütegude uurimine ja kõigilt ametnikelt truudusvande võtmine. Seega omandasid kvestorid võrdlemisi suure tähtsuse riigielus.

Endiste kuningate võimu killunemine toimus selle tõttu, et osa konsulitele kuuluvaist õigusist anti (alul patriitside hulgast valitud) uutele ametnikele, tsensoritele. Neile kuulusid mitmed tähtsad ülesanded: kodanikkude jaotamine sadakondadesse ning kodanikkude maksustamine ühenduses nende varandusliku hindamisega; neile usaldati ka ühiskondlikkude maade (ager publicus) valitsemine (rendileandmine, saaduste müümine). Hiljemini said tsensorid õiguse mitte ainult kodanikkude, vaid ka senaatorite nimestiku koostamiseks; nad võisid kõlvatu eluviisi pärast kustutada nimestikust kodanikke, kõrvaldada senatist kõlbmatuid senaatoreid ja ka uusi nimetada. Viimasena-mainitud õigust kasutasid mõned tsensorid hiljemini nende vastu, kes järele aimasid kreeka kombeid ja eluviise, loobudes vana Rooma lihtsaist elukombeist. Seda ametit peeti auväärseimaks Roomas, seepärast valiti tsensoriks kõige lugupeetavam endisist konsuleist.

Konsuleilt võeti hiljemini ka kohtuvõim linnas ja anti patriitside hulgast valitavaile preetoreile. Need mõistsid kohut 12 tahvli seaduste järgi, määrates seejuures ajanõuetele vastavalt kindlaks vastavate ediktide kaudu oma õigusmõistmise põhimõtted. Sellega preetorid mõjustasid rooma õiguse arengut.

Senimainitud ametite kõrval etendasid tähtsat osa veel ediilid, kelle käes oli politseivõim Roomas. Nende ülesandeks oli valvata korra ja kodanikkude julgeoleku, linna viljaga varustamise, turul kaubitsemise, ühiskondlikkude ehitiste remondi jne. järele. Hiljemini tehti neile ülesandeks avalikkude pidustuste ja mängude (näit. võistlused tsirkuses, teatrietendused, gladiaatorite võitlused jne.) korraldamine. Selleks kulutasid nad peale riigisummade palju oma isiklikku raha ja varandust, et rahva poolehoidu võita ja karjääri teha. Alul oli ediili amet puhtplebeiline, hiljemini aga said selle õiguse patriitsid.

Diktaator, kelle kätte usaldati kogu kuninglik võim, astus ametisse kriitilistel momentidel, kui riiki ähvardas väline hädaoht või tekkisid sisemised rahutused. Senati käsul nimetas üks konsulitest oma kolleegi diktaatoriks. Kõik juhtivad ametnikud pidid ta võimule

alistuma. Diktaator valiti harilikult kuueks kuuks. Tema kõrge võimu (imperium maius) tunnuseks saatsid teda 24 liktorit kepikimpude ja kirvestega. Diktaator valis enesele ka abilise (magister equitum), kes temast täielikult sõltus ja patriitside ratsaväge juhatas.

Senat, vanade (senex) nõukogu, õigused kasvasid tunduvalt kuningavõimu kaotamisega. Senati eluaegseiks liikmeiks kutsuti tsensorite poolt elukogenud endised kõrgemad riigiametnikud. Seepärast oli senati politika stabiilne. Senat valmistas ette seadused rahvakoosoleku (sadakondade) jaoks ja kinnitas viimase otsused. Rahvakoosolekul oli õigus seadusprojekti kas vastu võtta või tagasi lükata. Oli küllalt neid juhuseid, kus senat andis välja seadusi rahvakoosoleku abita (näit. tsensori ameti asutamine). Samuti pidid senati poolt tunnustamist leidma rahvakoosolekul valitud ametnikud. Viimased ei teinud tähtsamaid otsuseid ja korraldusi peaaegu kunagi senati nõusolekuta. Riigi rahanduse juhtimine läks hiljemini konsuleilt ka senatile, kellel oli ainuõigus lubada väljaminekute katteks raha riigikassast. Välispolitika juhtimine oli täielikult senati käes. Ta töötas välja rahutingimused, mis rahvakoosoleku poolt harilikult heaks kiideti, ja juhtis diplomaatilisi läbirääkimisi, võttes vastu saatkondi jne. Nii oli senat vabariigi ajal kõige tähtsamaks riigivõimu kandjaks asutiseks.

Seisuste võitlus. Tähtsaimaks nähtuseks Rooma vabariigi aja esimesel poolel oli patriitside ja plebeide vaheline võitlus, mille esile kutsusid väga mitmesugused põhjused.

Põhjused. Rooma vabariigi siserahu ja edukas väliskaitse oli võimalik ainult seetõttu, et roomlased suutsid kõrvaldada vastuolud kahe tähtsama seisuse vahel ja lõppeks liituda üheks rahvaks kui tervikuks. Selles mõttes võime roomlasi seada eeskujuks kõigile rahvaile.

Juba vabariigi alul näeme plebeisid võitlemas patriitsidega politiliste õiguste saavutamiseks. Nii nõuavad nad enestele õigust saada riigiametisse, näit. konsuliks. Rahulolematust tekitas samuti patriitside priviligeeritud majanduslik seisund. Roomas oli viisiks, et sõdade tagajärjel omandatud maadest läks $^1/_3$ riigi omanduseks (ager publicus). Kuningate ajal avanes plebeidel nii mõnigi kord võimalus riigimaade kasutamiseks, sest kuningas jagas vaesematele plebeidele maad, otsides tuge neilt oma võimule. Vabariiklikule korrale üle minnes pidasid konsulid täpsalt kinni seadusest, mille järgi plebeidel polnud õigust kasutada riigimaid. Õeldu tõttu läksid võidetud maad ainult patriitside kasutusse, mille eest nad maksid riigile teatud % maa sissetulekust. Nii jäid plebeid riigimaadest ilma, kuigi nad patriitsidega külg-külje vastas kõigist tolleaegsetest sõdadest osa võtsid ja suuri kulusid kandsid nii sõjavarustise kui ka

eneste ülalpidamise kujul sõja kestel. Sageli sõdades viibides ei suutnud plebeid küllaldaselt hoolitseda oma majapidamise eest. Oma seisundi kindlustamiseks ja majapidamise jätkamiseks tegid nad patriitsidelt laenu kas viljaseemne ja kariloomade või raha kujul, sattudes neist sel teel täielikku sõltuvusse. Kõrge laenuprotsendi tõttu ei suutnud plebeid oma võlgu tasuda. Nende talud läksid patriitside kätte, ise aga asusid nad sõltuvate rentnikkudena võlauskuja maadele. Võlgadesse sattunud plebeisid ootas sageli veel karmim saatus: neid müüdi orjadeks välismaale, milleks vana Rooma valjud *võlaseadused* andsid võlauskujale täieliku õiguse. Omale maale kodanikku orjaks müüa ei lubanud vana rooma komme.

Patriitside eraldumiseks plebeidest aitas kaasa ka asjaolu, et nendevahelised *abielud* olid keelatud.

Rahvatribuunid. Mainitud põhjusil algaski plebeide ja patriitside vaheline võitlus, kusjuures arvuliselt ülekaalus olevaile plebeidele osutus mõjuvaks võitlusvahendiks ähvardus Roomast välja rännata või loobuda riigikaitsest. Ühe väljarändamise („pühale mäele" a. 494) järel olid patriitsid sunnitud järele andma. Plebeidele anti õigus valida eneste hulgast eriametnikke, *rahvatribuune*, kes kaitseksid nende õigusi ja kelle isik oli puutumatu.

Rahvatribuunide võim oli võrdlemisi suur, kuigi neil oli *õigus* peamiselt *keelata*, aga mitte käskida. Neil oli õigus tühistada nii konsuli kui ka teiste ametnikkude korraldusi ja seisma panna senati ja rahvakoosoleku otsuseid. Rahvatribuunid kasutasid oma *vetoõigust* (veto = keelan) eriti neil juhtudel, kui plebeid taheti ebaseaduslikult sõjateenistusse võtta või teda võlgade eest orjaks müüa. Et rahvatribuunid võiksid alati oma kohuseid täita ja plebeidele õiguslikku kaitset anda, ei tohtinud nad ööbida väljaspool linna, nende korter pidi alati, nii päeval kui ka öösi, avatud olema kaitsetotsijaile. Ka oli rahvatribuunil õigus igaüht, kes tema seaduslikku tegevust takistas või tema isiku vastu midagi ette võttis, areteerida, vanglasse heita või isegi surma mõista. Rahvatribuuni mainitud võim oli maksev ainult rahu ajal ja Rooma linna piires. Diktaatori ametisseastumisega tühistus rahvatribuuni vetoõigus.

Rahvatribuuni tähtsate õiguste hulka kuulus veel õigus esineda *ettepanekutega* plebeide (tribuste) *koosolekuil*. Neil koosolekuil tehtud otsuseil, kuigi need senatile esitati, polnud mingisugust tähtsust, sest nad polnud seaduslikud. Hiljemini omandasid need otsused (plebistsiit) tähtsuse ka patriitside suhtes.

Kaheteistkümne tahvli seadused. Kui patriitsid plebeidele nende õigusliku kaitse suhtes vastu tulid, siis küll peamiselt sellepärast, et plebeidel suur tähtsus oli Rooma *väliskaitse* korral. Öelduga seltsis hiljemini veel teine põhjus — *puhtmajanduslik*.

Plebeide arv kasvas nii rahva loomuliku juurdekasvu teel kui ka juurdevõidetud maade elanikkude ja sisserändajate kujul (eriti Latiumist), keda meelitas Rooma linna kaubandusliku tähtsuse kasv. Riik nägi hea meelega kogenud käsitööliste (näit. sepad ja puusepad) juurdevoolu. Plebeid, teotsedes põllumajanduse, kaubanduse ja tööndu se alal (Kreeka metöögid), muutusid jõukamateks ja iseteadvamateks ning jätkasid tagajärjekalt oma võitlust üheõigusluse eest.

V sajandi keskpaigani roomlastel polnud kirjutatud seadusi. Õigust mõisteti tavaõiguse järgi, kusjuures kohtunikeks olid patriitsid, kes tavaõigust tõlgendasid oma seisuse huves.

Soovides rahvast vabastada niisugusest sõltumusest, hakkasid rahvatribuunid nõudma seaduste kirjapanekut. Viimaks läkski neil korda umbes a. 450 saavutada patriitsidelt ja senatilt seaduste kirjapaneku. Maksva tavaõiguse kirjutas üles 12 tahvlile 10-meheline kolleegium (decemviri), kelle kätte usaldati seaduste väljatöötamise ajaks piiramatu valitsemisvõim.

Kaheteistkümne tahvli seadused olid siiski karmid, sest näit. võlgnikku võidi, nagu vareminigi, orjaks müüa; kuriteokohal tabatud varast võidi karistamatult surmata. Uusi õigusi plebeidele need seadused ka ei andnud. Nii jäi püsima abielukeeld patriitside ja plebeide vahel. Laenuprotsendi ülemmäär alandati küll 10-i, kuid rasked võlaseadused jäid püsima. Vabameelsemalt käsitlesid seadused perekondlikke ja varanduslikke suhteid. Nii andsid 12 tahvli seadused näit. pereisale õiguse vabastada poega oma võimu alt ja naisele vabalt oma varandust pärandada. Isikuvabaduse põhimõte, eriti varanduse valdamise suhtes, vastab 12 tahvli seaduses peamiselt kaubanduslikkude ringide huvidele.

Vaatamata oma puudusile moodustavad 12 tahvli seadused rooma õiguse vundamendi, „iga riigi- ja eraõiguse allika“ Liviuse ütluse järgi.

Mõned aastad hiljem (445?) tühistatakse ka patriitside ja plebeide segaabielude keeld (Canulaiuse seadus), mis suurel määral kaasa aitab vastuolude kõrvaldamiseks mainitud seisuste vahel.

C. Liciniuse ja L. Sextiuse seadused. Roomlased saavutasid V s. lõpul ja IV sajandil rea võite oma naabrite üle, mille tagajärjel riigimaad (ager publicus) märksa suurenesid. Neist maist jagati nüüd osa ka plebeidele (IV s.) kasutamiseks. Vaesematele, kellel puudus kapital suuremate maade harimiseks, anti maid 2 juugeri (hiljemini ka enam) suuruses eraomanduseks. Üeldu tõttu maanälg vähenes ja küla plebsi majanduslik seisund paranes.

Samal ajal paraneb ka plebeide politiline seisund. Rahvatribuunid Licinius ja Sextius esitasid rahvakoosolekule ettepaneku, mille järele üks konsulitest pidi valitama plebeidest. Patriitsid seisid sellele ägedasti vastu, mille tõttu seisuste võitlus kes-

tis pikemat aega ja kandis teravat iseloomu. Viimaks patriitsid andsid järele ja a. 366 valiti esimene konsul plebeide hulgast. Samal ajal said nad valitavusõiguse ka teistesse riigiameteisse (diktaatoriks, preetoriks, tsensoriks jne.). Lõppeks 300. a. omandavad plebeid õiguse pääseda ka politiliselt tähtsasse preestrite kolleegiumi.

Kõik plebsi võidud olid pikaajalise evolutsiooni tulemus, viies Rooma riigi demokratiseerumisele. Siserahu saavutamine tähendas Rooma ühiskonna mõju tõusu: võrdlemisi jõukaks muutunud plebeide kaasatõmbamine mitmekesiseks ülesehitavaks tööks tegi riigi tugevaks. Kõik ühiskondlikud jõud rakendusid nüüd riigi teenistusse ja täielikult ning harmooniliselt arenedes valmistasid pinda Roomale kui suurriigile.

Mille poolest erineb Rooma vabariiklik kord kuningriiklikust? — Missugused olid Rooma vabariigi tähtsamad ametnikud? nende ülesanded? — Missugused olid Rooma tähtsamad riiklikud asutised? nende funktsioonid? — Miks antakse riigis piiramatu võim ühele isikule teatavas olukorras? — Miks loeti tsensoriametit auväärseks? — Millega on seletatav seisuste võitlus Roomas? — Missugused olid mainitud võitluse tulemused? — Mis tähtsus oli 12 tahvli seadustel?

2. Rooma sõjad ülevõimu pärast Itaalias.

Roomlased vallutavad Lõuna-Etruuria. Gallialaste sõjaretk. Noorel Rooma vabariigil tuli oma olemasolu esimesil aastakümneil sõdida mitmesuguste pealetungivate naaberrahvastega, nii näiteks sabiinide ja etruskidega. Need ja hilisemadki sõjad olid sageli Rooma linnriigile väga koormavad ning nõudsid kogu rahvalt suurt üksmeelsust ja enesesalgamist. Osalt nende sõdade pärast pididki patriitsid tegema mööndusi plebeidele, kes ei tahtnud valada oma verd riigi eest, milles neil puudusid politilised õigused. Alguses käis roomlaste käsi neis sõdades sageli halvasti, kuigi neil oli palju vapraid sõdureid, kelle kangelastegudest jutustavad vanad saagad. Ometi suutsid roomlased latiinlaste liidu abiga säilitada oma iseseisvuse. V sajandi teisel poolel lähevad nad isegi üle kaitsesõdadelt vallutussõdadele. Selleks sundis neid rahvaarvu kasvamisega kaasas käiv maapuudus.

Palju sõdu (80 aasta kestel) pidasid roomlased V sajandil Lõuna-Etruuria tähtsaima linna Vejiga. Lõppeks 400. a. ümber õnnestus roomlastel vallutada Veji ning muidki maa-alasid Lõuna-Etruurias. Seetõttu kasvas Rooma maa-ala umbes kolmekordseks. Selleks võiduks aitas kaasa latiinlaste liidu sõjaline toetus.

Gallialased, kes võitlesid varemini ka etruskidega, muutusid Roomale hädaohtlikuks, kuigi Rooma tugevnes L.-Etruuria vallutamisega. Purustanud roomlaste väed, tungisid gallialased (keldid)

Rooma 387. a., riisudes ja põletades linna. Ainult Kapitooliumi kants ei alistunud neile. Gallialased lahkusid Roomast ainult selle järel, kui nad saanud roomlasilt 1000 naela kulda. Nii ei suutnud see vapper ja intelligentne, kuid püsivuseta ja heitliku meelelaadiga rahvas vallutada Roomat. III sajandil läks osa neist Väike-Aasia sisemaale (Kalaatia). Üllatavalt ruttu kosus Rooma „Gallia katastroofist" ning ehitati üles endises vägevuses.

Latium, Kampaania ja Samnium langevad täielikult Rooma võimusesse. Liitu astunud samniitidega ja saavutanud täieliku ülemvõimu Latiumis, tungisid roomlased edukalt lõuna poole. Nähes Rooma vägevuse tõusu, andsid tähtsamad Kampaania linnad Kapuaga eesotsas end Rooma ülemvalitsuse alla. Viljakat Kampaaniat ihaldasid omale ka roomlaste senised liitlased samniidid. Pealegi oli Kampaania neile tähtis merele pääsemise suhtes. Vahekord läks roomlaste ja samniitide vahel teravaks, mille tagajärjel tekkisid kauakestvad sõjad. Samniitide maa-ala ületas sõja alul kaugelt roomlaste oma. Eriti olid nad vallutanud palju maid (kreeka linnad) Lõuna-Itaalias. Nende riigi politiline terviklus oli aga võrdlemisi lõtv ning ka sõjataktika ning politiline järjekindlus jäid maha roomlaste omast.

80. joonis. Epeirose kuningas Pyrrhos. Marmor.

Sõda peeti vahelduva õnnega. Viimaks kaldus sõjaõnn roomlaste poole. Samniidid võideti ja nad olid sunnitud astuma Roomaga lepingusse. Nii sai Rooma Kesk-Itaalia valitsejaks.

Sõda Tarenti linna ja Epeirose kuninga Pyrrhosega. Peale samniitide võimu hävimist andsid Lõuna-Itaalias asuvad Kreeka linnad end enamasti vabatahtlikult Rooma alla. Tõsist vastupanu avaldas ainult rikas Tarent, kes püüdis säilitada oma iseseisvust. Elanikkuderohke ja rikas Tarent omas päris suurt ja hästivarustatud sõjaväge, aga oma jõukuse tõttu hellitatud tarentlased polnud küllalt head sõjamehed. Nende oma jõust ei piisanud edukaks võitlemiseks roomlastega. Seepärast kutsus Tarent endale abiks Epeirose kuninga Pyrrhose, kes omas kaugeleulatuvat väepealiku kuulsust ning unistas võimsa suurriigi loomisest õhtumaal, mis oleks võrreldav Aleksander Suure riigiga. Ta tuli Itaaliasse võrdlemisi suure sõjaväega, mis koosnes 20 000 jala- ning 3000 ratsamehest ning mõnekümnest sõjaelevandist.

Oma väejuhiande ja kreeka sõjatehnika tõttu võitis ta paaril korral (Herakleia ja Ausculumi juures) roomlasi, kuid lõppeks ei saa-

vutanud ta siiski otsustavat võitu roomlaste üle, mispärast ta lahkus Itaaliast. Tarendil polnud selle järel enam mingisugust mõtet sõda jätkata. A. 272 alistusid linn ja ta liitlased, muutudes Rooma lepinglasteks. Kui roomlased ka Kalaabria vallutasid, siis oli mitte ainult Lõuna-Itaalia, vaid kogu Arno jõest lõuna pool asetsev Itaalia roomlaste päralt.

Roomlaste võimu edukale levimise põhjused. Üksi ei oleks Rooma tulnud toime selliste suurte vallutustega, kui teda poleks toetanud latiinlaste liidu ning hiljemini ka teiste lepinglaste väed. Ometi poleks ka neist ühiseist jõududest piisanud, kui paljud itaaliklaste suguharud oleksid tunginud koos Rooma kallale. Sellist hädaohtu püüdis vältida Rooma osav välispolitika. Rooma püüdis sõdida ikka võimalikult ainult ühe naabriga ning olla teistega samal ajal kas erapooletuse või isegi liitluse vahekorras. Nii nagu Rooma välisvaenlaste suhtes jälgis „jaga ja võida" politikat, nii toimis ta võidetud sugukondade puhul „jaga ja valitse" põhimõtte järgi. See toimus sel teel, et igale võidetud sugukonnale anti erilised õigused. Nii ei sidunud neid ühised huvid Rooma vastu. Ka aitasid Rooma võimu vallutatud maal säilitada sõjaväekolooniad. Nimelt võeti vallutatuilt osa maad ning asundati sinna Rooma kodanikke. Ka strateegiliselt tähtsate teede rajamine aitas kaasa sõjaväe liikumiseks nii vallutatud mais kui ka selle piirile saatmiseks. Tähtsaim selliseist teist oli suur via Appia, mis viis Roomast Kapua ja Beneventumi kaudu Brundisiumi.

Palju aitas Rooma võimu levimisele kaasa ka senati politika sitkus ja sihikindlus. Alatud ettevõtteist ei taganetud ka suurtes raskustes.

Rooma sõjaväe korraldus. Sellist politikat lubas ajada väga kohusetruu ja vahva ning otstarbekohaselt korraldatud sõjavägi. Iga õigustega Rooma kodanik oli sunnitud 46. eluaastani teenima tarbe korral sõjaväes, vaesemad jala-, rikkamad ratsameestena. Vabariigi alguses tegid nad seda ilma palgata ja oma relvastisega. Hiljemini, kui sõjad muutusid kauakestvaiks ning sõdureil tuli olla teenistuses mitte ainult suvel, hakkas riik maksma sõdureile palka. Peale roomlasist sõdurite teenisid sõjaväes ka lepinglaste omad. Nende arv suurenes ühes lepinglaste arvu kasvamisega.

Sõjaväge juhtisid tavaliselt 2 konsulit. Kummagi käsutuses oli tavaliselt kaks leegioni. Leegionide eesotsas seisid sõjatribuunid. Leegionis oli 4200 jalaväelast ja 300 ratsameest roomlasi ning pisut enam lepinglaste sõdureid, kokku umbes 10 000 meest. Jalaväelased asusid lahingus keskel, ratsaväelased mõlemal küljel. Jalamehed seati üles kolmes reas, kauem teenistuses olnud tagapool. Kõik kolm rida jagunesid väiksemaiks taktilisiks maniipuliteks, mida juhtisid tsenturioonid. Esimeses kahes reas kuulus ühte maniipulisse 120 meest, kolmandas 60. Maniipulid seati üles vastavalt malelaua üht värvi ruutude asendile. Selline korraldus võimaldas

sõjaväel suuremat liikuvust kui falangi korraldus. Tähtsamaiks relviks olid roomlastel esmalt lühike mõõk ja piik. Hiljemini, pärast gallialaste sõdu, asendati piik viskeodaga. Kord sõjaväes oli äärmiselt vali, igal ülemal oli oma alamate suhtes surmanuhtluse ja muude ränkade karistuste määramise õigus.

81. joonis. Rooma sõjaväe märk.

Itaalia valitsemiskorraldus. Itaalia ei moodustanud pärast roomlaste vallutusi mingit ühtlaselt valitsetud riiki meie-aegses mõttes. Rooma seisis teatud kogukondade liidu eesotsas. Ning sellele liidule oli iseloomustav, et liikmed olid liidus ainult Roomaga, omavahel aga mitte. Liidu juhi hooleks oli välispolitika, ülemjuhatus sõjas, rahu säilitamine üksikute linnade vahel ning nende tülide lahendamine. Rooma linna võim liidus tõusis aegamööda ikka enam liikmete iseseisvuse kulul. Nii võeti neilt Puunia sõja alul hõberaha löömise õigus. Nagu öeldud, ajas Rooma liiduliikmete suhtes „jaga ja valitse" politikat, tehes kogukondadega lepinguid väga erinevail aluseil.

Üldiselt võiks jagada Roomale alluvaid kogukondi kodanikuõigusega kogukonniks ning lepinglas-kogukonniks. Kodanikuõigustega linnade elanikud omasid kas osaliselt või täielikult kõiki Rooma kodanikkude õigusi ja kohuseid. Täielikke kodanikuõigusi omasid eeskätt Rooma ja ta asundused ning vanad Latiumi linnad. Teised kogukonnad omasid ainult Rooma kodanikkude eesõigusi, kuid mitte politilisi. Seejuures pidid nad kandma Rooma kodanikkude koormisi. Lepinglaslinnad olid kodanikuõigusteta, sisemises elus ühed enam, teised vähem iseseisvad. Kõik nad pidid aga tarbe korral andma Roomale maa- või mereväge. Kauemat aega Roomaga heas vahekorras elanud kogukonnal oli lootusi oma õiguslikku seisundit parandada.

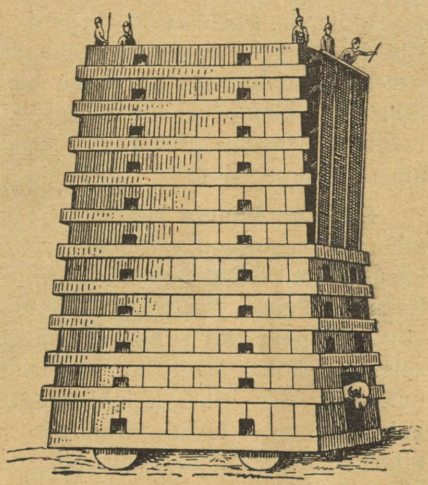
Missugused asjaolud sundisid roomlasi ajama aktiivset välispolitikat? — Millest oli tingitud roomlaste edu? — Mis soodustas roomlaste valitsemist lepinglaste üle? — Mis tähtsus oli valjul distsipliinil Rooma sõjaväes?

3. Puunia sõjad.

Kartaago ja selle riiklik kord. Tunise väina ääres Põhja-Aafrikas asetses Fööniikia asulinn Kartaago. See linn oli III sajandil e. Kr. vägevaimaks võimuks Vahemerel ja oli roomlastele tugevaimaks vaenlaseks viimaste võitluses maailma valitsuse pärast. Kartaago asutati

föniiklaste poolt IX sajandil e. Kr. Linnal oli viljakandev tagamaa, kuid ta rikkus oli tingitud peamiselt soodsast asukohast mere ääres. Meri avas talle Idamaad, Sitsiilia naabrus kergendas juurdepääsu Euroopale ja pea kõik liiklemine idast läände Gallia ja Hispaania suunas toimus kartaagolaste eneste poolt või nende juhatuse all.

Kartaago oli *vabariik*, mida valitses *rikaste oligarhia*. Riigi eesotsas seisid kaks rahva poolt valitud *suffeeti* (kuningat). Tõeline võim kuulus aga vanade perekondade esindajaist koosnevale 500-*nõukogule*, kelle tegevust omakorda kontrollis väiksema liikmetearvuga kolleegium. Kõik tähtsamad ametid riigis olid kas rikaste kaupmeeste või suurmaapidajate käes. Harilik nähtus oli, et ameteid osteti raha eest. Selles riigis altkäemaksuta ei mõistetud elada. *Rahvakoosolekul* polnud mingisugust mõju riigi valitsemisele; tema poole pöörduti ainult siis, kui selle tarviliku leidsid olevat juhtivad ametnikud.

82. joonis. Piiramistorn ühes tõstesillaga ja müürilõhkumise ehitisega.

Rikas oli Kartaagos ka riigikassa, kuhu voolasid suured summad maksudena pärismaalasilt ja sisseveetavailt kaupadelt. Suured rikkused asetasid Kartaago võrreldes ta vaenlastega kaugelt paremasse seisundisse sõja korral, sest raha eest võis riik pidada sõjaelevante, muretseda mitmesuguseid sõjamasinaid ja luua suure palgasõdurite väe. Ei tohi aga unustada, et palgasõdureist väel puudub igasugune patriotism ja tõsine kiindumus oma väejuhtidesse.

Erilist tähelepanu pühendasid kartaagolased sõjalaevastikule, mis oli võimsaim kõigist Vahemere merejõududest — olid ju Kartaago politika määrajaks peamiselt kaubanduslikud huvid.

Kartaago vanadeks vaenlasteks olid kreeklaste kolooniad, kelle vastu kartaagolased võitlesid esialgu etruskide, hiljemini latiinlaste abiga. Rooma ja Kartaago vahekord oli pika aja kestel kaunis sõbralik ja nad olid sageli liidus ühiste vaenlaste vastu. Mõlema linna vaheline vaen tekkis hiljemini teravast huvide kokkupõrkest.

Puunia sõdade põhjused. Rooma ja Kartaago vahelised suhted muutusid, kui Lõuna-Itaalia täielikult läks Rooma riigi võimusesse,

sest Kartaago vanade võistlejate Napoli ja Tarendi huvid said nüüd Rooma huvideks. Kartaagole oli selge, et Rooma läänes asetsevate kreeka linnade peremehena ei jäta toetamata kreeka linnu Sitsiilias nende põlises võitluses Kartaagoga, kellele kuulus osa saarest. Roomlastele oli aga samuti selge, et Sitsiilia saareta pole neil võimalik oma võimu Vahemere läänepoolses osas maksma panna. Pealegi võisid kartaagolased suurema vaevata oma väed sõja korral Sitsiilia saarelt Itaaliasse juhtida ja kontrollida laevade liikumist Messaana väinas. Neil asjaoludel osutus Rooma ja Kartaago vaheline konflikt möödapäästamatuks.

Mõlema poole sõjalised jõud olid enam-vähem võrdsed. Kui Kartaagol oli tugev laevastik, siis oli aga roomlastel kaugelt parem maavägi, mis koosnes ainult Rooma kodanikest ja liitlasist. Sõjaliste jõudude vahekorra seisukohalt oli muidugi tähtis, kelle poole hoiduvad Sitsiilia kreeklased, kes leidsid enestele andeka juhi Sürakuusa türanni isikus.

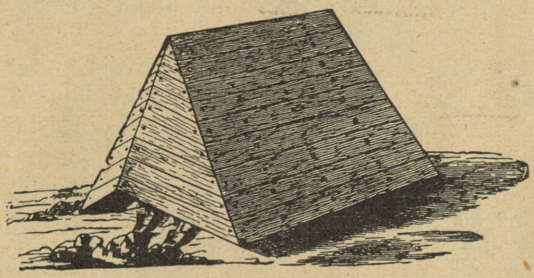
Esimene Puunia sõda. Sõja ajendiks osutus Messaana linn[1], mille kartaagolased vallutasid 264. a. Roomlased ei jätnud seda juhust kasutamata. Nad algasid sõda, saates tugeva sõjaväe Sitsiiliasse. Esimene Puunia sõda kestis 264.—241. a. e. Kr., kusjuures vastased võitlesid peaaegu vahetpidamatult. Roomlaste edu selles sõjas on seletatav kõige pealt kartaagolaste eksisammudega, mis nad tegid juba sõja alul. Nad ei takistanud, vaatamata oma tugevale laevastikule, Rooma vägede transportimist Sitsiiliasse, ei suutnud endile kindlustada Sürakuusa türanni toetust ega saatnud alul küllaldaselt vägesid Sitsiiliasse. Rooma omalt poolt tegi kõik, mis suutis, teotsedes eriti energiliselt merel. Ta lõi kreeka asulinnade abil suure laevastiku ja võttis selles tarvitusele kartaagolastele tundmatud laevu ühendavad sillad, mis võimaldasid roomlasil tungida vaenlase laevadele ja sõdida merel samuti kui mandril. Kirjeldatud asjaoludel saavutasid roomlased rea võite nii mandril kui ka merel (näit. Mylae juures a. 260). Julgustatud seniseist võitudest, otsustasid roomlased võimalikult kiiresti sõja lõpetada, saates tugeva sõjaväe Aafrikasse Kartaago vallutamiseks.

See plaan peaaegu õnnestus. Rooma väed jõudsid konsul Reguluse juhatusel õnnelikult Aafrikasse, kus nad laastasid suure osa Kartaago territooriumist ja asusid linna vallutamisele. See aga ei õnnestunud, sest vägesid oli selleks ülesandeks vähe. Suuremate

[1] Samniidid-mamertiinid, vallutanud 289. a. Messaana, hakkasid süstemaatiliselt röövima naabruses olevaid kreeka linnu. Nendega astus võitlusse Sürakuusa türann. Osa mamertiine pöördus kartaagolaste, osa aga roomlaste poole abipalumisega. Kartaago kasutas juhust ja vallutas linna.

vägede saatmine Aafrikasse oli aga roomlasil riskantne (Sitsiilia saare ja Kartaago laevastiku tõttu). Samal ajal õnnestus kartaagolastel lisajõude saada kreeka palgasõdurite kujul, mille tõttu roomlaste katse vaenlasele surmahoopi anda nurjub täielikult. Roomlaste väed purustatakse ja konsul Regulus langeb vangi. Ainult osal ta väest õnnestus pääseda Sitsiiliasse.

Sõja tallermaaks sai nüüd uuesti Sitsiilia. Roomlased teotsesid siin sama meelekindlusega kui Itaaliaski, vaatamata sagedatele kaotustele nii maal kui merel. (Kord jäid roomlased peaaegu laevastikuta.) Roomlaste õnneks ei mõistnud kartaagolased nende kaotusi aga ära kasutada. Roomlaste visadus ja järjekindlus ning nende teadlik ja hästidistsiplineeritud sõjavägi otsustasid lõpuks küsimuse. Kar-

83. joonis. Kaitsekatus piirajaile.

taago väed tõrjuti aegamööda Sitsiilia edelaossa, vaatamata suurele vastupanule, mille organiseeris viimastel aastatel osav kartaagolaste väepealik Hamilkar Barkas. Ka purustasid roomlased oma uue suure laevastikuga, mille lõid rikkad patrioodid omal kulul ja algatusel, kartaagolaste oma Egati saarestiku juures. See kaotus sundis kartaagolasi rahu tegema 241. a. Pealegi olid mõlema poole jõud liiga kurnatud. Kauakestnud sõja mõjul kannatas kaubandus ja ka muu majanduselu. Riigi sissetulekud vähenesid.

Oeldu tõttu tegid roomlased rahu võrdlemisi kergeil tingimusil. Kartaago loovutas Sitsiilia ja maksis kontributsiooni roomlastele 3200 Attika talenti (üle 14 milj. Ekr.). Rahulepingule vaatamata vallutasid roomlased mõne aasta pärast ka Korsika ja Sardiinia saare. Nii sai Rooma Vahemere läänepoolse osa valitsejaks, andes seega Kartaago kaubandusele ja võimutsemisele raske hoobi. Roomast sai võimas mereriik; ta laevastik oli suuremaid võrreldes teiste riikide omaga. Hea laevastiku kaitsel võisid kaupmehed vabalt kaubelda kogu Vahemere ulatuses. Seepärast oli kaupmeeskond sõja tulemustega täiesti rahul.

Rahulolematust avaldasid talupojad, kes tõsiselt kannatasid kauakestvate meretaguste sõdade all. Nende huvide rahuldamiseks hakati tribuun Flaminiuse ettepanekul neile maid andma Põhja-Itaalias, gallialaste naabruses, mis viimastes aga tõsise ärevuse esile kutsus. Viimaks puhkes roomlaste ja gallialaste vahel sõda, mis lõppes gallialaste kaotusega (222. a.). Juurdevõidetud maadest jagati suur osa talupoegadele.

Teine Puunia sõda. Esimese Puunia sõja tagajärjel Kartaago kaotas rea maid: Itaalia ja Gallia kui head turud, Sitsiilia, Korsika ja Sardiinia kui provintsid. Eriti Sardiinia ja Korsika kaotus andis end raskesti tunda, sest need maad olid rikkad metallide poolest (vask ja raud). Et oma kahekordseid kaotusi tasa teha, püüdsid kartaagolased maid juurde võita Hispaanias, mis oli kuulus metallide poolest. Pealegi oli Hispaania kartaagolastele heaks sõjapolitiliseks baasiks roomlaste suhtes.

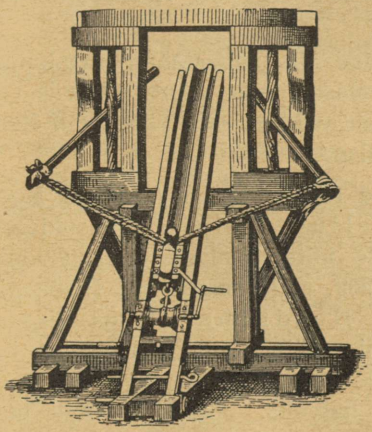
Hispaania provintsi loomise ülesanded võttis enese peale tuntud väepealik Hamilkar Barkas, kelle tööd jätkasid ta väimees Hasdrubal ja viimaks ta poeg Hannibal. Kartaagolased võitsid Hispaania pärismaalaste suguharud üksteise järel; väikesed Kartaago kaubanduspunktid muudeti aegamööda suurteks sadamalinnadeks, kelle päralt olid võrdlemisi laialdased maa-alad. Kõike seda ei suutnud roomlased külmavereliselt pealt vaadata. Tarvis oli Kartaago maade vallutamisele piir panna. Seks valis Rooma alul rahuliku tee. Ta astus liitu Saguntumi linnaga, luues seega enesele baasi sõja korraks Hispaanias. Varemini tegid roomlased Hasdrubaliga lepingu, mille järgi Ebro jõgi pidi olema Rooma ja Kartaago mõju aluste maade piiriks.

Hannibal Itaalias. Pärast Hasdrubali surma valis sõjavägi enda juhatajaks ta poja Hannibali.

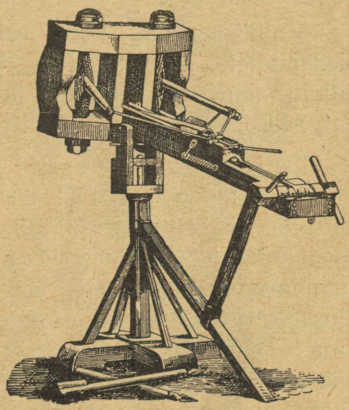
Kuigi ainult 27-aastane, oli Hannibal tuntud oma tubliduselt ning andekuselt. Ta oli julge ja andekas, kaalus mõõdukalt oma kavasid ja ründas vaenlast ootamatult ning kiiresti. Ta tundis hästi sõdureid, oskas neid vaimustada ülimate pingutuste sooritamiseks. Üldiselt ta sõjavägi oli hästi distsiplineeritud. Eriti kuulsaks said ta ratsavägi ja sõjaelevandid, kelle vastu roomlased olid esialgu täiesti võimetud. Hannibal ei olnud mitte ainult andekas väejuht, vaid ka haruldaste võimetega diplomaat ja saavutas häid tagajärgi igasugustes läbirääkimistes. Tema ülemaks sihiks oli Roomale kätte tasuda endisi kaotusi ja suurendada Kartaago võimu.

Asunud oma kohuste täitmisele, algas Hannibal ette valmistuma sõjaks Roomaga, töötades seejuures välja Itaalia sõjaretke täpsa kava. Oma seljataguse kindlustamiseks otsustas ta vallutada Saguntumi. Linn langes 219. a. kartaagolaste kätte kaheksakuise piira-

mise järel, millele Rooma vastas sõjakuulutusega. Et roomlasist ette jõuda, liikus Hannibal 218. a. haruldase kiirusega üle Püreneede, Lõuna-Gallia ja Alpide Itaaliasse, kuhu ta jõudis ainult $^1/_3$ osaga oma väest. Eriti suurte kaotustega oli seotud Alpidest üleminek. Itaalias lootis ta gallialaste toetusele ja itaaliklaste suguharudele, kes Roomast lahti ütlevad ja seega Rooma saatuse otsustavad. Rooma otsesele vallutamisele Hannibal ei lootnud, sest linn oli rohkete kindlustega hästi kaitstud. Andnud puhkust oma sõjavägedele ja täiendanud neid gallialastega, kellega ta juba varemini oli lepingu teinud, otsustas Hannibal oma vägedega liikuda Lõuna-Itaaliasse.

84. joonis. Ballista. Palgi- ja kiviheitemasin.

85. joonis. Katapult. Noolte heitmise masin.

See kava teostus hiilgavalt. Roomlaste väed purustasid üksteise järel Titinuse ja Trebia jõe juures Põhja-Itaalias ning Trasimenose järve ääres Kesk-Itaalias, kus 217. a. konsul Flaminiuse vägi ümber piirati ja täielikult hävitati.

Need Hannibali võidud tekitasid Roomas määratut hirmu, sest Itaalia pealinn seisis nüüd kaitsetult vaenlase ees. Nimetati erakorralise võimuga diktaator Quintus Fabius Maximus, kes pidi plaanikindlalt ja otstarbekalt organiseerima maakaitset. Hannibal, nagu oli kavatsenud, pöördus oma vägedega Apuuliasse, et hankida toidutagavarasid ja leida liitlasi Rooma lepinglaste hulgast. Fabius, hoidudes suurtest lahingutest, seiras teda ning väsitas vaenlast partisanisõjaga. Roomas aga nuriseti tema liiga aeglase sõjapidamise üle ja hakati nimetama teda „kõhklejaks“ (cunctator'iks). Samal ajal tehakse Roomas ettevalmistusi otsustavaks võitluseks. Roomlased lõid oma aja kohta hiigla-sõjaväe, andes selle konsul C. Varro juhatada.

Rooma armee (ühes liitlastega 80 000 meest) liikus Apuuliasse, et anda Hannibalile otsustavat lahingut, sest seda soovisid kõige enam talupojad, kelle majapidamine kannatas sõja tõttu ja kelle huvide kaitsejaid oli Varro. Hannibal, vaatamata roomlaste arvulisele ülekaalule, purustas täielikult Rooma väed Cannae lahingus 216. a. See hiilgav võit tegi Hannibali Lõuna-Itaalia peremeheks.

Rooma jõud, vaatamata suurtele kaotustele, polnud kaugeltki veel mitte murtud. Hannibal aga samal ajal seisis veel kaugel oma lõppsihi saavutamisest. Latiinlased ja suurem osa Lõuna- ja Kesk-Itaalia linnadest jäid roomlastele truuks. Ka olid Hannibali väed kokku sulanud[1].

Mobiliseerinud kõik rahvastikujõud ja vabastanud maakaitse ülesanneteks osa orjadest, lõid roomlased uue suure sõjaväe, et jätkata suurema energiaga ja edukamalt võitlust eriti väljaspool Itaaliat, sest Hannibali oli raske võita Itaalias[2].

Eriti hoogsasti teotsesid roomlased Hispaanias ja Aafrikas. Noor Rooma väepealik Publius Cornelius Scipio, haruldaselt andekas ja tahtejõuline inimene, kelle kätte usaldati operatsioonid Hispaanias, võitis Uus-Kartaago 209. a. ja sundis osa Hispaania suguharudest Kartaagost lahti lööma. Hasdrubal, jättes Hispaanias olevate Kartaago vägede juhatamise oma abilise hooleks, ruttas oma venna Hannibali kutsel viimasele appi, et Kartaago seisundit päästa, mis oli muutunud võrdlemisi halvaks. Jõudnud Põhja-Itaaliasse, purustati aga ta väed roomlaste poolt. Ka sai ta selles lahingus ise surma. Selle kaotusega olid Kartaago kõik senised saavutised hävinud nii Hispaanias kui ka Itaalias. Hannibal oma väheste vägedega polnud enam kardetav Roomale. Kartaagolased Hispaaniast välja tõrjunud, viis Scipio oma väed Aafrikasse. Hinnates tõsiselt oma seisundit, kutsus Kartaago Hannibali ta vägedega Aafrikasse. Otsustav lahing löödi kartaagolaste ja roomlaste vahel Zama juures 202. a., kus Hannibal esimest korda kaotas lahingu. Suureks toeks roomlastele oli Numiidia kuningas, kes oli liitu astunud Roomaga.

---

[1] Rooma vallutamiseks olevatest vägedest ei jätkunud. Seepärast Hannibal kimbutas ainult Rooma liitlasi ja püüdis roomlasi avatella suuremaks lahinguks, mis oleks lõppenud roomlaste kaotusega. Roomas samal ajal otsustati loobuda lahingutest ja püüda ainult Hannibali vägesid väsitada ja nõrgestada ning vabastada üksikuid linnu kartaagolaste võimusest.

[2] Sõjaõnn kalduski roomlastele. Samm-sammult võitsid nad Itaalias tagasi Hannibali vägede kätte läinud maad. Sürakuusa ja Kapua vallutati uuesti (212.—211. a.). Sürakuusa linna kaitset juhtis seekord vanaaja kuulsaim matemaatik ja mehaanik Archimedes, kelle surmasid rooma sõdurid.

Aasta hiljem tehtud rahulepingu põhjal pidi Kartaago maksma kontributsiooni 10 000 talenti, välja andma oma sõjalaevad ja loobuma sõdadest Rooma loata. Seega oli Kartaago kaotanud igasuguse tähtsuse läänes. Temast sai peamiselt põllunduslik riik. Kartaago poliitilised huvid väljendusid siitpeale alalistes tülides Numiidia kuninga Massinissaga, kes seisis Rooma kaitse all. Hispaania muutus Rooma provintsiks, Kartaago ise Roomast sõltuvaks ja tähtsuseta riigiks. Nii läks ülemvõim Vahemeremail Roomale.

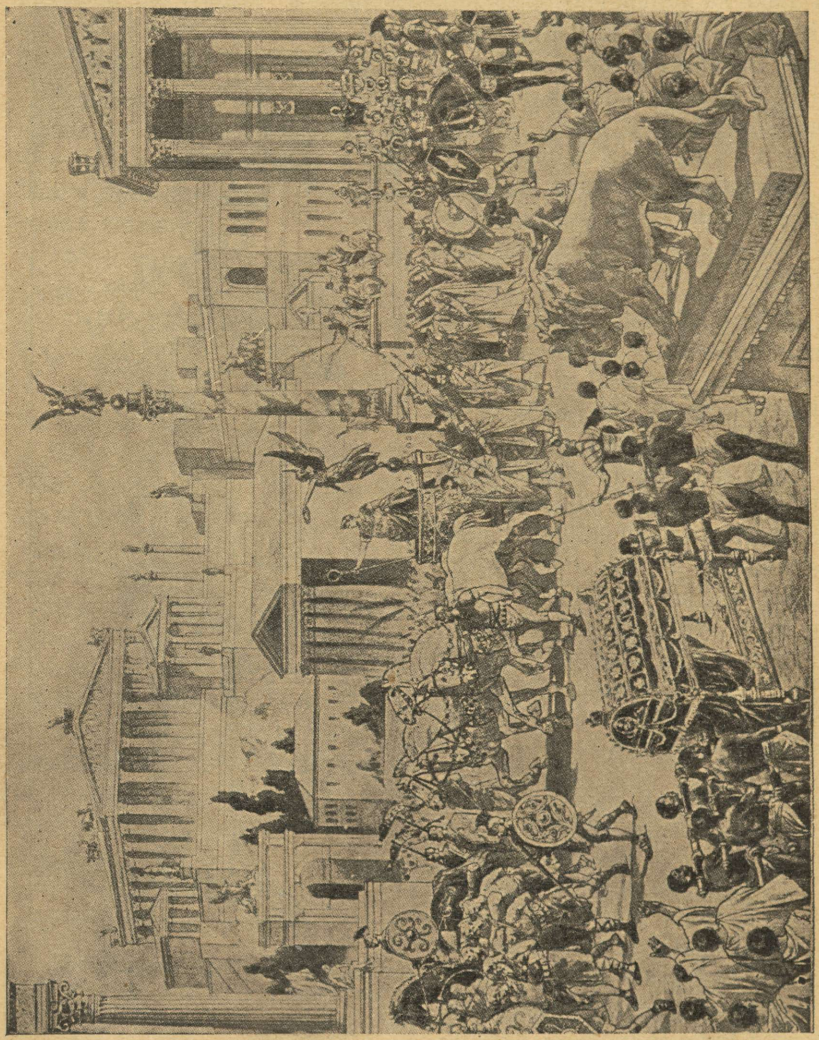

86. joonis. Rooma tsenturioon.

Kolmas Puunia sõda. Teine Puunia sõda oli roomlastele olnud rahvuslikuks võitluseks. Kui nad oleksid kaotanud, siis nende vabariik oleks hävinud. Järgmisel sajandil algab aga Rooma imperialistlik vallutuste ajajärk. Püütakse levitada Rooma võimu kõigile tuntud maa-aladele ja takistada teiste sõjaliste võimude tekkimist Itaalia läheduses. Roomlased võidavad Makedoonia kuninga Philipp V (197), Süüria valitseja Antiochus III (190) ja a. 146. e. Kr. moodustavad Kreekamaast ja Makedooniast oma provintsi.

Samal 146. a. toimus lõplik Kartaago hävitamine. Kartaago oli küll teise Puunia sõja järel loobunud igasugusest auahnest politikast ja piirdunud peamiselt põllundusliku ning osalt kaubandusliku tegevusega, kuid see asjaolu ei päästnud teda. Roomlased hässitasid Numiidia kuningat Massinissat Kartaago maade rüüstamisele ega lubanud viimasel end kaitseda. Roomlane Cato, kes oli tutvunud Aafrika rikkustega ja Kartaago algava tõusenguga, lõpetas iga oma kõne senatis järgmiste sõnadega: „Muu seas arvan, et Kartaago tuleb hävitada."

Kartaago, kelle majanduslik tõus oli Roomas väga hästi teada, ei mõelnudki sõdida Roomaga. Sõda Kartaagoga soovisid peamiselt Rooma suurmaapidajad, sest veinide ja oliiviõli väljavedu Aafrikast

87. joonis. Triumfikäik.

läände käis vastu nende huvidele: valmistati ju neid kaubaartikleid võrdlemisi suurel määral ka Itaalias. Rooma suurmaapidajate huves pidi Aafrika muutuma teraviljamaaks, mida vajas Itaalia. Pealegi ihkasid suurmaapidajad, kes olid tegelikult Rooma politika juhtijad,

Kartaago põllumaid. Nii püüti kõigi võimalikkude abinõudega õhutada viha ja kadedust endise võistleja vastu.

A. 149 kartaagolased alustasid roomlaste loata sõda Massinissa vastu. Selles neil polnud õnne ja sõja lõppedes nende kodulinn piirati ümber roomlaste poolt. Kaitsetud elanikud olid sõja lõpetamiseks nõus kõige raskemate tingimustega, kuid kui roomlased nõudsid linna hävitamist ja elanikkude teisele kohale asumist, siis kartaago-

88. joonis. Archimedese tapmine. Mosaiikpilt.

lased otsustasid end siiski kaitseda viimase võimaluseni. Nad kindlustasid end nii hästi kui suutsid ja pidasid vastu piiramisele veel kaks aastat. Siis saadeti Aafrikasse konsul Scipio Africanus noorem, kes reorganiseeris Rooma väe ja suutis lõpuks Kartaago vallutada. Linn laastati ning põletati ja maa-ala, kus ta oli asetsenud, künti üles. Uus vallutatud ala muudeti Aafrika provintsiks (a. 146 e. Kr.). Hiljemini loob Rooma idas uue provintsi Pergamoni riigist, mille selle kuningas pärandas Roomale 133. a. Pergamoni riik muudeti Aasia provintsiks.

Nii muutus Rooma suureks maailmariigiks.

Millest oli tingitud Kartaago rikkus? — Missugune oli Kartaago riiklik kord? — Mis põhjustel tekkisid Puunia sõjad? — Kuidas hinnata Rooma ja Kartaago jõudude vahekorda sõja puhkemisel? — Millal ja millega lõppes esimene Puunia sõda? — Kuidas suhtusid üksikud rahvakihid sõja

tulemustesse? — Millest oli tingitud teine Puunia sõda? — Miks tungis Hannibal Itaaliasse? — Miks ei tunginud Hannibal pärast Cannae lahingut Rooma peale? — Miks ei andnud Kartaago sõjalist abi Hannibalile, kui ta seda vajas peale Cannae lahingut? — Miks lõppes teine Puunia sõda roomlaste võiduga? — Missugused olid rahutingimused? — Millega on seletatav kolmas Puunia sõda? — Missugused on selle sõja tulemused Kartaago ja Rooma seisukohalt?

4. Rooma riik pärast vallutussõda.

Rooma provintside olukord. Alates IV sajandist e. Kr. roomlased hakkasid vallutama maid väljaspool Latiumi ja umbes kolmesaja aasta jooksul nad said kogu Vahemere ranniku valitsejaiks. Laialdase Rooma impeeriumi loomine toimus järk-järgult ega olnud lühiajaliste kiirete vallutuste tagajärjeks, nagu näiteks maailmariikide loomine esimeste Pärsia keisrite või Aleksander Suure poolt. Seepärast roomlased suutsid ka paremini korraldada võidetud alade valitsemist, mis oli vajalik eeldus tervikliku riigi püsimiseks.

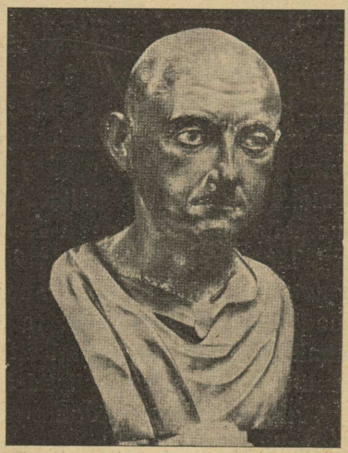
Kõiki väljaspool Itaaliat vallutatud maid nimetati provintsideks. Kogu vabariigi kestuse ajal provintsid olid roomlasile rikastumise allikaks. Provintsides harilikult hävitati senine politiline kord ja loodi uued omavalitsused, mille järele valvas Rooma riigi esindaja. Ainult Kreekamaa jäi võrdlemisi iseseisvaks ja säilitas mõningaid vabadusi. Provintside valitsejaks senat saatis eelmise aasta kõrgemaid ametnikke, keda nimetati prokonsuleiks ja propreetoreiks. Rooma rahva nimel neile anti valitsev võim (imperium) provintsi elanikkude üle. Maavalitsejatega koos provintsidesse sõitis veel teisigi ametnikke — kvestoreid, legaate jne. —, kelle ülesandeks oli provintsi valitseda vastavalt Rooma seadusile ja ediktile, mille välja andis prokonsul või propreetor ametisse astudes. Kõik need ametnikud vaheldusid aasta möödudes. Riigilt nad palka ei saanud ja püüdsid sissetulekuid hankida omal käel. Omades lühiajalist piiramatut võimu nad tarvitasid kurjasti oma õigusi ja kurnasid elanikke ilma igasuguse vastutustundeta[1]. Provintside rahvale anti II sajandil õigus kaevata oma valitsejate peale, kuid kohtute erapoolikuse tõttu ei olnud sellest mingit tegelikku kasu ja provintsid jäid ikka maavalitsejate ja rahameeste rikastumise allikaiks.

Provintside elanikke peeti roomlaste alamaiks ja maad Rooma rahva omanduseks. Alade eest, mida lubati kasutada kohalikel elanikel, need pidid maksma kõrgeid makse. Endiste kuningate omandus, metsad ning karjamaad võeti Rooma rahva ühisvaranduseks, mis

[1] Näit. provintsilinnu sundisid nad endile kingitusi tegema võidu korral vaenlase üle; kingitusi nõuti ka igasuguse võiduta. Prokonsulid võtsid altkäemaksu kohalikule rahvale soovitava ametniku määramise eest jne.

välja renditi Rooma tähtsamaile isikuile. Sama toimus ka hõbeda-, vase- ja soolakaevandustega. Aja jooksul kujunesid üksikuis provintsides suured rikaste roomlaste asulad, kes saadavaist tuludest elasid Roomas kuninglikku elu.

Maksude sissenõudjaiks provintsides ei olnud mitte riigiametnikud, vaid see õigus renditi välja üksikuile ettevõtjaile (vahel ka tervetele seltsidele), nn. publikaanidele. Need võisid siis suure omavoliga rahvalt välja pressida makse, mis ületasid kaugelt riigile makstud summa. Publikaanidele renditi välja ka igasuguseid ettevõtteid, nagu näiteks sildade, teede ehitamist jne. Publikaanide ainsaks sihiks oli rikastumine; provintside ruineerimine valmistas neile vähe muret ja et oma vägivallas mitte takistatud saada, nad sobitasid sõbralikke sidemeid maavalitsejatega, kellega jagasid osa saagist. Publikaanid olid ainsad rahalaenajad Rooma riigis. Võlglasiks langenud linnadelt ja maakondadelt võtsid publikaanid sõjaväe abiga võla katteks kõike, mis oli vähegi väärtuslik.

89. joonis. Scipio Africanus. Pronks-rinnakuju. Tõsine ja külmalt mõtlik ilme lasevad aimata õilsat iseloomu.

Kuigi palju provintsidest tulevast saagist läks eraisikute kätesse, siiski olid ka riigi sissetulekud suured. Nii näiteks jätkus üksi Aasia maksudest Rooma riigi jooksvate väljaminekute katteks.

Nobiliteet. Kui aastasadade pikkune võitlus patriitside ja plebeide vahel lõppes viimaste võiduga ja Roomas pandi maksma kodanlik üheõiguslus, siis ei tähendanud see veel siserahu püsivust. Varsti kujunesid aga uued ühiskondlikud eristumised, mille aluseks sai varanduslik ebaühtlus eri kihtide vahel. Patriitside ja plebeide üheõiguslus tõi kasu ainult rikastele plebeide perekondadele. Oma teenetega väljapaistvaist ja rikastunud plebeidest ning jõukaist patriitsidest kujunes uus aristokraatia — nobiliteet.

See kiht võttis üle patriitside pärimused ja püüdis enda kätte saada kõrgeimat võimu riigis. Nad jõudsid nii kaugele, et senatit hakati nüüd täiendama ainult nobiilidega, kellest aja jooksul kujunes senaatorite seisus (ordo senatorius). Üldse saavutati, et kõigisse riigi- ja sõjaväeameteisse valiti pea eranditult nobiile, kes püüdsid oma mõju all hoida eriti tsensoraati ja tsensoriametisse lubada ainult

endi toetajaid. Üksikud tähtsad perekonnad jõudsid nii kaugele, et põlvest põlve ainult nende hulgast valiti juhtivaid riigitegelasi, kusjuures keegi ei pärinudki, kas nad kuuluvad patriitside või plebeide hulka. Kogu see aristokraatia oli väga pahane, kui tema hulka tungis mõni isik väljastpoolt. Sellisele „uuele inimesele" (homo novus) vaadati üle õla ja peeti teda tõusikuks.

Senaatorite kõrval kuulus nobiliteedi hulka (kuigi eraldatult) ka ratsanikkude seisus, mis kujunes ühenduses riigikaitsega jõukamaist kihtidest. Rikkamad kodanikud, kes olid kohustatud sõtta ilmuma hobuseil, hakkasid nimelt keelduma riigi poolt makstavast tasust ja teenisid sõjaväes tasuta. Kui Rooma kodanikest koosneva ratsaväe asemele astus hiljemini liitlaste oma, muutus ratsanikkude puhtsõjaväeline iseloom seisuslikuks. Nad moodustasid eraldatud seisuse, mille liikmeiks olid rahvastiku rikkamad elemendid. Nende hulka kuulusid ka publikaanid. Ratsanikkude (ehk rüütlite) peamiseks tegevusalaks olid rahanduslikud operatsioonid. Need pankurid ja suurkaupmehed juhtisid kogu Rooma riigi majanduselu ja finantseerisid isegi mõningaid Idamaa valitsejaid. Sel viisil ratsanikkude seisus kogus omale määratuid varandusi ja muutus mõjukaks Rooma kodanikkude klassiks. Seejuures ta oli teatud vastuolus jõukate suurmaaomanikkudega, kes peamiselt kuulusid senaatoriseisusse ja vaatasid vaenliku pilguga kapitalistidele — ratsanikele.

Rahamajandus. Rooma riigi kiire kasvamisega käis kaasas kaubanduslik areng, mille tagajärjel raha hakkas ikka suuremat osa etendama Rooma majanduselus. Roomlastel oli annet kauplemiseks ja nad oskasid kasutada oma suure riigi soodsat asendit selleks, et hästi ning kasulikult korraldada varade vahetust ja liiklemist. Kauplemine toimus peamiselt merd mööda. See oli kiire ja odav, kuid teatud määral ka hädaohtlik (tormid, meriröövlid) ja nõudis suuri kapitale. Tähtsaimad kaubaartiklid olid maitseained, Kreekamaa pronks ja marmor, veinid, mitmesugused Idamaade kaubad ja lõpuks vili, mida veeti suurel hulgal Itaaliasse Sitsiiliast, Aafrikast ja Egiptusest. Itaalia kaupmehed seirasid ka rooma leegione nende vallutusretkil. Igas vähegi tähtsas provintsilinnas nad asutasid ühingud, mille sissetulekuist läks üks osa maavalitsejaile.

Juba eespool oli juttu ratsanikkude seisuse rahaoperatsioonidest, mis olid arenenud kaunis keerulisiks. Toimetati mitmesuguseid spekulatiivse iseloomuga tehinguid ja hangeldamiseks kasutati osavasti provintsielanikkude üldist rahapuudust.

Rahamehed olid huvitatud Rooma maa-ala suurenemisest, et oleks võimalik laiendada ka oma kaubanduslikkude ja rahanduslikkude tehingute pindala. Selle sihi saavutamiseks nad püüdsid ajada valit-

sust sõjakale vallutuspolitikale. Nende spekulatiivseist üritusist olid huvitatud paljud rikkad senaatorid ja ka osa keskkihi elanikke, kes olid laenanud oma kapitale publikaanidele teatud protsentide eest. Nii suurenes Rooma riigis rüütliseisuse ja raha mõju ning sai mõõtuandvaks teguriks nii majanduslikus kui ka politilises elus.

Latifundiumid. Itaalia maapind annab keskmist saaki, millest piisab koduseiks tarbeiks. Seni kui rooma perekonnad toitsid ennast oma väikesest maamõisast ja patriitsidele kuulus ainult üks osa kogukonna ühismaast, siis olemasolu- ja töötingimused olid ühtlaselt lihtsad kõigile. Et aga pealinn kasvas kiiresti ja vilja tuli hakata sisse vedama mujalt, siis põlluharimine ei andnud enam kuigi suurt sissetulekut. Odava vilja vool Itaaliasse mõjus eriti halvasti väikemaapidajate olukorrale, kes nüüd oma tööst ei saanud mingisugust tulu ja järk-järgult vaesusid. Talupoegade viletsust suurendasid ka kestvad sõjad. Kuigi jalaväelased said teenimisaja eest väikest palka, see asjaolu siiski ei suutnud tasuda neid kahjusid, mis tekkisid majapidamisest eemaloleku tõttu. Eriti laastavalt mõjus talupoegadele sõda Hannibaliga, mis hoidis paljude aastate jooksul 23 leegioni sõjaseisukorras ja hävitas ligi 400 küla ning alevikku.

Väikemaapidamiste vaesumine soodustas suurpõllupidamiste tekkimist. Vaesunud talupojad müüsid oma maa rikkamale naabrile ja läksid mujale, harilikult Rooma, oma õnne otsima. Rikkamail oli veel teisigi võimalusi oma omanduse suurendamiseks. See toimus kogukonna ühismaade kulul.

Ainult rikkail oli võimalik ühismaade metsi ning karjamaid tulutoovalt kasutada. Nad hakkasid neile aladele vaatama kui oma isiklikule omandusele ja suurendasid selle arvel oma põlde. Mitmete talude ühinemisest tekkisid suured mõisad, mida hakati nimetama latifundiumeks. Et põlluharimine ei tasunud end enam, siis latifundiumide omanikud läksid üle aedvilja- ja karjakasvatamisele, mille saadusi vajas peamiselt Rooma sõjavägi. Neis latifundiumides, kus ikka veel tegeldi põlluharimisega, tegid tööd orjad, mistõttu saadusi muidugi saadeti turule odavama hinnaga kui nõudis talupoeg oma isikliku töö eest. Väikesed talud kadusid Itaalias täiesti ja andsid aset suurmaapidamisele.

Orjapidamine. Üheks vallutussõdade tagajärjeks oli orjade hulga suurenemine. Suurte võitude järel roomlaste laagrid muutusid turgudeks, kus sõdurid müüsid oma vange vahel naeruväärt madala hinna eest.

Kõige tugevamad ja tervemad orjad saadeti maale latifundiumidesse, kus nad töötasid kindla valve all. Neid koheldi karmilt ja sunniti töötama loomade kombel. Pühadest ja puhkusest ori ei tohtinud

mõeldagi. Tema iseseisvat tahet püüti murda mitte ainult tööga, vaid ka igasuguste karistustega. (Neid pandi ahelaisse, seoti ülestõstetud kätega tulpade külge, sunniti seisma alasti kõrvetava päikese käes jne.). Neid rõivastati äärmiselt viletsasti ja toideti veelgi viletsamini. Isandal oli isegi õigus oma orje tappa, mida siiski juhtus harva, sest surnud ori oli ju kaotatud kapital. Orjad, keda kasutati linnas, olid harilikult haritumad ja maksid vahel ligi 20 korda enam kui need, kes sobisid maatööle. Linnaorjad pidid toimetama kõiki majapidamistöid ja neid koheldi võrdlemisi hästi. Kõige väärtuslikumaks peeti haritud kreeka orje, kelle ülesandeks oli laste õpetamine, arsti- või sekretäriamet jne.

Orjale ei vaadatud kui isikule, vaid kui asjale, millega isand võis talitada oma äranägemise järgi. Kaunis sageli aga orjad said õiguse omale koguda isiklikku varandust ja end vabaks osta. Vahel isand laskis omal algatusel vabaks orje, kes esialgu jäid oma endise peremehe klientideks. Alles vabakslastute lapsed said täisõiguslikeks riigikodanikeks. Ja et orje oli väga mitmesuguse päritoluga, siis nende vabastamine muutis Rooma rahvuslikku iseloomu ja aitas teda teha rahvusvaheliseks linnaks.

Proletariaat. Suurmaapidamise levimine, vabanenud orjade hulga suurenemine ja rasked elutingimused provintsis tõid endaga kaasa Rooma plebsi põhjaliku muutuse. Alates III sajandist Rooma hakkab kogunema erineva päritoluga vaest ja tegevusetut massi. See ei soovi politilisi õigusi, sest ta omab neid, kuid ta kadestab rikkaid, ihaldab tasuta ülalpidamist ja põlgab tööd.

Inimesi valgus Rooma kõigist riigiosadest, eriti aga endisi väikemaapidajaid. Maal muutus elu talupojale täiesti võimatuks, tema vaba tööjõudu ei vajatud, sest orjad sooritasid igasuguse töö tasuta. Kuid Roomas oli peaaegu veelgi raskem leida püsivat tulutoovat teenistust, sest seniseil ettevõtjail olid oma kindlad tegevuspiirid ja uustulnukale oli edukas võitlus lootusetu.

Aja jooksul töötud rahvahulgad harjusid elama vaesuses ja tegevusetuses. Rikaste leivajagamised, kingitused, avalikud banketid jne. võimaldasid hädavajalikku eluülalpidamist; peod, tsirkus, gladiaatorite võitlused, triumfikäigud jm. pakkusid lõbustust. Kogu see töötu rahvamass harjus niivõrt oma haletsemisväärse eluga, et ta poleks vist soovinud lahkuda linnast ka siis, kui talle külades oleks kingitud maad harimiseks ja töötamiseks.

Uus proletariaat võttis osa politilisist rahvakoosolekuist, millel valiti riigiametnikke. Ta hakkas omandama ikka suuremat tähtsust. Sel südametunnistuseta massil muidugi puudusid kindlad politilised veended ja teda võis hõlpsasti mõjustada. Seda asjaolu kasutasid riigitegelased ning igasugused auahned isikud, kes ostsid hääli

eneste või oma kandidaatide läbiviimiseks. Proletariaadile sai aga häälte müümine jälle üheks ülalpidamise allikaks.

Arusaadav, et säärastes oludes ei võinud enam olla juttugi politilisest vabadusest ja iseseisvusest. Politiline elu degenereerus.

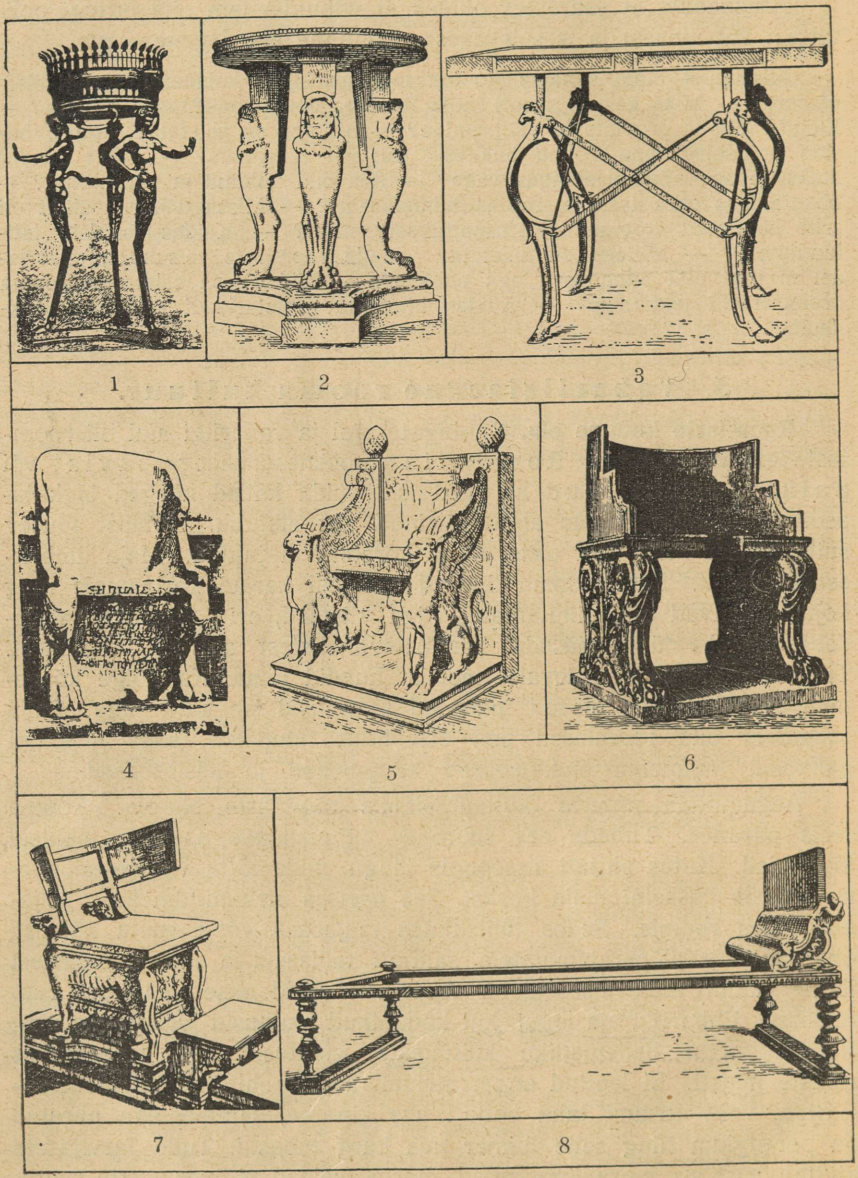
Missugust mõju avaldas Rooma maailmariigiks kujunemine riigi siseoludele? — Miks kasvas senati mõju Roomas peale sõdu? selle tähtsus? — Kuidas toimus provintside valitsemine? — Millega on seletatav, et provintside valitsejad oma võimu hakkasid kurjasti tarvitama? — Miks renditi maksude sissenõudmise õigus välja? — Kes olid nobiilid ja ratsanikud? — Mis tähtsus oli ratsanikel rooma tulunduselus? — Missugune rahvakiht oli eriti huvitatud Rooma vallutuspolitikast? miks? — Kuidas tekkisid latifundiumid? — Millega on seletatav vanade roomlaste seisukoht, et orjadel ei tohi olla pühapäeva ega puhkust? — Millega on seletatav Rooma proletariaadi tekkimine? — Kuidas hindame proletariaadi kasvamist riiklikult?

5. Vabariigiaegne rooma kultuur.

Roomlaste kodune elu. Kuningate ajal ja vabariigi alul oli roomlaste elu väga lihtne. Rooma linn koosnes peaaegu savist või palkidest ehitatud hüttidest, mida katsid kõrged õlgkatused. Iga maja sisaldas alguses ainult üht elutuba. Koldest tõusev suits pääses välja läbi ukse, kuna korstent ei tuntud. Maja ümbritsesid laudad. Läbi Rooma liikusid tänavail karjad karjamaale ning koju. Tänavad olid sillutamata, väga viletsad, eriti vihmastel aegadel oli raske läbi pääseda küngastevahelistest soistest kohtadest. Tihti tungisid lähedalolevaist metsist hundid linna. Ka kõige kõrgemail ametikohtadel olevad inimesed sammusid ise adra taga. Palju sajandeid olid roomlased pea eranditult talupojad, alles hiljemini hakkasid kujunema elukutselised kaupmehed ja käsitöölised.

Aegamööda muutus kultuursemaks roomlaste elu-olu. Rooma maja paranes. Tubade arv suurenes. Puumajade asemele tekkisid kivimajad. Katus ehitati sissepoole längu, mille tõttu vihmavesi voolas suurde basseini maja keskel. See asetses atriumi-nimelises neljanurgelises ruumis. Selles tähtsaimas majaosas võeti vastu külalisi, ohverdati altaril perejumalatele, säilitati kallisasju ja surnud omastest järele jäänud mälestusesemeid. Atriumist viisid uksed teistesse ruumidesse. Vabariigi aja lõpul, kui kodanikud muutusid jõukamaks ning Rooma tutvus hellenistliku kultuuriga, muutusid aina toredamaks rikaste majad. Ei lepitud enam atriumi ümber ehitatud tubadekomplektiga, vaid atriumi taha ehitati uus kinnine, sammastega piiratud õu peristylum ning selle ümber uus kärg tubasid. Tulid tarvitusele kivitahvleist või mosaiikpõrandad, marmorseinad mitmesuguste suurepäraste maalidega, ilusad vaibad, toredad ja mõnusad mööblid. Suveti õitsesid peristylumis lilled, mööda sambaid looklesid lopsakad väät-

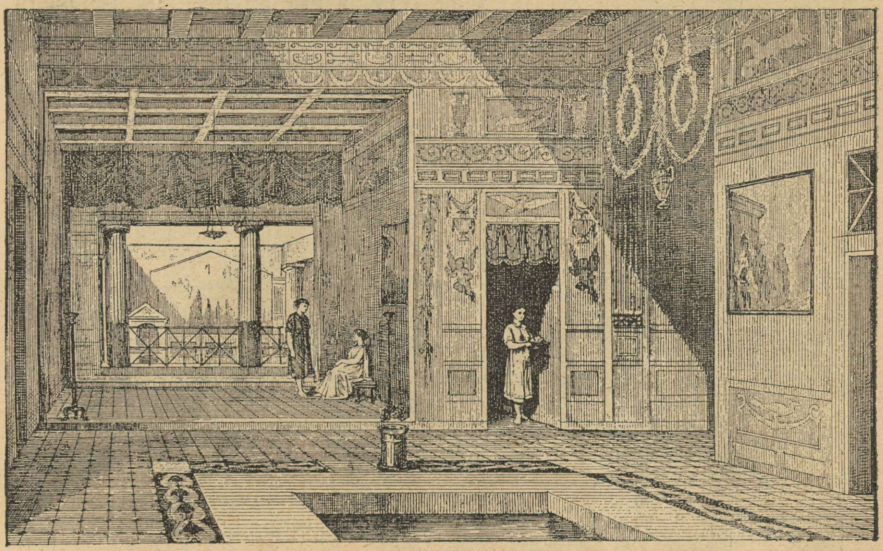
kasvud, valged marmorkujud helendasid keset lehtede rohelust valguse ja varjude mängus. Maale ehitasid rikkad omale oivalisi suvilaid tore-

90. joonis. Rooma mööblit: 1. suitsutamispann, 2. aialaud, 3. kokkupandav laud, 4. kreeka tool, 5. rooma tool, 6. rooma sauna tool, 7. kuruulide tool, 8. söögitoa kušett.

date väikeste aedade keskele. Vaesemad kodanikud, keda vabariigi lõpul tuli palju Rooma kokku igast ilmakaarest, elasid aga õige viletsates väikestes majades või suurtes mitmekordsetes üürikasarmutes. Nende väikestesse korteritesse viisid redelkitsad ja pimedad trepid. Üldiselt kaotas Rooma linn vabariigi lõpul täiesti oma endise külasarnase välimuse ning muutus hellenistlikuks suurlinnaks.

Roomlased tõusid vara ja rõivastusid enamasti lihtsalt, kuid meeldivalt. All kanti nn. tuunikat. Selle üle visati tooga (suur

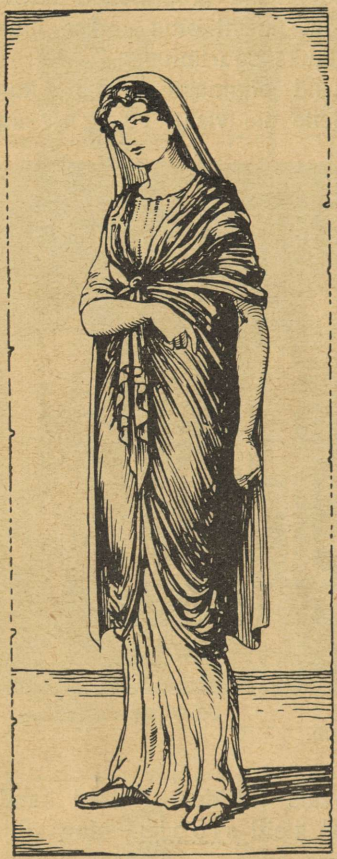
91. joonis. Atrium.

rätt), mis ümbritses keha kaunilt langevais voltides. Naised kandsid peale tuunika veel kandadeni ulatuvat kleiti stoolat ning välja minnes võtsid ümber suure neljanurgelise riide — palla.

Söödi peamiselt taimtoite. Liha tarvitati ainult pidulikel juhtudel. Veini joodi palju, kuid veega segatult. Toitu valmistas kas pereema või naisorjad, nii kuidas lubas maja jõukus. Enne einet viidi osake toitu ohvriks perejumalaile „penaatidele". Süües pisteti toitu suhu sõrmedega, sest kahvlit ei tuntud veel sel ajal. Peasöömaaeg oli õhtu eel. Enne seda oli kombeks võimelda ja supelda.

Vabariigi lõpupoolel hakkasid rikkamad kodanikud ka söömises, rõivastuses ja ehteis taotlema suurt toredust. Rikaste juures muutusid sagedaiks haruldaste roogadega uhkeldavad pidusöögid, ka nende igapäevseiski eineis hakkasid lihatoidud ja provintsidest toodud kallisroad ja maitseained mängima suurt osa. Toreduse taotlemises mindi

isegi nii liiale, et diktaator Julius Caesar (I s. keskpaiku) pidi seadusega määrama kindlaks, kui palju tohtis kodanik kulutada toiduks ning kui kallist rõivastist kanda.

92. joonis. Rooma naise rõivastis.

Perekonnas valitses isa ülemvõim. Vanemail ajul oli tal võim perekonnaliikmete elu ja surma üle. Kui laps sündis, toodi see ja pandi isa ette põrandale. Meeldis ta isale, tahtis isa teda omaks tunnistada, siis tõstis ta lapse põrandalt üles. Kui ta seda aga ei teinud, siis hukati laps. Kõigis tähtsamais küsimusis oli isal otsustav sõna öelda. Rooma naise seisukord ei olnud halb. Ta oli palju vabam kui kreeka naine. Ta tohtis võõraste keskel viibida ja pidusöökidest osa võtta. Tema hooleks oli kogu koduse majapidamise juhtimine.

Usund. Vanad roomlased uskusid endi saatust olenevat suurest hulgast mitmesuguseist jumalaist. Nii tähtsamate sündmuste puhul üksiku isiku ja riigi elus kui ka igapäevsete tööde juures pöörduti vastavate jumalate poole. Kündmisel paluti abi künni-, äestamisel äestamisjumalalt. Üldse oli põllutööga seotud suur hulk jumalaid. Mõni jumal hoolitses meresõidu, teine aianduse, kolmas lastesündimise eest jne. Igal majal olid omad erilised perejumalad — penaadid. Igal suguvõsal, igal linnaosal olid jällegi erijumalad. Ka teiste rahvaste jumalaid tunnustasid roomlased, näiteks samniitide omi. Seda tehti selleks, et samniitide jumalaid ära meelitada linnakaitsejate poolt endi poole. Paljud jumalad olid roomlased võtnud üle etruskidelt. Kui nad lähemalt tutvusid kreeka kultuuriga, siis omandasid nad ka kreeklaste jumalakujutlused ning sulatasid need ühte oma jumalatega. Nii austasid nad lõpuks samu jumalaid kui kreeklasedki, ent teissuguste nimede all. Nii ei nimetanud nad jumalate isa Zeusiks, vaid Jupitriks. Tema abikaasa oli Juno (kreeka Hera). Sõjajumalaks oli Marss (Ares), teaduste ja kunstide jumalanna Minerva (Pallas-Athena), iludusjumalannaks Venus (Aphrodite) ning

merejumalaks Neptun (Poseidon), kodukoldejumalannaks Vesta (Hestia) jne. Viimast jumalannat teenisid ümmarguses templihoones naispreestrid, nn. Vesta neitsid, kes ei tohtinud iial abielluda. Üheks tähtsamaks puhtrooma jumalaks oli Janus. Ta oli hea algatuse ja aja jumal. Teda kui ajajumalat kujutati kahenäolise peaga: üks vaatas ette, teine taha — üks tulevikku, teine minevikku.

Peajumalate austamine toimus avalikult riigi korraldusel ning riigi poolt ehitatud templis. Jumalateenistuses valitses piinlikult kindlaks määratud rituaal. Iga väiksematki kõrvalekaldumist sellest arvati pahandavat jumalaid. Jumalad olid inimestega otsekui teatud lepinguvahekorras. Teatud ohvrite või usutalituste eest

93. joonis. Pidulik ohverdamine. Marmorreljeef.

muutusid nad inimestele heasoovlikeks. Neile ohverdati selleks, et neilt tasu saada, neid teeniti selleks, et jumalad teeniksid inimesi. Kogu avalik elu oli seotud religiooniga. Enne kui midagi tähtsat ette võeti, püüti teada saada jumalate arvamust. Seda katsusid preestrid selgitada välgulöömisest ja müristamisest, pühade kanade nokkimisest, lindude lennust, eriti aga ohvriloomade sisikonnist.

Kasvatus. Vanemail ajul ei tuntud Roomas avalikke koole. Kasvatus toimus kodus. Isa ise õpetas poega võimlemises, lugemises, kirjutamises ja rehkendamises. Ta võttis poja põllule kaasa, näitas Marsi väljal talle relvade käsitsemist, tutvustas teda õigusmõistmise ja seadustega, rääkis talle rahva usust ja ajaloost. Kui poeg 17-aastaseks sai, võttis ta seljast oma senised poisiriided ja rõivastus kodujumalate altari ees valgesse mehetoogasse. Siis kanti ta pidulikult kodanikkudenimekirja. Sel puhul korraldati ohver Kapitooliumil ning hiljemini kodus peeti pidulik sööming.

Vabariigi lõpupoolel, kui Rooma oli vallutanud palju hellenistliku

kultuuriga maid, sattus palju kreeka haridust saanud inimesi Rooma nii orjadena kui ka vabadena. Nüüd läks moodi lasta õpetada lapsi kas haritud orjadel või anda neid kreeka koolmeistrite juurde kooli. Need ei tutvustanud lapsi ainult hellenistlikkude teaduste ja kunstide saavutistega, vaid õpetasid neile ka kreeka kombeid ja eluviise. Paljud, kes pidasid lugu rooma vanast kõlblast valjusest ja lihtsusest ning asjalikkusest, vaatasid kurja pilguga uutele harrastustele ja kommetele. A. 161 saadeti vanameelsete mõjul isegi kõik kreeka koolmeistrid Roomast välja, kuid see ajutine määrus ei suutnud ometi takistada hellenistliku vaimu ja hariduse levimist Roomas, sama vähe kui seadustega sai taltsutada kasvavat toreduseharrastust. „Hellas võitis võitjad," ütleb selle kohta rooma kirjanik Horatius. See, et Rooma vallutas hellenistliku kultuuriga maid, oli saatuslik Rooma kõigile elualadele.

94. joonis. Januse pea kujutis vaskrahal IV s.

Kirjandus, kunst, filosoofia. Tõesti algupärast lõid roomlased vaimuelus vähe. Isegi oma tähestiku olid nad laenanud kreeklasilt. Rooma kirjandus ja filosoofia oli juba algusest peale jäljendanud Kreeka autoreid ja tegi seda eriti VII ja VIII sajandil. Ühed autorid aimasid järele kreeka komöödiakirjanikke, teised dramaatikuid, kolmandad Homerost jne. Julius Caesar kirjutas oma „Mälestised" Aleksander Suure väejuhtide eeskujul. Filosoofias korrati kreeklaste mõtteid, olgu siis stoikute, epikuurlaste või mõne teise kooli filosoofia omi. Isegi need autorid, kes püüdsid oma kirjatöis võidelda kreeka mõjude vastu, nagu Cato vanem, ei ole vabad kreeka kirjanduse mõjudest.

Rooma ehituskunst sai esimesed mõjustused Etruuriast. Sealt võeti üle atriumiga elamu ning ka roomlaste esimesed templid sarnanesid etruskide omadega. Kuid hiljemini, eriti pärast teist Puunia sõda, sattus rooma ehituskunst kreeka kunsti mõju alla. Tarvitati eeskätt toredat ja üksikasjaderikast korintose stiili. Roomas kerkisid vabariigi viimsel poolel uhked templid, suured sammastikkudega kaubanduse ja kohtuhooned, nn. basiilikad, mis salgastusid ümber turu. Nendes ehitistes õnnestus rooma ehitusmeistreil ühendada etruskidelt üle võetud võlvi kreeka sammastega. Ehitisi kaunistati sõjasaagina Rooma toodud kreeka kujudega. Hiljemini lõid roomlased ka ise selliseid kreeklaste eeskujul.

Lõbustused. Vanas Roomas peeti pidustusi peamiselt jumalate auks. Nii näiteks lõikusjumala pühal ratsutati võidu eeslite seljas,

et koormakandjad võiksid ka ometi kord joosta. Karjajumala pühal hüppasid noored poisid ja tüdrukud üle põlevate heinasaadude. Jupitri pühal korraldati rikkalik ohvrisööming ja suur võiduajamine. Saturni pühal söödi, tantsiti ja mängiti koos ning jutustati kadunud „kuldsest ajast," mil valitses Jupitri isa Saturn ning inimesed elasid alalises rahus ja õnnes. Neil pühadel valitses suur lihtsus ja kodusus.

Hiljemini, kui Rooma muutus suurlinnaks, kasvas pidustuste arv õige suureks. Neid korraldasid eeskätt politikategelased, kes ihkasid võita rahva poolehoidu. Tsirkusmängud ja teatrietendused olid ülisagedad. Seejuures muutusid pidustused järk-järgult tooremaks. Eriti toored olid tsirkusetendused. Seal lasti isegi inimesi kas loomadega või omavahel võidelda elu ja surma peale. Seda tegid selleks eriliselt koolitatud orjad, nn. gladiaatorid. Valitsus püüdis esmalt seadustega takistada selliseid kõlvatuid lõbustusi, kuid pidi aegamööda andma järele rahva halvale maitsele.

Kõlbluse langus. Vanu roomlasi iseloomustas suur lihtsus, õiglus ja isamaa-armastus. Seadused olid karmid ja nende vastu ei eksitud palju. Kui aga pärast Puunia sõdu tutvuti hellenistliku tsivilisatsiooni mõnusustega, siis kadus lihtsus ja mõõdukus ning selle asemele astusid raha- ja nautimishimu ning toredusega edvistamine. Et luksuslikuks eluks raha saada, selleks püüdsid ametnikud sageli varastada riiki või võtta altkäemaksu. Samuti, kuigi vähenõudlikumalt, tahtis riigi kulul elada Rooma proletariaat, kes ei tahtnud teha tööd, kuid nõudis „leiba ja tsirkusmänge".

Missugustel põhjustel muutus roomlaste kodune elu? — Missugune oli roomlaste elu vabariigi lõpupoolel? — Mille poolest erineb rooma maja meie aja omast? — Missugune oli roomlaste rõivastis? — Mis võttis ette riigivalitsus liigtoreduse vastu? — Millega õigustame valitsuse samme?

Miks arvasid roomlased, et nende saatus oleneb jumalaist? — Miks tunnustasid roomlased ka teiste rahvaste jumalaid? — Millega on seletatav, et roomlased austasid lõppeks samu jumalaid mis kreeklasedki? — Mille poolest erineb roomlaste usund kreeklaste omast?

Miks hakkasid roomlased vabariigi lõpupoolel noortele täielikumat haridust andma? — Miks suhtusid paljud vaenlikult kreeka haridusse ja kasvatusse? — Kuidas mõistame Horatiuse lauset: „Hellas võitis võitjad"? Millega põhjendame seda? — Miks korraldasid rikkad rahvale pidustusi? — Milles väljendus kõlbluse langus Roomas peale Puunia sõdu?

6. Kodusõdade aeg.

a. Gracchuste reformikatsed.

Reformide vajadus Roomas. Eespool nägime, et Rooma kodanikud olid jälle jagunenud kaheks suureks klassiks, nobiilideks ja proletaarideks. Mõlema klassi vahel algas terav võitlus, mida juhtisid samal ajal tekkinud politilised parteid, keda tuntakse optimaatide ja populaaride nime all. Optimaadid püüdsid kaitseda

kõiki degenereeruva oligarhia kuritarvitusi, kuna populaaride (rahvaerakonna) sihiks oli teostada veel arenemata, kuid juba pahedega halvatud demokraatia taotlusi.

Rooma demokraatia peapahe seisis selles, et riigi saatust juhtiv pealinna elanikkond oli muutunud vastutustundetuks ja ostetavaks massiks, kes soovis samuti nagu valitsev oligarhiagi elada vallutatud maailma kulul.

Arukamad inimesed Roomas mõistsid, et riigi päästmiseks on vajalik seesmine reform. Nad tegid esimese katse senati võimu murda ja vastukaaluks seltskonna jätkuvale kõlbluse langusele uuesti elustada väikemaaomanikkude, talupoegade kihti. Viimast teostada oli täiesti võimalik, sest õiguslikult riik oli ikka veel rikaste poolt kasutatavate ühismaade omanik ja võis igal ajal neid maid tagasi võtta ning jagada vaeseile kodanikele. Sellelaadilise reformi mõte oli juba mitmel korral päevakorrale kerkinud ja viimaks asusid kaks venda uuenduste energilisele teostamisele. Need olid vennad Gracchused.

Tiberius Gracchus. Gracchused kuulusid vanasse ja rikkasse plebeide perekonda. Nende isa oli olnud konsuliks ning tsensoriks. Hispaanlased olid armastanud tema õiglust ja roomlased ta ausust ning kõlblust. Poegade kasvatamine aga oli olnud ema Cornelia ülesanne, kes oli vanema Scipio tütar ja keda sageli on nimetatud suure südamega ja suure mõistusega naiseks. Ta õpetas oma poegadele esiisade kangelastegude ja kreeka kultuuri ning hariduse austamist. Mõlemal vennal oli sidemeid rooma suursugusemate perekondadega, kes ühtlasi pooldasid seesmisi reforme.

Tiberius Gracchus oli vahvasti võidelnud Kartaago vallutamisel (146) ja järgnevais Hispaania sõdades. Oma sõitudel läbi Itaalia põhjapoolsete maakondade teda oli vapustanud olukord maal, kus väikepõllupidamine oli pea täiesti kadunud ja suurnikkude põldudel töötasid vaid orjad. Sütitavais kõnedes maalis ta kuulajaile pilte valitsevast viletsusest. „Metsikuil loomadel on varjupaigad, aga inimestel, kes on oma verd valanud Itaaliat kaitsedes, ei ole muud varandust kui õhk, mida nad hingavad... Neid hüütakse maailma valitsejaiks, kuid tõeliselt neile ei kuulu jalatäitki maad."

A. 133 e. Kr. rahvas valis tribuuniks Tiberiuse ja ta hakkas otsekohe reformide jaoks pinda valmistama. Tiberius soovitas maksma panna agraarseaduse, mille järgi kellelegi ei tohi kuuluda rohkem kui 500 jugerit (125 ha) maad. Ülejäänud maa riik võtaks uuesti oma valdamisele ja jaotaks vaestele 30 jugeri suuruste maatükkidena. Seaduse maksmapanemiseks tuleks valida kolmeliikmeline komisjon. Kuigi see eelnõu oli võrdlemisi mõõdukas, ei soovinud rikkad siiski ta vastuvõtmist. Nad olid harjunud vaatama ühismaale kui isiklikule omandusele, olid kulutanud maaparanduseks kapitali ega tahtnud sellest osakestki kaotada. Nad suutsid endi poole võita teist rahvatribuuni Mar-

kus Oktaviust, kes siis oma vetoga takistas agraarseaduse vastuvõtmist.

Selle asemel et küsimuse otsustamist edasi lükata järgmiseks aastaks, Tiberius võttis nüüd tarvitusele erakordse abinõu. Ta nõudis rahvakoosolekul Oktaviuse tagandamist, kui see ei lakka teotsemast rahvahuvidele vaenlikus suunas. Oktavius ei loobunud oma vetost. Rahvakoosolek tagandas ta ametist ja uus agraarseadus võeti vastu a. 133 e. Kr.

Tiberius oli võitnud, kuid see oli toimunud ebaseaduslikkude abinõudega, mille eest teda võis vastutusele võtta nii pea kui lõpeb ta tribunaat ja ta saab jälle eraisikuks. Vahepeal ta hoolitses oma venna Gaiusega maaseaduse läbiviimise eest. See ei olnud kerge ülesanne, sest aja jooksul oli mitmel pool ununenud, millised maad kuulusid riigile, millised eraisikuile.

Oma reformide lõpetamiseks Tiberius tahtis lasta end valida teist korda tribuuniks, mis seaduse järgi oli keelatud. Senat vaatas äärmise pahameelega julge reformaatori tegevusele. Tiberius ei julgenud enam üksi tänavail liikuda. Valimispäeval (132. a.) nobiilid takistasid segadusi tekitades asjaajamist. Sama kordus ka järgmisel päeval. Viimaks osa senaatoreid tormas platsile, relvastudes kaigaste ning keppidega, ja tappis Tiberiuse ühes 300 poolehoidjaga.

Gaius Gracchus. Tribuun hukkus, kuid tema algatatud tööd jätkas komisjon, millel õnnestus luua Itaalias ligi 80 000 väiketalu. Mõne aja pärast senat aga vähendas maakomisjoni võimu ja reformide teostamine jäi soiku. Sel ajal demokraatlik partei saavutas siiski väikese võidu. Nimelt võeti vastu seadus, mille järgi nüüd tribuuni võis valida ametisse korduvalt. A. 123 rahvatribuuniks valiti Gaius Gracchus ja temas said rahvasõbrad uue energilise juhi.

Gaius Gracchus oli üheksa aastat noorem oma vennast, kelle surma ta tahtis tasuda. Ta paistis silma oma hea kõneande ja vapruse poolest ja oli arendanud oma vaimseid võimeid suurepärase haridusega, olles ühtlasi haruldaselt andekas ja selge pilguga riigimees. Gaius Gracchus seadis endale kaks ülesannet: *poliitilisel* alal ta tahtis purustada rahva huvides nobiilide võimu, *sotsiaalsel* alal oleks sellele lisanenud Tiberiuse reformide jätkamine ja täiendamine.

Senaatorite seisusega võideldes toetus ta teadlikult proletariaadile ja ratsanikele. Esimesed ta võitis enda poole *viljaseadusega*, mille järgi vaesed Rooma elanikud võisid iga kuu vilja saada märksa alandatud hinna eest. Rooma kogunenud proletariaat vaatas nüüd G. Gracchusele kui oma heategijale ja oli valmis pimesi tema poole hoiduma. Ratsanikkude poolehoiu võitmiseks Gaius andis neile õiguse olla kohtunikeks administratiivasjus — seni see õigus oli kuulunud

vaid senaatoreile. Ühtlasi ta andis publikaanide valdusse rikka Aasia provintsi.

Gaius laskis rahvakoosolekul otsustada ka küsimusi, mis seni olid kuulunud senati võimupiirkonda. Ta asutas uusi kolooniaid, laskis uusi maanteid ehitada, määras makse jne. A. 122 Gaius Gracchus valiti teiskordselt tribuuniks. Ta koondas enda kätte mitmesuguseid riiklikke ameteid ja enese teadmata oli muutumas ainuvalitsejaks. Tema ümber liikus igasuguseid ettevõtjaid, saadikuid, ametnikke ja vaimuinimesi ja tema juhatusel riik näis uuenevat ning algavat uut elu.

Võib-olla Gaius Gracchus oleks kujunenud selliseks riigipeaks nagu oli Perikles Ateenas, kui ta poleks oma laiade plaanidega pahandanud oma seniseid poolehoidjaid. Ta nimelt ei piirdunud Tiberiuse agraarseaduse läbiviimisega, vaid tahtis muuta kogu Itaaliat õitsevaks tööndus- ja põllundusmaaks. Selleks ta soovis teisi linnu teha üheõiguslikuks Roomaga ja anda kõigile lepinglastele kodanikuõigused.

Kuid roomlased ei tahtnud kellegagi jagada oma õigusi. Senat, ratsanikud ja proletariaat — kõik ühinesid selle seaduse vastu[1]. A. 121 teda ei valitud enam tribuuniks. Optimaadid aga ei rahuldunud sellega, vaid tahtsid oma vastast täiesti hävitada ja otsisid põhjust, mis annaks selleks õigusliku aluse. Gracchust hakati süüdistama usu teotamises, sest ta oli tahtnud asutada koloonia igavesti ära neetud Kartaago asukohal. Gaius ilmus rahvakoosolekule end kaitsema. Ärevas õhkkonnas tekkis segadus ja lõpuks tüli. Ligi kolm tuhat populaari hukkus. Gaius Gracchus taganes püha metsa, kus laskis end surmata oma truu orja poolt a. 121.

P i l k t u l e v i k k u. Gracchuste töö oli hävitatud, kuid see ei olnud ainüüksi nobiliteedi süü. Senat oli olnud võimetu Gaius Gracchuse geeniuse vastu, viimase hukutajaks oli Rooma plebsi egoism. Ostetavus oli edenenud juba nii kaugele, et igasugune paranduskatse oli asjatu. Sellist riiki nagu oli Gracchuste aegne Rooma, ei saanud enam valitseda kõigist kodanikest koosneva koosoleku poolt. Rahva e s i n d u s l i k k u k o r d a aga v a n a a e g e i t u n d n u d. Ainus võimalus riiki päästa oli ainuvalitsuse sisseseadmine. Järgneval sajandil algasid k o d u s õ j a d ja Rooma sammus mässult mässule, mis viimaks lõppesid keisririigi sisseseadmisega.

Millega on põhjendatavad Gracchuste reformid? — Missugune oli Tiberiuse agraarreform? — Mida püüdis taotella oma uuendustega Gaius Gracchus? — Miks suhtusid roomlased eitavalt Gaiuse kavatsusse anda lepinglasile kodanikuõigused? — Missugused olid Gracchuste politika tegelikud tulemused? — Miks ei suudetud riiki valitseda senise riikliku korra abil?

---

[1] Optimaadid, Gaiuse vastu kihutustööd tehes, seletasid rahvale, et lepinglased rahva leiva ära söövad ja teatris paremad kohad ära võtavad.

b. Marius ja Sulla.

Marius. Sõda Jugurthaga ning kimbrite ja teutoonidega. Rahvaerakond leidis endale usaldusmehe Cajus Mariuse isikus. Ta oli pärit vaesest ja tähtsusetust ratsanikuperekonnast. Oma isikliku tubliduse tõttu tõusis ta „uue inimesena" rahvatribuuniks ja väejuhiks. Hoolimata oma kõrgest seisukohast vihkas ta optimaate, kes andsid ikka tunda talle tema madalat päritolu.

Ajal, mil ta sõjaväes pealikuna teenis, pidasid roomlased sõda Numiidia kuninga Jugurthaga, kuid tagajärjetult. Jugurtha ostis ära altkäemaksuga küll väejuhte, küll senaatoreid ja rahvatribuune, nii et midagi otsustavat ei saadud tema vastu ette võtta. Sõda venis pikale. Lõpuks sai (a. 107) konsuliks ja vägede ülemjuhatajaks Marius, kes sõja õnnelikult lõpetas.

Umbes samasse aega langevad roomlaste esimesed kokkupõrked germaani rahvastega — kimbrite ja teutoonidega. Need tungisid Lõuna-Gallias Rooma maa-alale ning lõid mitut neile vastu saadetud väge. Roomas võttis maad paanika. Suures kimbatuses valiti Aafrikast tagasi tulnud Marius uuesti konsuliks. Ta läks vastu barbaaridele, kes olid parajasti üle Alpide Itaaliasse tulemas. Teutoone lõi ta otsustavalt Aquae-Sextiae (a. 102) ja kimbreid Vercellae juures (a. 101). Mariust tervitati ta tagasitulekul Roomas kui „Rooma kolmandat asutajat". Rahvahulkade südamed juubeldasid talle vastu, ta seisis oma võimu tipul.

Mariuse sõjaväereformid. Kimbrite ja teutoonide sõja ajal hakkas Marius teostama sõjaväes tähtsaid uuendusi. Seni teenisid sõjaväes ainult maad omavad Rooma kodanikud. Viimaste arv oli aga jäänud väikeseks. Väheseil maaomanikel oli pealegi raske kanda sageda väeteenistuse koormat. Marius hakkas seepärast võtma sõjaväkke ka maata kodanikke, linnaproletaarlasi ning isegi vabaks lastud orje. Need teenisid sõjaväes kestvalt hulk aastaid. Seega sõjavägi muutus hea sõjatehnikaga elukutseliste ja vabatahtlikkude palgasõdurite koguks. Kuid teisalt tõi uus sõjaväekorraldus endaga ka teatud hädaohte riigile. Politiliselt väheteadlikud, alamast rahvakihist tulevad palgasõdurid võitlesid vähem isamaa kui oma väejuhi eest. Viimasele vaadati kui tööandjale, kellelt oodati tasu, röövimisvõimalusi ning maaga varustamist pärast teenistusaja lõppu. Tehes suuri lubadusi oma sõdureile võisid väejuhid kasutada vägesid auahnete plaanide läbiviimiseks ka siis, kui need suundusid maksva korra ja õigusliku valitsuse vastu. Seega astub politilisele näitelavale uus tegur — sõjavägi.

Rahvaerakonna võimupüüded. Marius oli aastail 104—100 viis korda järjest konsuliks. Tema populaarsus julgustas rahvaerakond-

lasi oma nõudmisi võimuga läbi suruma. Püüti viia läbi seadust, mille järgi oleks jagatud riigi maad (à 100 jugerit) provintsides Mariuse veteraanidele. Selle seaduseelnõu ümber tekkis elav parteide võitlus, mis arenes tõsiseks tänavavõitluseks. Senat manitses Mariust kui konsulit astuma välja korra kaitseks. Likvideerinud sõjaväe abil liikumise, kaotas Marius lugupidamise oma erakonnas ning tõmbus mõneks ajaks tagasi politilisest tegevusest.

Lepinglaste sõda (91—88). Aastal 91 püüdis tribuun Livius Drusus viia läbi mõningaid uusi seadusi, milliseis nõuti muu seas ka kodanikuõigusi kõigile lepinglastele. Paraku tapeti ta politiliste vastaste poolt enne seaduste hääletamisele pääsemist. Paljud lepinglased, nähes oma lootuste luhtumist, tõstsid mässu, et Roomast lahti lööbuda. Et pidurdada mässu levimist, otsustasid roomlased, kriitilises seisukorras viibides, anda kodanikuõigused kõigile seni truuks jäänud lepinglastele. Varsti lubasid nad ka kõigile muile lepinglastele kodanikuõigused, sest riiki ähvardas sõda Pontuse kuninga Mithridatesega, mispärast vajati rahu Itaalias. Kõikjal hakkas nüüd Itaalias maksma rooma õigus ja keel. Suguharude kultuurilised vahed hakkasid kiiresti kaduma. Omavalitsused korraldati samuti nagu Rooma oma. Keskvalitsuses jäi endiselt otsustavaks teguriks Rooma rahvakoosolek. Sellest võisid osa võtta ka linna tulnud lepinglased. Ka senatisse hakkasid nüüd pääsema endised lepinglased.

Sulla ja esimese kodusõja algus. Juba varemais sõdades, aga eriti sõjas lepinglastega, oli saanud kuulsaks osava väejuhina Cornelius Sulla. Ta oli pärit vanast, kuid vaesunud aadliperekonnast ning oli oma olemuselt kõigiti aristokraat. Ta oli väga andekas, haritud, peenetundeline, naudinguile kalduv, kuid sealjuures külma, rahuliku loomusega. Tal ei puudunud vaprust ega kavalust. Ta olevat pooleldi rebane, pooleldi lõvi, arvasid kaasaegsed, ning rebane temas pidi olema lõvist kardetavam. Et tal oli suur riigimehe ja väejuhi talent ning et teda ei kihutanud teotsema isiklik auahnus, vaid optimaatide ja senati huvid, siis oli ta väga kohane nõrgenenud aristokraatia võimu jaluleseadjaks.

A. 88 sai ta konsuliks. Talle tehti ülesandeks minna sõtta Pontuse kuninga Mithridatese vastu, kes oli tunginud Rooma Aasia provintsi. Sulla oli äsja sõjateele asunud, kui rahvaerakonna algatusel Rooma rahvakoosolek otsustas tagandada Sulla ülemjuhataja kohalt ning määrata tema asemele Mariuse. Sulla pöördus sõjaväega tagasi Rooma ning sundis rahvakoosolekut kinnitama end tagasi ametisse. Vaevalt oli Sulla lahkunud oma sõjaväega Idamaale, kui rahvaerakond tõstis Mariuse ja Cinna juhatusel mässu. Võim Roomas läks nende kätte. Mariuse käsul tapeti viis ööd ja

päeva rahvaerakonna vastaseid. Sadadekaupa langes senaatoreid ja optimaate. Paljud põgenesid varju otsides Sulla sõjaväe juurde. Marius sai seitsmendat korda konsuliks ühes oma kaasvõitleja Cinnaga. Marius suri küll varsti, kuid Cinna valitses Itaalias ja riigi läänepro-vintsides $3^1/_2$ aastat.

Esimene Mithridatese sõda. Samal ajal õnnestus Sullal võita Pontuse kuningat Mithridatest, kes oli tunginud Aasia provintsi. Viimases olid tasumishimulised asiaadid tapnud sel puhul ligi 80 000 itaaliklast. Tehtud rahu järgi Mithridates andis tagasi kõik Rooma mõjupiirkonda kuuluvad maad ning kohustus maksma suurt sõjamaksu.

Sulla hirmuvalitsus. Pärast rahu Mithridatesega pöördus Sulla tagasi Rooma. Rahvaerakonna sõjaväed läksid talle vastu, kuid kaotasid mitmes lahingus. Sulla vallutas Rooma. Siin korraldas võitnud partei nüüd hirmsa vastaste hävitamise. Tapeti üle 100 konsuli ja senaatori, 2000 ratsanikku ja tuhandeid muid kodanikke. Surmamõistetute nimed tehti avalikult teatavaks nn. proskriptsioonides (põlunimistuis). Nende varandused konfiskeeriti, nende järeletulijail keelati astuda riigiametisse. Samuti korraldasid optimaadid ka muis linnus suuri vastaste tapmisi. Hukatute maadele asundas Sulla oma 130 000 sõdurit. Suur osa konfiskeeritud varandusist müüdi optimaatide tegelastele naeruväärt odavate hindadega. Varanduste kuhjumise tõttu oma kätte võisid paljud Sulla pooldajad elada väga luksuslikku elu. See omalt poolt aitas kaasa kommete langusele. Et oma pooldajate hulka suurendada, kinkis Sulla 10 000 hukkamõistetud orjale vabaduse ja kodanikuõigused.

Sulla reformid. Senat määras Sulla diktaatoriks määramatuks ajaks ja heidutatud Rooma rahvakoosolek kinnitas selle otsuse. Selle järel Sulla asus riiki korraldama senati huvides. Kohtud võeti ära ratsanikkude seisuselt ning anti tagasi senati alla. Ratsanikkude lepituseks selle kaotusega määrati nende seast 300 uut senaatorit. Tsensoritelt võeti õigus muuta senati koosseisu. Vähendati rahvatribuunide võimupiire. Nii võisid rahvatribuunid esineda rahvakoosolekuil ainult nende ettepanekutega, mis olid senati poolt heaks kiidetud. Kes kord olnud tribuun, see ei pääsenud hiljemini muisse riigiameteisse. Sellega kaotas tribunaat pea igasuguse tähenduse. Ametisse pääsemist reguleeriti kindlate vaheaegadega. Konsuliks pääses näiteks alles 10 aastat pärast eelmist konsulaati. Ka see määrus takistas üksikisikuid saamast väga juhtivaks riigielus. Lõppeks väärib Sulla korraldustest veel mainimist, et ta lõpetas tasuta viljajagamise Rooma proletariaadile.

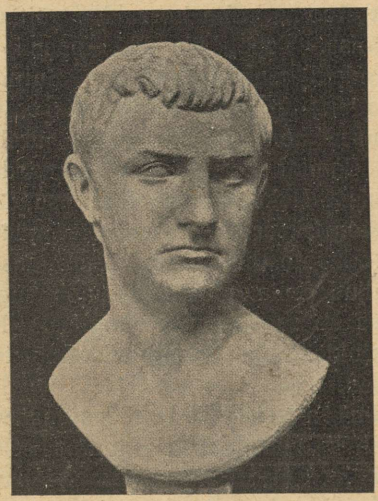
Lõpetanud oma reformid, lahkus Sulla diktaatoriametist ning tõmbus muidu ka kõigiti tagasi politilisest tegevusest. Umbes aasta

elas ta maal oma mõisas mugavas rahus ning suri siis äkilisse haigusse.

Millega on seletatavad Rooma kodusõjad? — Kuidas iseloomustab Rooma aristokraatiat sõda Numiidia kuninga Jugurthaga? — Kuidas hindame Mariuse sõjaväereformi? — Missuguseid sihte taotles rahvaerakond? — Miks arenes väepealiku küsimus ühenduses Mithridatese sõjaga tüliküsimuseks? — Milles väljendusid Sulla reformid? Nende tähtsus oma aja seisukohalt?

d. Pompeius ja Crassus.

Orjade mäss. Sulla reformid ei kindlustanud lõplikult senati võimu. Pikaajalised sõjad, mis nõudsid väejuhtimise usaldamist ühele isikule kauemaks kui aastaks, andsid ikka jälle suure võimu ja iseseisvuse armastatud juhtidele. Üks selliseist väejuhtidest oli Pompeius. Ta oli saanud kuulsaks juba Sulla väepealikuna võitluses Mariuse pooldajatega. Hiljemini mängis ta silmapaistvat osa mitmes sõjas, muu seas ka sõjas Sertoriusega (a. 77—72), kes organiseeris Hispaanias sõja senati valitsuse vastu.

95. joonis. Pompeius.

Sõda Sertoriusega polnud veel lõpul, kui a. 73 puhkes Lõuna-Itaalias suur orjade mäss. Selle olevat alustanud salk gladiaatoreid, kes pagesid ühest gladiaatoritekoolist Kapua lähedal ning kindlustasid endid Vesuuvi tulemäel. Varsti voolas neile abiks hulganisti põgenenud orje. Kogunes umbes 70 000-liikmeline sõjavägi. Gladiaator Spartakuse juhatusel rüüstasid nad kogu Itaalias ning lõid mitut Rooma sõjaväge. Lõpuks õnnestus neid võita preetor Crassusel, riigitegelasel, kes seni oli kuulus peamiselt oma rikkuse poolest. Hispaaniast tagasi tulev Pompeius aitas summutada veel viimse mässusädeme ning jagas nii Crassusega võiduloorbereid.

Pompeiuse ja Crassuse konsulaat (70). Kuigi Pompeius ja Crassus teineteist ennem vihkasid kui armastasid, ühinesid nad ometi, et saavutada konsulaati. Senat ei tahtnud sellest kuuldagi. Pompeiuse konsulaat oleks olnud muu seas isegi seadusvastane, sest ta polnud olnud selliseis ameteis, millelt võis tõusta konsuliks. Või-

mule pääsemiseks lähenesid nad rahvaerakonnale. Viimase abil mõjustasidki nad senatit andma neile konsulaati ning maad jagama Pompeiuse sõdureile. Tasuks rahvaerakonnalt saadud toetuse eest kaotasid nad mitmed Sulla reformid. Rahvatribuunid said tagasi endise võimu. Senatikohtute asemele, milles lokkas väljapressimine ja meeleheavõtmine, asutati uued, kuhu ainult $^1/_3$ kohtunikest võeti senaatorite hulgast, teised aga ratsanikest ja jõukamaist lihtkodanikest.

Sõda meriröövlitega (67). Kartaago hävitamise järel olid roomlased jätnud hooletusse oma laevastiku. Seetõttu kasvas suureks meriröövlite võim Vahemerel. Nendega ühinesid paljud politilised põgenikud Roomast. Mitte ainult kaubandus, vaid ka sõjaväe saatmine meriteel oli hädaohtlik kõikjal ristlevate röövlilaevade tõttu. Röövitud inimesi müüdi suuri hulgi rahvusvahelisel orjaturul või lasti vabaks suure lunaraha eest. Meriröövlite tõttu muutus korratuks ka Rooma varustamine viljaga. Rahutu rahvas nõudis, et senat annaks ühele konsulitest kolmeks aastaks piiramatu võimu merel ja rannamail. Senaatorite vastuseismisest hoolimata saavutas Pompeius selle erilise võimuga koha. Sellise võimu andmine üksikisikule tähendas senatile suurt kaotust. Pompeius lahendas oma ülesande hiilgavalt, puhastades Vahemere paari kuuga meriröövlitest.

96. joonis. Cicero.

Teine Mithridatese sõda. Ühel ajal Sertoriuse sõjaga oli alanud uuesti sõda Pontose kuninga Mithridatesega. Väejuhiks määrati (a. 66) Pompeius. Tema erakordset võimu suurendati nüüd veel loaga täiesti oma heaksarvamise järgi sõlmida lepinguid ja teha rahu välisriikidega. Senati ülemvõimust jäi seega väga vähe järele. Pompeius viis sõja Mithridatesega õnnelikult lõpule. Rooma piirid laienesid Eufratini, Süüria muutus Rooma provintsiks, Palestiinas hakkas valitsema Rooma ülemvõim.

Catilina vandeselts (63). Talupoegade seisukord oli kujunenud noil ajul Itaalias õige viletsaks. Maa oli rüüstatud kodusõdadest. Suur vilja sissevedu provintsidest lõi hinnad alla. Teraviljakasvatus muutus vähetasuvaks. Suurte latifundiumide omanikud läksid üle istandusmajandusele — viinamarjade, puuvilja ja lillede kasvatamisele — või karjandusele. Väikepõllumehel oli raske oma vaesuse tõttu

teha sama. Sageli sattusid nad võlgadesse ning nende maad läksid mõisnikkude kätte võla katteks. Rooma linnaelanikud, kes peamiselt rääkisid kaasa keskvalitsuse asjus, ei hoolinud palju talupoegade hädast, samuti ka enamik politikamehi mitte, kes püüdsid võita peamiselt sõjaväe ja linnapööbli poolehoidu oma võimu suurendamiseks. Ometi esitas a. 64 tribuun Rullus seaduseelnõu, mis taotles maajagamist talupoegadele riigi kulul. See seaduseelnõu kukkus aga läbi, sest nobiilid, ratsanikud ja varanduseta linnakodanikud olid selle vastu. Viimased polnud huvitatud maaharimisest.

Uuenduste pooldajaid oli ka Catilina, kes püüdis saada konsuliks ja kelle programmi põhinõudeks oli võlgade kustutamine. Kuid ta kukkus kaks korda valimistel läbi. Konsuliks sai ta vastane optimaat Cicero, kes heidutas Rooma rahvast riigipankrotiga juhul, kui läheksid läbi Rulluse seadused. Cicero omandas oma hiilgavate kõnedega suure poolehoiu. Ta vihkas rahvaerakonna püüdeid ning pidas kõige halva põhjuseks rahva kergemeelsust ja kõlbluse langust. „Oo ajad, oo kombed!" armastas ta senatis ahastada. Seaduslikul teel võimu juurde mitte pääsenud Catilina asutas vandeseltsi, mis taotles riigipööret. Selles demokraatlikkude tegelastega sümpatiseerivas salaseltsis mängisid vaesunud ja kibestunud aadlimehed ja rüütlid peaosa. Ka Catilina oli selline vaesunud aadlimees. Teda toetasid veel võlgadesse langenud talupojad. Tavaliselt kujutatakse teda kõlblalt väga langenud isikuna, peamiselt ta politilise vastase Cicero hiilgavate kõnede põhjal. Viimaseid peetakse praegugi oma stiililt rooma kirjanduse suursaavutisiks. Siiski omakasu kõrval taotles Catilina osalt ka rahvakasu. Vandenõu tuli aga avalikuks ja Catilina lahkus Roomast. Tema kaaslased laskis Cicero kohtuotsuseta hukata. Varsti langes ka Catilina ise võitluses Cicero vägedega oma väesalga eesotsas [1].

e. Esimene triumviraat ja Julius Caesar.

Esimene triumviraat (60). 61. aastal tuli võidukas Pompeius tagasi Itaaliasse. Ta ei kasutanud oma suurt võimu ja populaarsust ainuvalitsejaks saamiseks, vaid laskis oma sõjaväe Lõuna-Itaalias laiali minna ning läks eraisikuna Rooma. Senat, kellele Pompeius polnud eraisikuna kardetav, ei andnud ta sõdureile maad, nagu Pompeius tahtis, ega kinnitanud ta korraldusi Väike-Aasias. Et oma mõju tagasi võita ja oma nõudeid ikkagi teostada, hakkas Pompeius abi otsima Crassuselt ja Caesarilt.

Julius Caesar, sündinud umbes a. 100 e. Kr., oli pärit vanast

[1] Catilina kaotus on osalt seletatav asjaoluga, et Caesar ja Crassus, kes olid noil ajul väga tagasihoidlikud, temast juba alul tagasi tõmbusid.

aadliperekonnast, kes armastas viia oma sugupuu juuri tagasi Aeneaseni. Sellele vaatamata ei hoidunud ta optimaatide, vaid rahvaerakonna poole. Sulla proskriptsioonesse sattumast pääses ta vaevu ainult nooruse ja mõjuva eestkostmise tõttu. Hiljemini olevat Sulla kahetsenud oma halastust, öeldes: „See noormees on hädaohtlikum kui kümme Mariust.“ Juba õige noorena omas Caesar suurt usku enda väärtusse ja tulevikku, ega salanudki seda. Kunagi meriröövlite kätte vangi sattudes olevat ta isegi neid sõimanud, kui need tahtsid nõuda ta eest lunarahaks 20 talenti. See summa tundunud talle temasarnase mehe kohta naeruväärt väikesena. Ta oli otse pillavalt helde ja võitis oma heldusega ning pidude korraldamisega rahva südame. Samuti austati teda ta kõneosavuse pärast. Kaua aega etendas ta tähtsat osa rahvaerakonnas. A. 62 sai ta preetoriks Hispaanias. Seal omandas ta pärisrahvaga võideldes suure väepealiku kuulsuse. Tagasi tulles lähenes ta Pompeiusele ja Crassusele. A. 60 sõlmisid nad salaja kolmiklepingu ehk triumviraadi. Selles lubasid nad aidata üksteist politiliste sihtide saavutamisel. Pompeius ihkas oma sõdureile maad, Caesar konsulaati ja üht rikast provintsi valitsemiseks, Crassus häid võimalusi spekuleerimiseks. Tegelikult saigi Caesar konsuliks (a. 59). Ta teostas Pompeiuse soovi, andes maad tema 50 000 veteraanile. Senat ei julgenud midagi teha Caesari vastu, teades ta selja taga asuvat kümneid tuhandeid sõdureid. Kuid ta püüdis Caesarit ilma jätta provintsist, mille valitsemiseks Caesaril oli õigus pärast konsuliaastat. Rahvakoosolek aga määras Caesari Gallia ja Illüüria valitsejaks viieks aastaks. Jõuetu senat pidi kinnitama selle otsuse.

Caesar Gallias (58—51). Gallias ei leppinud Caesar senise provintsi valitsemisega ja kaitsemisega, vaid vallutas kogu Gallia. Seni kuulus Taga-Galliast Roomale ainult väike Vahemere-äärne kagunurk. Muu Taga-Gallia oli politiliselt õige killustatud mitmesuguste keldi suguharude vahel. Viimased olid sageli omavahel sõjas. Üks gallialaste suguharu oli kutsunud omale abiks sueebide kuninga Ariovisti. See tuligi oma germaani tõugu rahvaga üle Reini, aga ei läinudki enam tagasi, vaid jäi elama Elsassi. Oli karta veel suuremat germaanlaste sissetungimist. Ka helveetslased püüdsid maapuuduse sunnil asuda Galliasse. Caesar, hakates valitsema Roomale kuuluva Gallia osas, püüdis esmalt peatada võõraste rahvaste tungimist maadele, mida kavatses vallutada. Nii lõi ta tagasi Galliasse tungida püüdvad helveetslased ning võitis selle järel Ariovisti juhatusel võitlevad sueebid. Selle järel võitis Caesar muud Gallias asuvad suguharud. A. 56 oli vallutatud juba kogu Gallia. Et heidutada naabreid tungimast Galliasse, tegi Caesar kaks retke Reini germaanlaste alale ning samuti kaks sõjakäiku Britanniasse. Võidetud Gallia

aga ei rahunenud nii pea. A. 52 lõi loitma kogu maal mässutuli. Mässajate etteotsa astus Vercingetorix. Vaatamata mässajate suurele jõule, võitis Caesar neid otsustavalt Aleesia juures a. 52. Rahu seati maal jalule ja Vercingetorix lasti hukata.

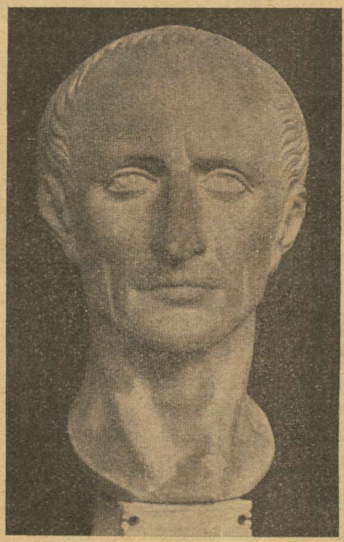
Gallia vallutamine oli mitmeti väga tähtis sündmus. Rooma riik omandas Reini jõega kindla ja kauemat aega püsiva piiri. Roomlased said uut maad sõdurite kolooniaiks. Keldid romaniseerusid paari sajandi jooksul ning hiljemini aitasid kanda rooma kultuuri edasi keskaega. Aga lähemate sündmuste kohta oli eriti tähtis, et Caesar omandas võitlustes ustava ja osava sõjaväe ning sai populaarseimaks isikuks Roomas nii oma vallutuste kui ka Rooma saadetud sõjasaagi tõttu.

Triumviraadi lagunemine ja Caesari konflikt senatiga. A. 56 uuendasid Caesar, Pompeius ja Crassus oma kolmikliidu. Caesari väejuhatajaametit otsustati pikendada viieks aastaks, Crassus ja Pompeius said 55. a. konsuleiks ning siis sai Pompeius valitsemiseks Hispaania, Crassus Süüria. Crassusel tekkis Süürias partlastega sõda, milles ta langes. Pompeius elas Roomas ja valitses Hispaaniat oma legaatide kaudu. Caesari võimu kasvamine hakkas temas kadedust ja umbusaldust tekitama, eriti sellest ajast, mil Crassus langes ning Caesari tütar Julia, Pompeiuse abikaasa, suri. Pompeius hakkas nüüd lähenema senatile. Kui a. 52 Roomas tekkisid mõnesugused rahutused, arvas senat end ainult Pompeiuse abil suutvat võimul hoida. Temast tehti „konsul ilma kolleegiumita". Sellisena hakkas ta ajama Caesari-vaenlikku politikat. Caesar püüdis pikendada oma Gallia valitsemist 48. aastani, mil tal oleks uuesti avanenud võimalus konsuliks saada. Ta kartis nimelt võimalust, et muidu senat hakkaks teda kimbutama kui eraisikut, kelle käsutuses sõjaväge pole. Tema vastased aga püüdsid takistada tema edasijäämist. 49. aasta alul nõudis senat, et ta paneks maha väejuhatuse lühikese aja jooksul.

Teine kodusõda. Caesar ei täitnud senati soovi ning see kuulutas talle kui isamaa vaenlasele sõja. Caesar alustas pealetungi. Minnes üle Rubiconi jõekese Gallia ja Itaalia piiril, olevat ta oma teo tähtsust hinnanud lausega: „Liisk on langenud." Pompeius polnud sõjaks küllalt ette valmistatud ning pidi jätma Caesarile suurema vastupanuta Itaalia. Ta põgenes Süüriasse, et koguda idaprovintsides jõudu ning alustada pealetungi. Caesar läks peale Itaalia vallutamist Hispaaniasse ning alistas seal Pompeiuse leegionid. 49. a. lõpul tungis ta Kreekamaale ning võitis seal Pompeiuse suure sõjaväe Farsalose lahingus (a. 48). Egiptusest varju otsiva Pompeiuse tappis sealne kuningas Caesari meeleheaks. Kui lõppeks Caesar võitis veel Pompeiuse poegade ja numiidide sõjaväge Aafrikas, siis oli ta ainuvalitsus tõesti kindlustatud.

f. Caesari ainuvalitsus.

Caesari seisukoht ainuvalitsejana. Caesar jättis vormiliselt püsima vabariikliku korra, kuid koondas enda kätte järk-järgult kõik kõrgemad ametid. Temast sai konsul, eluaegne diktaator, tribuun ja tsensor. Senati ja rahvakoosoleku otsuse põhjal saavutas ta hulga erakordseid õigusi, näit. õiguse otsustada sõja ja rahu üle, õiguse kasutada piiramatult riigi raha ja sõjajõude, määrata maavalitsejaid jne. Oma isevalitseja võimu toonitades nimetas ta end imperaatoriks, s. o. käskijaks, ning laskis rahadele lüüa oma pildi. Nagu vanad kuningad, oli temagi ülempreester. Mitmesugused auavaldused langesid talle osaks. Teda hüüti „isamaa isaks", seitsmes kuu nimetati tema järgi juliuseks, templeisse seati üles ta kujud. Ta võim polnud väiksem kui kuningatel vanasti. Ometi lükkas ta korduvalt tagasi krooni, mida pakkusid talle tema pooldajad. Ta teadis, et seda ei armastanud vabariikliku välisvormi küljes rippuv rahvas.

97. joonis. Julius Caesar. Selles tagasihoidlikus realistlikus kujus avaldub Caesari intelligents ja tahtejõud.

Caesari võimas seisukoht toetus eeskätt rahva usaldusele ja sõdurite truudusele. Seda suutis ikka jälle äratada Caesar, suur inimesetundja ja nende osav kohtleja. Tema väeosad armastasid teda kui tarka ja vahvat juhti. Ükski jõgi polnud talle liiga lai, ükski hobune liiga metsik. Ta jagas oma sõduritega kõiki hädaohte ja vaevu, tundis neist paljusid isiklikult ning oskas alati öelda mõne sõbraliku sõna. Oma kõne ja eeskujuga julgustas ta neid halvemaiski olukorris. Ta oli harilikult väga kriitiline mõtleja, aga vahel võis astuda vastu hädaohule ka pimesi oma õnne usaldades.

Caesari tegevus ainuvalitsejana. Caesarit, nagu paljusid teisigi selleaegseid politikamehi, kihutas teotsema isiklik auahnus. Ometi ei käinud ta teod seejuures rahva üldiste huvide vastu. Ta pigemini otsis oma auahnusele rahuldust just rahvakasu saavutamises. Ta ei alanud oma valitsust terroriga nagu Sulla, vaid üldise amnestiaga. Valitsedes püüdis ta käia keskteed mitmesuguste kihtide huvide vahel. Ta ei täitnud kõiki oma pooldajate lootusi, aga ei vastanud ka täiesti

vaenlaste kartustele. Ta püüdeid ainuvalitsejana võiks kokku võtta kolme peapunkti. Ta tahtis: 1) parandada rahva majanduslikku olukorda, 2) vähendada senati võimu ning 3) teha mitmesuguste riigiosade elanikke õiguslikult üheväärseiks.

Kodanikkude elujärje parandamiseks vähendas ta nende võlakoormat ning kahandas Roomas maksuta leivasaajate arvu 320 000-lt 150 000-le tõesti vaesele. Töötuile püüdis ta muretseda tööd, andes selleks seaduse, et suured karjapidajad vähemalt $^1/_3$ karjaseist palkaksid täiskasvanud vabameeste keskelt. Sama sihti taotles Caesari suurejooneline ehitustegevus. Ta ehitas hulga toredaid avalikke hooneid, asutas luksuslikke aedu, kavatses Roomast lõuna pool asetsevate soode kuivatamist, Tiberi jõevoolu reguleerimist, Ostia sadama süvendamist jne. Ka püüdis ta Roomast juhtida ära üleliigseid inimesi teistesse linnadesse, kus neil jätkuks tegevust ja leiba. Kartaago ja paljud teised hävitatud linnad ehitati üles, Hispaanias ja Gallias rajati uusi. Oma sõdureid varustas ta rikkalikult maaga ja andis muilegi vaesemaile kodanikele asumisvõimalusi provintsides. Provintsides kaotas ta ka otsemaksude võtmise väljarentimise. Sellega kadus üksikuil võimalus rikastuda maksumaksjate kulul ja väheneS ratsanikkude politiline tähtsus.

Viimase otsustava sõna kõigis valitsusasjus võttis Caesar endale. Täidesaatev võim oli täiesti tema käes. Senat muutus tähtsusetuks nõuandvaks asutiseks, aga sealgi pani ta maksma oma meelsuse. Ta tõstis nimelt senaatorite arvu 900-ni ning laskis valida uuteks senaatoriteks enda pooldajaid (näit. ohvitsere).

Provintse püüdis Caesar asetada õiguslikult Itaaliaga ühele tasemele. Ka mitteitaaliklasi võttis ta senatisse. Kogu Ees-Gallia omandas kodanikuõigused, muis provintsides said seda üksikkogukonnad ning -isikud.

Muist Caesari tegudest väärib tähelepanu veel ta kalendrireform. Senise 355-päevase kuuaasta asemele võttis ta tarvitusele 365-päevase päikeseaasta. Et päikeseaasta tegelikult kestab pisut kauemini, lisas ta igale neljandale aastale ühe lisapäeva. Tema loodud kalender oli Juliaani ehk vana kalendri nimetuse all tarvitusel palju sajandeid, Venemaal ja meil 1917. aastani.

Caesar, kui võimas valitseja, tungis oma seadusandlusega ka kodanikkude eraellu, püüdes piirata ülearust toredust ja tõsta perekondlikku kõlblust. Ta raskendas abielu lahutamist ja määras lasterikastele perekondadele autasu, sest rahva loomulik juurdekasv oli vähenenud (milleks ka sõjad kaasa mõjusid); keelas liiga kalli rõivastise kandmise, määras kindlaks toitumiskulude maksimumi jne.

Caesari ajal võeti üleriiklikult tarvitusele ka kuldraha endise hõbedinaari kõrval.

Caesari tapmine (a. 44). Kuigi Caesar püüdis saada hästi läbi oma endiste vaenlastega ning neid sageli isegi kõrgetele kohtadele aitas, ei leppinud ometi mõningad vabariiklased kujunenud olukorraga. Senaatorite keskel tekkis vandeselts türanni vastu. Tähtsamateks tegelasteks selles olid Caesari sõbrad Brutus ja Cassius. 15. märtsil a. 44 tungisid vandeseltslased senatiistungil Caesarile kallale. Sõpra tapjate keskel nähes hüüdnud Caesar: „Ka sina, Brutus!" Need olnud ta viimsed sõnad. Paljude haavadega kehas suri ta, sest vandeseltslased olid otsustanud igaüks teda haavata.

g. Teine triumviraat. Vabariigi lõpp.

Antonius ja Octavianus. Peale Caesari tapmist selgus vabariiklastele kurb tõsiasi, et senat ei suuda juhtida riiki kindlalt vabariigi vaimus. Senati peataolekut näitas see, et ta ühel ajal andis amnestia Caesari tapjatele ning kinnitas kõik Caesari korraldused ja määrused ning tegi talle suurejoonelised matused. Tekkinud olukorras muutus võimsaks isikuks Caesari kaaskonsul ja truu pooldaja Antonius. Caesari surma puhul võttis ta oma hoolde riigi kassa ning Caesari testamendi. Matuskõnes äratas ta rahva vihale mõrtsukate vastu. Need pidid põgenema linnast. Nüüd valitses Antonius meelevaldselt Caesari pärandit. Caesari õetütre poeg Octavianus, kelle Caesar oli lapsendanud, tuli nõudma oma pärandusosa. Antonius keeldus seda välja andmast. Nüüd kogus noor ja andekas 18-aastane Octavianus endale sõjaväe Caesari veteraanidest ning läks senati nõusolekul Antoniuse vastu. Antonius sai lüüa, ent mitte lõplikult.

Teine triumviraat (a. 43) ja Filippoi lahing (a. 42). Vahepeal olid Brutus ja Cassius kogunud suure sõjaväe ning Pompeiuse poeg oli pääsenud võimule merel. Suur hädaoht vabariiklaste poolt sundis leppima endisi vastaseid. Antonius, Octavianus ja Caesari väepealik Lepidus asutasid a. 43 nn. teise triumviraadi. Nad panid sõjaväe abil oma võimu Roomas maksma ning lasksid senatil endile anda diktaatoriõigused. Sulla omadest täielikumate proskriptsioonide põhjal surmasid nad oma vastaseid. Siis läksid nad vastu vabariiklaste suurele väele ning lõid seda otsustavalt Filippoi lahingus a. 42. Brutus ja Cassius, nähes, et vabariigi mõte muutub teostamatuks, lõpetasid elu enesetapmisega.

Kolme mehe valitsus ja Octavianuse ainuvalitsejaks saamine. Võitjad jagasid riigi omavahel. Octavianus sai lääneprovintsid ja Itaalia, Lepidus — Aafrika, Antonius — Idamaad. Varsti sundis Octavianus Lepidust loobuma Aafrikast ning jäi ainuvalitsejaks riigi lääneosas. Antonius, kes oli küll energiline ja andekas, aga ei suutnud valitseda oma kirglikku loomust, kaotas varsti rahva seas oma poolehoiu. Ta ei täitnud temale pandud lootusi partlaste sõjas (kuigi see

sõda ei lõppenud roomlaste kaotusega). Ka ei valitsenud ta Idamaad korralikult. Kuigi Antonius oli abielus Octavianuse õega, laskis ta end veel laulatada ka Egiptuse kuninganna Kleopatraga. Viimasele ning ta poegadele jagas ta Rooma maid ning kavatses teha koguni Aleksandriast riigi pealinna. Nii oli Octavianusel küllalt põhjust tema vastu sõjaväega välja astuda. Aktioni lahingus 31. a. kohtusid vastaste jõud. Antonius ja Kleopatra kaotasid ning põgenesid tagasi Egiptusse. Kui võidukas Octavianus neile ka sinna järele jõudis, võtsid nad mõlemad endilt elu. Nüüd oli Octavianus peremees kogu riigis.

Millega on seletatav meriröövlite võim Vahemerel? — Millega on seletatav vastuolu Pompeiuse ja senati vahel? — Kuidas iseloomustab Rooma olusid Catilina vandeselts? — Miks nurjus Catilina poolt organiseeritud liikumine? — Millega on seletatav esimene triumviraat? — Missuguseid sihte taotles Caesar oma tegevusega Gallias? — Miks lagunes triumviraat? — Millel põhineb Caesari kui ainuvalitseja võim? — Milles väljendus Caesari sisepolitika? — Miks tapeti Julius Caesar? — Kuidas hindame seda riiklikust seisukohast? — Millega on seletatav teine triumviraat? — Missugust politikat ajas Octavianus oma kaaslaste suhtes ja millest on tingitud ta edu võitluses Antoniusega?

III. Keisririigi aeg (30 e. Kr. — 476 p. Kr.).

1. Keiser Augustuse aeg.

Augustuse riigikorraldus ja valitsemine. Võitnud vastased, püüdis Octavianus säilitada vabariiklikku valitsemiskorda, kuid seejuures koondada kogu valitsemisvõimu oma kätte. Selleks olid vajalikud eeldused olemas. Kauakestnud kodusõdadest ja rahutusist väsinud Rooma ühiskond oli valmis usaldama võimu igaühele, kes kindlustaks rahvale rahu. Rahu ihkasid nii vana aristokraatia, kelle read olid hõredaks muutunud, kui ka rüütlid ja laiemad rahvahulgad. Ka provintside rahvastik nägi püsivas rahus ainukest hukkumisest päästvat abinõu.

A. 27 pani Octavianus maha erakordse võimu, millist omas a. 43 peale, ning andis riigile uue valitsemiskorra. Seda iseloomustas võimu jagamine senati ja nn. riigi esimese kodaniku, princeps'i vahel. Lähtudes viimasest, nimetataksegi uut riigikorda printsipaadiks. Senat andis Octavianusele tänutäheks ta mitmesuguste teenete eest Augustuse (= kõige aulisem) aunime. Näiliselt andis Augustus küll tagasi riigi juhtimise senatile ja rahvakoosolekule, tegelikult aga säilitas ta tunduvalt suurema võimu kui need kaks asutist. Tema käes oli üldine prokonsulaarne ja eluaegne tribuunivõim. Esimese võimu põhjal sai ta ülemvalitsuse provint-

sides ja kogu sõjaväe ülemjuhatuse (imperaator). Tribuunivõim aga kindlustas talle isikupuutumatuse ja vastutamatuse, andes talle vetoõiguse senati korralduste suhtes ja suure mõju seadusandlusele. Veel mitmed erilised õigused lisandusid neile, näit. otsustamine sõja ja rahu küsimuses. Princeps oli ka eluaegne ülem-

98. joonis. Keiser Augustus.

preester ning tema kohus oli kõrgeimaks kohtuinstantsiks. Senati koosseisule avaldas ta suurt mõju. Ta kõrvaldas paljud senaatoreist, kes ei omandanud tarviliku tsensust, ning juhtis nende asemele oma pooldajaid. Tema hooleks oli senati kokkukutsumine. Hääletuste puhul senatis andis ta oma hääle esimesena ning mõjustas nii oma autoriteediga senati otsust. Senaatorid ei tahtnud ju sattuda vastuollu Augustusega, kelle käsutuses oli kogu sõjavägi.

Rahvakoosoleku võim aina kahanes Augustuse ajal ning lõppes ta järglaste ajal hoopis. Kuigi väliselt jäid püsima

vabariigiaegsed asutised ja ametid, oli Augustus ometi ainuvalitseja seisukorras. Provintsides, eriti idapoolseis, ehitati talle isegi altareid, anti talle jumalikku au. Roomas ja Itaalias aga, kus kestsid väliselt edasi vabariiklikud traditsioonid, ei lubanud Augustus sellist keisrikultust. Tema järglaste ajal aga levis see ometi kogu riigis.

Provintsid jäid osalt keisri, osalt senati valitseda. Esimene toimetas seda oma legaatide, teine prokonsulite kaudu. Ka senati provintsides oli keisril järelevalveõigus ning suur mõju. Keiserlikes provintsides hakkas kujunema uus keisrist olenev ja temalt palka saav ametnikkude seisus. Järelevalvet maksurentnikkude järele kõvendati, osalt anti isegi maksudevõtmine kogukondade hooleks. Provintsides hakati korraldama maapäevi, kus kohalikud saadikud võisid arutada provintsiellu puutuvaid küsimusi ning kaevata puudusi keskvalitsusele.

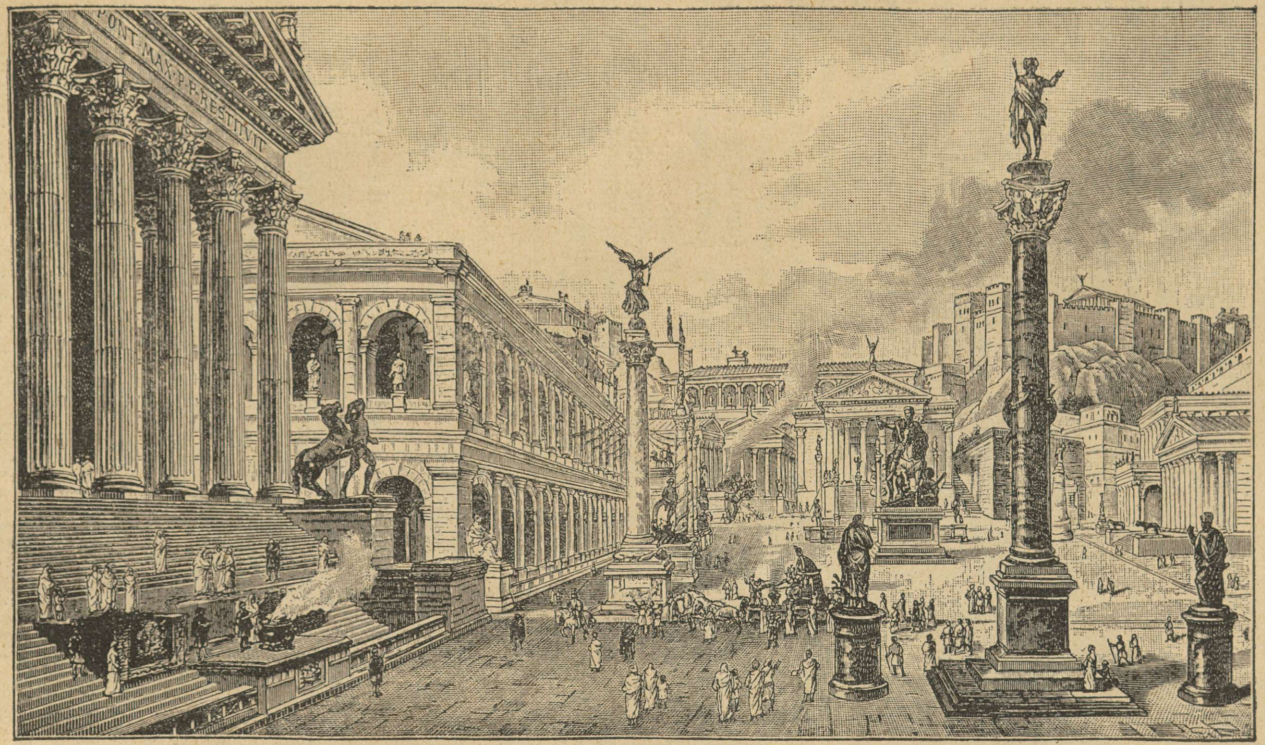
Sissetulekud keisri provintsidest läksid keisri erakassasse (nn. fiscus), senati provintsidest aga riigikassasse (aerarium). Keisrid katsid oma kassast sõjaväega seotud kulusid, siis mitmesuguseid pealinna valitsemisega seotud väljaminekuid ning aitasid sageli kanda ka senatikassa puudujääke. Viimase asjaolu tõttu aina kasvas senati olenevus keisrist.

Augustuse sisepolitika üheks iseloomulikuks jooneks on püüd eraldada kõrgemaid seisusi — senaatoreid ja ratsanikke — teistest ja suurendada nende vastu lugupidamist rahva silmis. Nii määras ta senaatoriseisuse jaoks kõrge tsensuse — 1 milj. sestertsiumi. Vaesunud põlistele aristokraatlikele perekondadele andis ta sageli rahalist toetust senaatoritsensuse omandamiseks. Ka ei lubanud ta senaatoreil abielluda vabakslastud orjade tütardega. Ratsanikel keelas ta ära osavõtu teatrietendustest ja gladiaatorite võitlustest.

Et Rooma kodanikud ära ei kaoks muulaste massi, püüdis Augustus suurendada kodanikkude loomulikku juurdekasvu. Nii eelistas ta riigiteenistusse võtta abieluinimesi ja lasterikkaid perekondi. Samal ajal takistas ta orjade vabastamist ja muulastele kodanikuõiguste andmist. Üldse püüdis Augustus Rooma kodanikke välja tõsta muust rahvastikumassist.

Austades vanu rooma eluviise, määras Augustus rasked karistused neile, kelle eluviisid osutusid kõlvatuiks ja kes ei hoolinud abielutruudusest. Samuti püüdis ta vastavate määrustega võidelda ka liigse toreduse vastu. Augustuse enese elu oli lihtne. Ta võõraste-vastuvõtud olid alati väga tagasihoidlikud ja peaaegu alati kandis ta oma abikaasa või tütre kootud riiet.

Üldiselt võib nimetada Augustuse valitsusaega õnnelikuks. Ta tõi maale kauaigatsetud rahu. Keisril õnnestus ka tervendada

99. joonis. Rooma forum.

majanduselu, pidurdada kõlbluse langust ning edendada kirjandust ja kunsti.

Riigi piiride kaitsemine ja laiendamine. Augustus ei ajanud vallutamispolitikat, küll aga püüdis kindlustada riigi võimu vallutatud aladel. Kui ta neid vahel vaenlaste kulul laiendas, siis loomulikkude piiride saavutamiseks. Nii nihutas ta riigi põhjapiiri Doonau jõeni (Roomaga ühendati Moesia, Pannoonia ja Alpimaad). Gallia piiri püüdis Augustus viia edasi Elbeni, sest Elbe—Doonau piir oleks olnud lühem ja kergemini kaitstav Rein—Doonau piirist. Alguses näis see tal õnnestuvat, kuid hiljemini sundisid germaanlaste mässud roomlasi taganema Reini piirile. Otsustavalt mõjus seks kaasa roomlastele õnnetu lahing Teutoburgi metsas germaanlastega 9. a. p. Kr. Reini piirile ehitas Augustus nüüd hulga kindlusi.

Sõjavägi. Laialdaste riigipiiride kaitseks ja oma võimu toeks loob Augustus alalise sõjaväe, mille koostis ulatus 25 leegionini. Teenistusajaks määrati 20 a. Suurem osa vägedest asus piiriprovintsides. Keisri isiku kaitseks ja rahutuste vastu võitlemiseks nii Itaalias kui ka pealinnas asutas Augustus erilise eesõigustatud sõjaväe — pretoriaanlaste kohordid (arvult 9 à 1000 meest). Nende teenistusaeg oli lühem ja palk 3 korda suurem, võrreldes teiste sõduritega.

Miks Augustus pani maha oma erakordse võimu, andes riigi juhtimise senatile ja rahvakoosolekule? — Missugust võimu võime lugeda Augustuse ainuvalitsuse kõige kindlamaks aluseks? Mispärast? — Mis on Augustuse printsipaadil ühist endise vabariikliku korraga? — Mis tähtsus oli keisrikultusel? — Miks püüdis Augustus kõrgemaid seisusi eraldada teistest ja kodanikke välja tõsta muust rahvastikumassist? — Miks püüdis Augustus suurendada rahva loomulikku juurdekasvu? — Miks võitles Augustus liigse toreduse vastu? — Missugused asjaolud lubasid Augustusel kogu valitsemisvõimu koondada oma kätte? — Missugune oli Augustuse välispolitika?

2. Keisrid esimesel sajandil p. Kr.

Claudiuse soost keisrid. Et Rooma riik säilitas vabariikliku välisvormi, siis ei sobinud keisreil kindlustada seadusega trooni oma suguvõsale. Vormiliselt sai troonile see, kelle valis senat, tegelikult pidi aga senat tunnistama sageli neid keisriks, keda toetas sõjavägi.

Augustuse järglane Tiberius (14—37) oli pärit Claudiuse soost. Samast olid ka tema järglased Neroni. Tiberius oli umbusklik Rooma tähtsamate riigitegelaste vastu ning püüdis riiki valitseda vabakslastud orjade abil. Sellest haavunud aadlimehed asutasid vandeseltse, mis avalikuks tulid ja mille liikmed raske karistuse alla langesid. Lõppeks tõmbus keiser täis inimestepõlgust tagasi üksildusse Capri saarele. Tema vabakslastud orjad valitsesid tema asemel riiki hästi. Kõikjal valitses kord, provintsid õitsesid, riigi tulud kasvasid.

Samuti oli hea valitseja Claudius (41—54). Tema eelkäija Caligula (37—41) ning järglane Nero aga olid julmad ning tujukad hirmuvalitsejad. Caligula nõudis endale jumalikku austust ning elas väga pillavalt. Ta olevat näiteks ehitanud oma lemmikhobusele lossitaolise talli elevandiluust sõimega, ehtinud teda purpuriga ja kuldsete kaelakeedega. Tema ja hiljemini Nero viisid oma pillamisega korratusse riigi raha-asjad.

100. joonis. Keiser Nero kiirtekroonis.

Nero valitses alguses küll hästi, kuni teda juhtis ta õpetaja filosoof Seneca, ent hiljemini muutus ta tujukaks türanniks. Rikkaid kodanikke laskis ta mitmesuguseil ettekäändeil surmata, et omandada nende varandust. Ka laskis ta tappa oma poolvenna, naise, ema ja õpetaja Seneca. Ta pidas end suureks luuletajaks ning esines avalikult näitlejana ja vankrijuhina tsirkuses. Kui Roomas tekkis tema ajal suur tulikahju, siis arvasid mõned, et Nero on lasknud süüdata linna. Nero aga veeretas süü kristlastele. Neid hukati hulgana, põletati näiteks elavate tõrvikutena Nero aiapidudel jne. Lõppeks tõstis sõjavägi (ka pretoriaanlased) Nero vastu mässu ning kukutas ta.

Flaviuse soost keisrid. Mitmesugused väeosad valisid nüüd mitu keisrit korraga. Neist jäi valitsema Vespasianus (69—79), Flaviuste suguvõsast. Ta valitses kohusetruult ning seadis riigi rahaasjad jälle korda. Tema ajal võitis Rooma suuremaid maa-alasid Britannias ning ta poeg Titus summutas juutide mässu, mis juba Nero ajal oli puhkenud. Juudamaal oli seatud sisse otsene Rooma valitsus. Juudid, kes vihkasid suuri makse, ja häbenesid, et paganad valitsesid nende — „valitud rahva" — üle, olid tõstnud mässu. Titus, nagu öeldud, summutas selle, hävitades sel puhul Jeruusalemma ühes Jehoova templiga.

Vespasianuse järel valitses Titus (79—81) riiki lühikest aega. Tema ajal mattis üks suurem Vesuuvi tulepurse laava ja tule alla Pompeij ja Herculanumi linna. Titusele järgnev Domitianus (81—96), viimne keiser Flaviustest, oli aga umbusklik hirmuvalitseja. Ta langes mõrtsukatöö ohvriks.

3. Heade keisrite aeg.

Nerva (96—98). Domitianuse järel valitses korralikult lühikest aega senati poolt valitud Nerva. Ta lapsendas ja nimetas oma järglaseks Hispaaniast pärit oleva Trajanuse. Sellest ajast peale muutuski kombeks, et valitseja adopteerib kõige tublima oma nõuandjaist ning see saab keisriks pärast ta surma. Seetõttu valitsesid üksteise järel rida häid keisreid.

101. joonis. Keiser Trajanus.

Saanud keisriks pretoriaanlaste kaasabita, püüdis Nerva neisse suhtuda heatahtlikult ja rahuldada nende nõudeid. Teiselt poolt püüdis ta sõbralikke suhteid luua senatiga. Rooma rahva suhtes esines ta humaanse valitsejana. Ta jagas vaesemaile kodanikele maid provintsides ja andis põllumajanduslikku laenu talupoegadele. Ühtlasi lõpetas ta suurejooneliste pidude korraldamise ja viljajagamise. Olles kokkuhoidlik riigi väljaminekutes, suutis Nerva tunduvalt parandada riigikassa seisukorda.

Trajanus (98—117). Trajanus oli esimene keiser, kes polnud pärit Itaaliast. Ta julguse ja väejuhi-ande pärast võrreldi teda Caesariga. Senat andis talle aunime Optimus (=parim). Ta vallutas Roomale palju maid, enam kui ükski teine keiser. Euroopas võitis ta Dacia, s. o. praeguse Rumeenia ja Transilvaania. Aasias vallutas ta Põhja-Araabia ning viis riigipiirid Armeenia ja Mesopotaamia vallutamisega üle Eufrati. Tema ajal ulatus Rooma riik oma suurima ulatuseni. Oma sisepoliitikaga ei toonud Trajanus kuigi suuri muudatusi roomlaste ellu. Ta toetas põllumajandust, andes talupoegadele odavaprotsendilist (5%) laenu. Saadud protsendi määras ta kehvematele vanematele laste kasvatamiseks ja koolitamiseks.

Hadrianus (117—138), Trajanuse järglane, ei jätkanud vallutusi, vaid püüdis kindlustada piire. Loomuliku piiri saavutamiseks Aasias andis ta käest Eufrati taga asetsevad alad. Juba enne Hadrianust oli asutatud riigi põhjapiiril Euroopas kindlusi ja vahitorne, kuhu asetati sõjaväge salkadena. Hadrianus jätkas sellist kindlustamistööd ning ehitas isegi suure 550 km pika kaitsevalli Reini ja Doonau vahelise, Rooma päralt oleva maanurga kaitseks. Samuti ehitas ta Britannias riigipiirile nn. piktide valli. Riigi siseelus valitses tema

ajal enam-vähem rahu. Ainult juudid tõstsid korra veel mässu. Kuid see suruti maha ja juute lubati ainult korra aastas tulla vaatama oma püha Jeruusalemma. Kaotanud oma usulise ja politilise keskuse, hakkasid juudid rändama välja mitmesuguseisse Vahemeremaisse. Hadrianus oli üks kohusetruumaid valitsejaid. Ta reisis palju kogu riigis, osalt oma teadmistehimu ja ilujanu rahuldamiseks, aga peamiselt ikka selleks, et tutvuda koha peal rahva vajadustega ning kõrvaldada puudusi. Ta oli lihtne eluviiselt, humaanne meelsuselt ja sõbralik inimestega käitumises, kuid seejuures väga suure eneseteadvusega. Ta püüdis võimalikult ise riiki juhtida ja kõiki riigivalitsemisse puutuvaid küsimusi otsustada.

102. joonis. Rooma raha keiser Hadrianuse ja tema abikaasa Sabina kujuga.

Antonius Pius (138—161), Hadrianuse järglane, oli üldiselt armastatud ja õiglane valitseja. Tema ajal ei koormanud riiki ei sisetülid ega välised vaenlased.

Marcus Aureliuse (161—180), viimse hea keisri ajal säilis küll riigis sisemine rahu, ent pea kogu ta valitsemisajal tülitasid riiki põhjast peale tungivad barbaarid. Markomannid, kvaadid ja muud germaanlaste suguharud tulid üle Doonau piiri. Korra, kui riigis valitses suur katk, mille tõttu sõjaväe vastupanujõud langes väga madalale, tungisid barbaarid isegi Põhja-Itaaliasse. Marcus Aurelius võitis pikis ja vaevarikkais võitlusis tagasi Doonau piirid ning läks neist ülegi. Ta poeg Commodus, kes pärast isa surma barbaaridega rahu tegi, andis aga Doonau taga äsja võidetud maad käest. Paljud germaanlased said nüüd loa asuda elama Rooma riigi piirimaisse. Selle eest kohustusid nad teenima sõjaväes ning kaitsema piire.

Millega on seletatav Nero ja mõningate teiste keisrite hirmuvalitsus? — Miks keisrid ei kindlustanud trooni seadusega oma suguvõsale? — Kuidas peaksime hindama adopteerimist? — Missugustel põhjustel nimetatakse adoptiivkeisrite aega „heade keisrite ajaks"? — Millega on seletatav juutide vastuhakkamine Roomale? — Miks hakkasid keisrid barbaare kasutama riigipiiride kaitsejatena? — Kuidas mõjus Marcus Aurelius stoalasena riigivalitsemisele?

4. Printsipaadiaegne rooma kultuur.

Põllumajandus ja aiakultuur elasid Roomas üle teatud hiilgeaja keisrite ajal I—II s. p. Kr. Tugev rahva juurdevool linnadesse ja suurte kapitalide kuhjumine Itaaliasse ja Rooma muutis põhjalikult nõudmise

põllusaaduste järele. Latifundiumides olid esikohal viinamarjade ja õlipuude kasvatamine. Kasvatati üsna suurel määral ka juurvilja ja lilli (roosid, liiliad jt.). Kogu põllumajandus omandas aianduse iseloomu. Rooma kirjanik Varro öelnud kord: „Eks ole meie maa nii rikas viljapuude poolest, et kogu Itaalia on muutunud lausa aiaks.“ Suurejooneliselt teotseti ka karjakasvatamise alal (paremat tõugu

103. joonis. Barbaarid ründamas Rooma sõdurite poolt kaitstud linna. Reljeef Trajanuse sambalt.

sarvloomad, hobused, eeslid). Ka metsandus oli eeskujulikult korraldatud (põletuspuud, ehitusmets ja tammed, mille tõrudega söödeti sigu). Aedades kasutati kunstlikku niisutamist. Vana põlist Rooma põllumajandussaadust, teravilja, kasvatati peamiselt orjade toitmiseks. Võrdlemisi suurt tähelepanu juhiti ka lindude ja kalade kasvatusele.

Suurmaaomanikud harisid oma põlde ja istandikke esmalt peamiselt orjadega, aga kui nende arv jäi väheseks suuremate sõdade puudusel, siis hakkasid nad kasutama vabade rentnikkude tööjõudu. Need said mõisnikult teatud maatüki kasutamiseks ning

pidid selle eest: 1) osalt tasuma renti rahas või teraviljas, 2) tooma mõisa teatud andameid aedvilja, munade, liha jne. näol, ning 3) tegema mõisa väljal tegu. Selliseid talupoegi nimetati koloonideks. Nende seisukord oli võrdlemisi halb, sest neil tuli ülejõu töötada rikaste latifundiumides, mille tagajärjel nende eneste majapidamine kannatas. Talupoja kehvuse tõttu kasvas rahva suremus ning vähenes sündimus. Ka suured taudid, näit. Marcus Aureliuse aegne, aitasid maa tühjaksjäämisele kaasa. Jällegi tuli tööjõust latifundiumides puudus. Paljud maad-jäid hoopis kasutamata või seal hakati vilja asemel karjatama veiseid ja muid koduloomi. Eriti jäid printsipaadi aegu rahvast lagedaks Lõuna-Itaalia, Kreekamaa ja Sitsiilia.

Tööndus. Tööndus es tõi printsipaadiaeg endaga suure produktsioonitõusu kogu riigis. Ainult Rooma linna haaras see tõus vähe, sest siin armastasid rikkad ikka lasta orje valmistada oma tarbeasju koduselt ning Rooma proletariaat pidas häbiks töötada. Kuid mujal provintsides ja Itaalias edenes tööndus jõudsasti. Üksikute käsitööliste kõrvale tekkisid põhjaliku tööjaotusega suurtööstused. Käsitöölised hakkasid ka juba ametiühinguisse organiseeruma, et toetada üksteist haiguste, surma ja õnnetuste puhul.

Kaubandus. Ka kaubandus läks õitsele keisririigi ajal. Suurriigi erilaadilised maad ja linnad tootsid mitmesuguseid tarbeid. Oli loomulik, et nende vahel tekkis elav kaubavahetus, kuna nad ju pealegi asusid oma riigi piires. Eriti suureks kaubatarvitajaks oli Rooma linn. Nii Rooma kui ka teistesse linnadesse voolas mitmesuguseid kaupu nii riigi eriosadest kui ka välismaalt (Egiptus, Aafrika, Süüria, Hispaania, Gallia; India, Araabia). Itaaliast veeti välja võrdlemisi vähe kaupu, näiteks ilusaid, kunstipäraselt valmistatud savinõusid, kuid üldiselt Itaalias sissevedu ületas väljaveo. Samuti oli lugu kogu riigi kaubanduses välisriikidega. Selle nähtuse tingis eriti luksusasjade sissevedu Idamailt. Kaubabilansi passiivsuse tõttu vähenes järjekindlalt riigis liikuva väärismetalli hulk ning see nähtus muutus hädaohtlikuks rahvamajandusele.

Samuti kui suurtööstureid leidus ka kaubanduses suurärimehi. Need ostsid ja müüsid sageli nii suuri hulgi, et oli võimatu kohe maksta kaupa kinni puhtas rahas. Seetõttu hakkas arenema pangaasjandus, tsekiga maksmine, krediit, ühelt arvelt teisele ülekandmine jne.

Liiklemine. Kaubanduse õitsengut printsipaadi ajal soodustasid eriti head liiklemisolud. Kogu suures riigis valitses rahu ja hea kord. Eriti Itaalias olid teed suurepärased. Kogu Itaaliast ja üle Alpide Taga-Galliastki viis hulk laiu, kindlasti ehitatud maanteid Rooma. Miilikivid nende serval näitasid kaugust Roomast. Samuti

nagu liiklemine maal oli ka meriliiklemine elav. Meriröövlid olid pea täiesti kadunud. Sadamad olid heas korras. Eriti hoolitsesid keisrid Tiberi suudmes asetseva Ostia sadama eest. See oli alati laevu täis, mis tõid Rooma kaupu või reisijaid kõigist maailmakaartest.

Rooma ja sealne elu-olu. Roomas oli printsipaadi ajal üle miljoni elaniku. Kuigi siin leidus ilusaid linnaosi aadlikkude toredate

104. joonis. Pagari kauplust kujutav seinamaal Pompeij linnast. Tähelepandav on realistlik inimeste kujutamine.

ehitistega ja uhkete eramajadega, ometi olid majad enamasti sünged üürikasarmud kitsaste tänavate ääres. Need olid õige lohakalt ja tihedasti kokku ehitatud ning langesid sageli tulikahjude ohvriks. Tänavad ei olnud sellised ilusad laiad ja sirgjoonelised nagu tavaliselt hellenistlikes suurlinnus, vaid kitsad ja keerulised. Vankriga sõitmine oli pea kogu päev linnas keelatud, seetõttu valitses linna tänavail öösiti sageli hirmus kära ning kodanikud muutusid unepuudusest närvlikuks. Päeval kihas igasuguseist rahvusist inimesi tänavail, turgudel, kauplustes, teatreis, tsirkusis ja supelasutistes. Vesi viimastesse tuli Sabiniumi mägedest pikkade kivijuhtmete kaudu, mis sageli kulgesid külade ja Rooma linna kohalgi kõrgetel kivi-

kaartel. Tinatorud juhtisid vee edasi soovitavasse kohta, küll eramajadesse ja aedadesse, küll avalikesse kaevudesse, mille kivibasseinides vulises vesi nii päeval kui ööl.

Sellesse kärarikkasse linna voolas igast maailmakaarest kokku õpetlasi, juriste, arste, kunstnikke, kirjanikke, näitlejaid, veiderdajaid, karjäärihimulisi ametnikke ja igasuguseis muis elukutseis inimesi. Selle kirju ühtluseta inimhulga kõrval asus Roomas kaks suurt selgemini eristatavat rahvaklassi: külluses elavad rahamehed ja vaene riigi ja rikaste armust elav proletariaat. Proletaarlased veetsid oma päevad tänavail logeldes või avalikest lõbustusist osa võttes ning magasid öösiti hulgana koos kitsastes ruumides. Samal ajal aga aina süvenes rikaste majade luksus. Aina kallimaks muutusid tubade seadeldis, rõivastis ja ehted. Aina suurejoonelisemaid pidusööke korraldati rikaste kodudes ühes tantsu- ja muusikaettekannetega. Vahel lasti saali laest langeda pidulistele ootamatult lillevihma. Lahkuvaile külalistele andis majaisa kaasa kalleid kingitusi.

Avalikud lõbustused. Rikaste koduste lõbustustega seltsisid üldised ja avalikud. Neid armastasid nii rikkad kui vaesed. Nii keisrid kui ka auahned ametnikud korraldasid neid tihti omal kulul rahvale, et võita selle poolehoidu. Lõbustustele pühendatud päevade arv tõusis aastas üle 100. Seetõttu võõrdus rahvamass aegade jooksul tõsisest tööst.

Lõbustuste seas ei omanud teater Roomas seda tähtsust, mis tal oli olnud varemini Ateenas. Siin ei tulnud kogu linn vaatama teatrietendusi ja need, kes tulid, ei otsinud näidendist sügavat ja harivat sisu. Nad tulid enam selleks, et tunda rõõmu kirju ja rikka lavastuse ning toredate kostüümide üle, või naerda näidendis esinevate toorete naljade puhul. Seetõttu ei arenenud Roomas sügavasisuline näitekirjandus.

Palju suurem ja püsivam oli rahva huvi võiduajamiste vastu tsirkuses. Neid nägema tulid igasugused inimesed, alates keisri ja senaatoritega, lõpetades räbalais proletaarlastega. Võiduajamiste eel korraldati tsirkuses rongkäik. Sellest võttis osa pidustusi avav ametnik, preestrid jumalakujude ja keisripiltidega ning siis alles võidusõitjad. Viimaseid pidasid ülal ja koolitasid võiduajamistest huvitatud teatud ringkonnad, kelle vankrijuhid omavahel võistlesid. Tsirkuseareeni jagasid kaheks pooleks müürid ja rida väiksemaid ehitisi. Nende ümber kihutasid võidusõitjad kaherattalisil vankreil. Võitjad said aupalgaks peale kiiduavaldiste kas raha, kalli pärja või mõne väärtasja.

Peale tsirkuse armastasid roomlased veel käia amfiteatris. Siinsed etendused olid palju verisemad ja tooremad tsirkuse omadest. Siin võitlesid gladiaatorid kas üksteisega või kiskjate loomadega

elu ja surma peale. Gladiaatorid olid alul enamasti surmamõistetud vangid ja orjad, aga hiljemini hakkasid ka päris suursugused inimesed gladiaatoriteks. M. s. esines gladiaatorina isegi keiser Marcus Aureliuse poeg Commodus ning laskis end rahadelgi kujutada gladiaatorina.

Pärast etendusi amfiteatris või tsirkuses jagasid keisrid sageli

105. joonis. Marcus Aurelius ohverdamas. Keiser ülempreestri (pontifex maximus) rõivastises.

kingitusi või korraldasid üldisi pidusööke, kus ka kõige vaesemad võisid olla tseesari külalised.

Lõppeks etendasid lõbustuskohtadena Rooma rahva elus suurt osa ka supelasutised, termid. Neis viitsid roomlased suure hulga oma vabast ajast. Neis leidusid ujumisbasseinid, vannid, suured võimlemis- ja mängusaalid, isegi lugemistoad ja raamatukogud.

Kõlblus. Moraali langemine aina jätkus printsipaadi ajal. Veriste ja toorete lõbustuste jälgimine tegi inimesed nüritundeliseks ja hoolimatuks. Varanduste ja nautimise iha viis paljusid mitmesugustele kuritegudele. Perekonnaelu muutus korratuks. Emad huvitusid enam tsirkusmängudest kui lastekasvatamisest. Abielurikkumiste arv kasvas. Paljud, kel oleks olnud võimalik asutada perekonda, ei teinud

seda, sest nad ei tahtnud kanda lastekasvatamise muret. Samuti ei tahtnud abielus olijad lapsi saada. Keiser Augustus nägi sellises mõtlemisviisis hädaohtu riigile ning püüdis seepärast kõigiti soodustada lasterikkaid abielupaare. Laste sündimise puhul said vanemad tasu või, kui nad olid riigiametis, ameti kõrgendamist. Ometi saavutasid need Augustuse seadused sama vähe tagajärgi kui muud kõlbluse tõstmiseks antud määrused.

Kunst. Kunstidest sammus Roomas esirinnas ehituskunst. See arenes nii etruskidelt, kreeklastelt kui ka Idamaalt laenatud elementidest. Tähtsamais ehitisis ei domineeri nüüd enam sirged jooned ja tasapinnalised katused, vaid kaared, võlvid ja kuplid. Suurepärasei-

106. joonis. Värvilisest klaasist nõud keisririigi ajast.

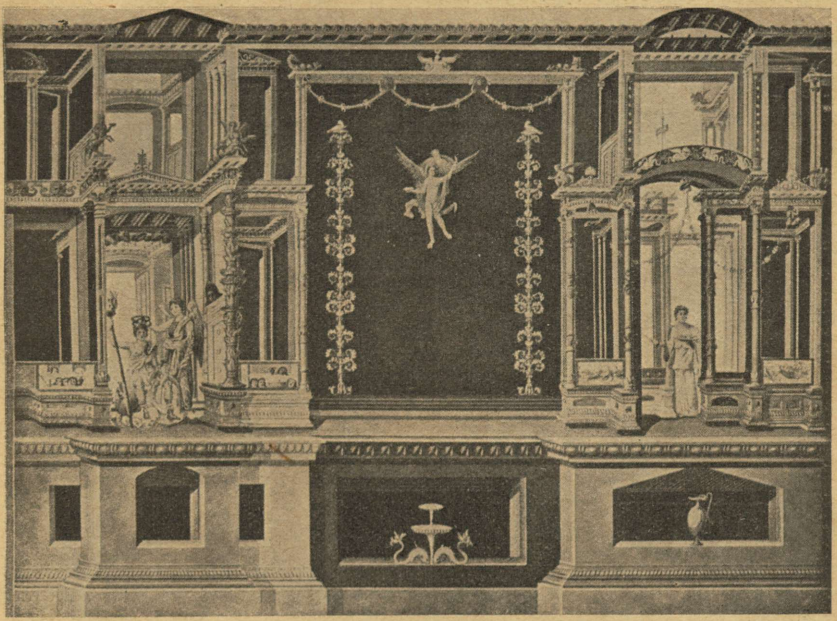
mad ehitised koondusid Kapitoli templi ümbrusse. Siin lasksid mitmed valitsejad, nagu Caesar, Augustus jt., lõhkuda vanu hooneid ning püstitada vabanenud alale uusi. Seetõttu muutus kohati endine telliskivilinn marmorlinnaks. Pärast suurt tulikahju Roomas Neero ajal avanes tal ja ta järglasil võimalus asutada laiu tänavaid ja suuri platse ning neid ehtida kujude ja toredate ehitistega. Nero ehitas m. s. „Kuldse maja" nimelise hiiglapalee toreda pargi keskel. Tema järel valitsev Vespasianus algas hiiglasuure amfiteatri ehitamist, kuhu mahtus 50 000 inimest. Veel mahukam oli Rooma suur tsirkus. Seal oli ruumi 250 000 pealtvaatajale. Titus laskis ehitada toreda võiduvärava, et mälestada oma võitu juutide üle. Trajanuse ausammas, mida kaunistavad umbes 150 reljeefset pilti, räägib veel tänapäevalgi ta sõdadest daakialastega. Mahapõlenud Pantheoni (kõigile jumalaile pühendatud templi) ehitas suures toreduses üles Hadrianus. Tema $43^1/_2$ meetrit kõrge kuppel on üks rooma ehituskunsti tippsaavutisi.

Kooliolud. Roomas ei olnud riigi kulul ülal peetavaid algkoole nagu meil. Osalt andsid algõpetust orjad, osalt vabakslastud orjad. Viimaste palk oli väga väike ning sageli ei tasunud kitsid vanemad sedagi. Õpetus algas hommikuti väga vara, vahel isegi enne kukelaulu, nagu kõneleb üks selleaegne kirjanik. Algõpetusse kuulus lugemine, kirjutamine ja rehkendamine. Et papüüros oli väga kallis, siis harjutati kirjutamist krihvliga vahatatud tahvlil. Kord koolis oli väga vali. Keskhariduse moodustas Roomas tutvumine ladina ja kreeka keele ning kirjandusega. Nende ainete õpetajate majanduslik seisukord oli juba palju parem. Nad tohtisid nõuda õpetamise eest rohkem tasu ja said ka riigilt toetust. Õpetuse krooniks oli retoorika ja filosoofia õpetus. Siin püüti tutvustada õpilast kogu kaasaegse vaimueluga ta mitmekesisuses ning õpetada teda hästi ja mõjuvalt kõnelema. Kõnekunstiõpetajad said õpilasilt suurt tasu, olid maksudest vabad ning said elu lõpupoolel riigilt vanaduspaiukit. Kohati, nn. keisrikoolides said kõnekunsti ja teaduste õpetajad riigilt kindlat palka ning isegi prii ülalpidamise. Nii oli lugu Aleksandrias nn. muuseumiga. Ka oli neil seal teadusliku töö jaoks kasutada rikkalik raamatukogu, väärtuslikud füüsika- ja astronoomiainstrumendid, botaanika- ja loomaaed.

Teadus. See kõrgem teadus, millega reetorid tutvustasid oma õpilasi, oli enamasti üle võetud kreeklastelt. Loodusteaduses ja matemaatikas ei andnud roomlased maailmale pea midagi uut. Filosoofias kordasid nad peamiselt kreeka mõttetarkade mõtteid. Tähtsamatest printsipaadiaegsetest rooma filosoofidest võiks nimetada Epikteti, Senecat ja keiser Marcus Aureliust. Kõik nad olid stoalased. Ajaloo alal pärandasid rooma teadlased järeletulevatele põlvedele mitmesuguseid teoseid. Kõige üldtuntumad printsipaadiaegsetest ajaloolastest on Livius, Plutarchos ja Tacitus. Titus Livius kirjutas väga luulelise, aga mitte just tõeoludele vastava Rooma ajaloo, alates Aenease Troojast lahkumisega ning lõpetades Augustuse väepealiku Drususe surmaga. Plutarchos kirjutas suure hulga kuulsate roomlaste ja kreeklaste biograafiaid. Tacitus tutvustab oma lugejaid m. s. omaaegsete germaanlaste elu-oluga. Viimased, nagu allpool näeme, omandasid varsti otsustava tähtsuse Rooma ajaloos.

Enam kui muis teadusis andsid roomlased algupärast õigusteaduses. Rooma õigusteadus omab meie ajalgi veel suurt tähendust. Rooma õigusel on õige pikk, enam kui tuhat aastat kestnud areng. Seda võiks alata 12 tahvli seadustega 5. s. keskel e. Kr. ning lõpetada Ida-Rooma keiser Justinianuse seaduste kogumisega 6. s. p. Kr. Alguses oli rooma õigus väga formalistlik. Kaebaja pidi kohtus tarvitama teatud kindlaksmääratud väljendusi. Viinapuust ei tohtinud ta näiteks kõnelda, sest 12 tahvli seadustes ei esinenud

seda sõna. Küll aga võis ta kõnelda lihtsalt puust. Kes pisutki oma sõnades läks kõrvale eeskirjust, see kaotas protsessi, kuigi tal sisuliselt oleks ehk olnud õigus võita. Hiljemini kadusid sellised väiklased määrused ja õigusemõistmisel peeti enam asja sisulist külge silmas. Mitmesuguseist seadusist ülevaate saamiseks lasksid keisrid õigusteadlasi neid koguda ja korraldada. Nii kogus keiser Hadrianuse ülesandel jurist Salvius Julianus mitmesuguseid edikte. Täieliku sea-

107. joonis. Seinadekoratsioon Pompeij linnast.

dustekogu, nn. Corpus iurise koostamine õnnestus aga alles 6. sajandil keiser Justinianuse teenistuses oleval Tribonianusel. Juristid ei korraldanud ainult maksvaid seadusi ega andnud nõu kohtuasjus, vaid püüdsid omalt poolt mõjustada ka seadusandlust. Paljud neist arvasid kreeka filosoofia mõjul, et kõik inimesed on sündinud vabadena ja üheõiguslikena ning seetõttu on orjus lubamatu nähtus. Ometi ei suutnud nad viia valitsust orjuse ametliku kaotamiseni, kuigi head keisrid andsid mõnesuguseid orjade seisukorda parandavaid seadusi.

Kirjandus. Rooma kirjanduse „kuldne aeg“ oli keiser Augustuse valitsemisajal. Politilistest küsimustest tüdinud kõrgem seltskond hakkas harrastama innukalt kirjandust ja kunsti. Keiser ise ja tema sõber Maecenas püüdsid oma ainelise toetusega viia õitsele neid

vaimuelualasid. Keiser Augustuse ajal lõi Vergilius roomlaste rahvuseepose „Aeneis“, milles jutustatakse Aenease eksisõitudest ja tema võitlustest Latiumi pärast. Töös tundub tugevat Homerose mõju. Vergilius armastas ülistada oma luules kodusõja keerisele järgnenud viljakandvat rahu ja keiser Augustuse tegevust. Seetõttu leidis ta ka toetust keisrilt, samuti kui luuletaja Horatius, kes Augustuse valitsejategevust ülistas oma oodides. Kolmas selleaegne suur luuletaja aga sattus keisriga vastuollu. Vergilius ja Hora-

108. joonis. Gladiaatorid.

tius olid püüdnud viia oma töödes lugejaid tagasi vanasse lihtsasse patriarhaalsesse õhkkonda, Ovidius aga kirjeldas neile suurlinna kergemeelset ja kõlblusetut elu. Selline luule näis hädaohtlik Augustusele ja ta saatis Ovidiuse maalt välja. Ovidiuse tähtsamaks teoseks on kreeka muinasjuttude aineil loodud luuleteos „Metamorfoosid“.

Ka hilisemal keisriteajal esineb üksikuid algupäraseid ja sisukaid kirjanikke, kuid ometi ei ulatu nende teoste väärtus Augustuse aegsete kõrgusele. Üldiselt kirjutati aga siis küll ülikunstlikus, sädelevas, effekti taotlevas stiilis, kuigi tööde sisus puudus originaalsus.

Missugustel põhjustel muutus Rooma põllumajanduse iseloom? — Millega on seletatav kolonaadi tekkimine? — Miks näeme printsipaadi ajal suurt produktsioonitõusu tööndu ses? — Millega on seletatav tõus kaubanduses? — Millega on seletatav kaubabilansi passiivsus? — Mis oleks riik pidanud tegema selle kõrvaldamiseks? — Millega on seletatav moodsa panganduse tekkimine Roomas? — Kuidas peaksime iseloomustama elu-olu Rooma linnas? — Miks ei omanud teater Roomas seda tähtsust, mis Ateenas? — Millega on seletatav rahva kõlbluse langemise jätkumine printsipaadi ajal? — Mis tähtsus on Rooma ehituskunstil järgnevate aegade seisukohalt? — Mis on ühist ja erinevat Rooma koolioludel meieaegsetega? — Missugustel teadusealadel on roomlased saavutanud väljapaistvaid tagajärgi? — Missuguses teaduses andsid roomlased kõige enam algupärast? Millega on see seletatav? — Missuguseid sihte püüab Augustus taotella oma aja kirjanikkude toetamisega?

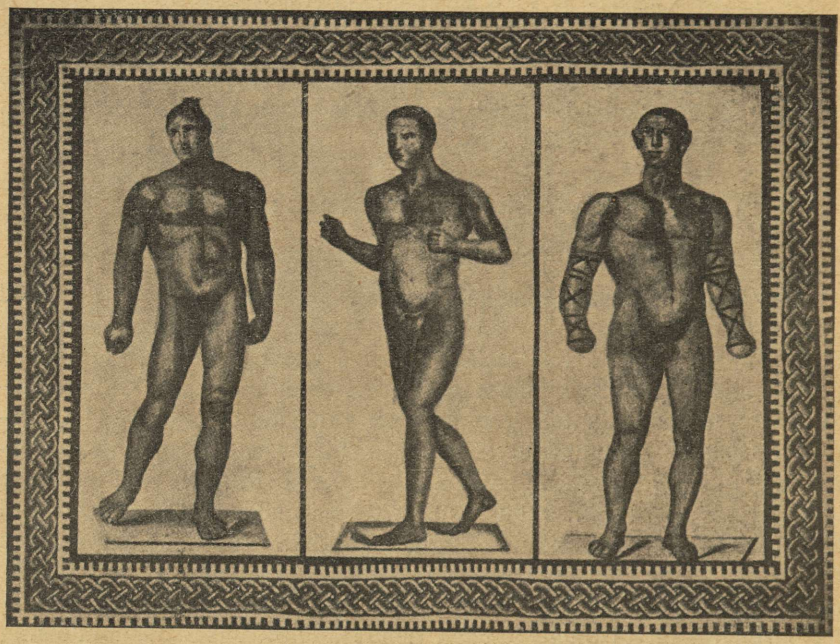
5. Absolutistlik keisririik.

a. Diocletianus ja Constantinus.

Riigi nõrgenemine sõdur-keisrite ajal. Kolmandal sajandil hakkasid mitmesugused välisvaenlased tungima Rooma riigi piiresse. Germaanlasist tulid frangid (üle Reini), alemannid ja markomannid (üle Doonau ja Põhja-Itaaliasse). Gootid vallutasid Daakia ning liikusid Ateenani. Idas tuli Rooma riigil võidelda Uus-Pärsia riigiga. See oli tekkinud a. 266 endise jõuetu ja helleniseeritud Partia asemele. Põhja-Aafrikas tegid röövretki Rooma riigi piiresse lüübialased ja maurid. Palju pikki ja raskeid sõdu pidasid roomlased kõigi nende vaenlaste väljatõrjumiseks riigist. Erilise tagajärjekusega tegi seda keiser Aurelianus 3. sajandi teisel poolel. Aurelianust nimetatakse seepärast austavalt „riigi taasasutajaks". Kuigi ta võitis barbaare, jäi ta ometi kartma nende küllalt ilmset hädaohtu ning laskis seepärast ümbritseda müüriga Rooma linna. Viimane oli ammugi kasvanud üle vanust müürest ning muutunud nii kaitsetuks. Kõiki barbaaride vallutatud maid aga ei suutnud tagasi võita ei Aurelianus ega ta järglasedki. Nii jäi riigile alatiseks kadunuks eespool-mainitud Daakia.

Säärasel välispolitiliselt raskel ajal oleks Rooma vajanud kindlat valitsust ja korda riigi siseelus. Kumbagi aga paraku polnud pea kogu 3. sajandil. Peale Marcus Aureliuse poja Commoduse surma senati poolt valitud keiser sai valitseda ainult kolm kuud; siis tapsid ta sõdurid. Esildus hulk troonipüüdjaid. Sõjaväe abil pääses neist võimule Septimus Severus. Ta püüdis valitsedes peamiselt rikastada sõdureid ning hoolis vähe muist kodanikest. Ka hiljemini tegi senat katseid keisreid valida, ning mõned neist valitsesidki lühikest aega, kuid enamasti valitsesid sõdurite poolt troonile tõstetud keisrid vastu senati tahtmist. Väeosad ase-

tasid neid omavoliliselt valitsema ja kukutasid varsti jälle. Nelikümmend isikut kandsid saja aasta kestel keisritiitlit. Kõigi nende valitsemisaeg oli lühike ja täis võitlusi välisvaenlaste või vastaskeisritega. Et sõdur-keisrid olid tavaliselt pärit provintsidest, siis nad ei eelistanud Itaalia elanikke provintslasile. Aafrikast pärit keiser Caracalla andis 212. a. kõigile riigi vabule elanikele

109. joonis. Atleedid. Mosaiikpilt Caracalla termidest. Keskmine atleet näib olevat jooksja. Kõigile on omased nende elukutse tunnused: väike pea, kõhnad jalad võrreldes keha ja käsivarte ülemäärase arenguga.

kodanikuõigused, asetades nad nii Itaalia kodanikkudega samaväärsesse seisukorda.

Majanduselu langus. Majanduselus oli sõdur-keisrite aeg langusajaks. Nii kaubandus, tööndus kui ka põllundus kängusid. Eriti põhjustasid seda nii välisvaenlastega peetud kui ka kodused sõjad. Need rüüstasid maa, hävitasid inimesi, tegid elu ja liiklemise kindlusetuks. Sageli saatsid sõdu näljahädad ja taudid. Ka maa- ja meiröövlid, kelle arv segaseis oludes aina rohkenes, halvasid kaubandust. Teed lagunesid, transpordivõimalused halvenesid, meriliiklemine soikus. Aina sõdivad keisrid koormasid riiki ülirängalt erakordsete maksudega, mille sissenõudmisel ametnikud sageli talitasid ülekohtu-

selt. Sõjavägi korraldas kohtadel rekvisitsioone ja nõudis mõnesugust tegu, näiteks moonavooris käimist. Põllud jäid sööti, niisutamisseadised hooletusse. Muile pahedele lisaks tuli raha väärtuse langemine ja elukalliduse tõus. Keisrid lõid erakordsete väljaminekute katteks ühtelugu uut raha, mille kallismetalli väärtus oli ainult $^1/_8$ nominaalhinnast. Paljud põgenesid oma talusid maha jättes ning liitusid röövlite kilda. Selleaegne olukord kajastub hästi ühel 3. sajandi papüürosel, mis loendab mitmesuguseid oraaklitele esitatud küsimusi. Sealt paistab, et inimesi on huvitanud eriti sageli sellised küsimused, nagu: „Kas tehakse mulle oksjon?" „Kas muutun kerjuseks?" „Kas pean põgenema?" jne. Üksikud rikkad siiski oskasid kohaneda olukorrile ning isegi kasutada neid. Kapital näib koonduvat enam suurkapitalistide kätte, kuna keskmine talupoeg ja kodanik aina vaesuvad. Selliseis raskeis oludes vähenes kohati rahvaarv väga tunduvalt.

Diocletianuse ja Constantinuse valitsuskorraldus. Aastal 284 sai sõjaväe abil troonile Diocletianus. Sel valitsejal õnnestus taltsutada sõjaväge ja panna end maksma kindlamini kui eelmised sõdurkeisrid. Ta viis valitsemises läbi kaks suure tähtsusega muudatust. Need olid: 1) absoluutse monarhia avalik-seaduslik sisseseadmine ning 2) riigi jagamine suurteks osadeks, mille üle valitsesid keisrile alluvad kaasvalitsejad.

Juba sõdur-keisrite aegu oli olnud senati võim väga tähtsusetu ning olenev keisri heast tahtest. Ka olid keisrid täiendanud senatit oma heaksarvamise järgi neile meeldivate isikutega. Diocletianus läks aga kaugemale. Ta hävitas iganenud välisvormi, kuulutades riigi avalikult absoluutseks monarhiaks. Senatist sai vaid nõuandva tähtsusega „keiserlik riiginõukogu". Seadusandlus jäi ainuüksi monarhi õiguseks. Ta nimetab end isandaks ja jumalaks — „dominus et deus". Diocletianus piiramatu võimuga valitsejana elab aukartustäratavalt ja tagasitõmbunult arvukaist vahtidest valvatud palees. Tema jutule pääsevad vähesed. Nähtamatu laiale avalikkusele, elab ta otsekui jumal templi pühimas paigas. Talle lähenetakse põlvili, teda nimetatakse pühaks. Pidudel ja audientsidel esineb ta diadeemiga — pärlidega ilustatud otsmikusidemega, rikkalikult kaunistatud purpurmantlis, kalliskividega isegi kingadel. Ta piiramatut võimu püüti rõhutada ka kojatseremoniaaliga, mis oli korraldatud üksikasjaliselt ja suure pühalikkusega.

Et riigi suur ulatus tegi raskeks jälgida ühest keskusest kõigi osade vajadusi ning täita neid küllaldase kiirusega eriti sõja korral, siis otsustas Diocletianus jagada riiki kaasvalitsejatega. Ise asudes itta Nikomeediasse Bithynias, määras ta oma sõbra Maximianuse kaasaugustuseks Lääne-Milaanosse. Kumbki augustus võttis

omale veel tseesari-nimelise abivalitseja. Kahekümneaastase valitsemise järel pidid augustused üle andma oma võimu tseesareile. Need siis omakorda pidid nimetama uued tseesarid, kes hiljemini

110. joonis. Senaator teel keisri juurde.

jällegi võtaksid nendelt üle augustuse võimu. Sellise troonipärimiskorraga lootis Diocletianus riiki vabanevat alalisist troonitülidest. Ka polnud karta abivalitsejailt auahneid mässulisi võimupüüdeid, kui neil oli lootus seaduslikul teel saada kord troonile. Sellega loodeti kind-

lustada ka kõigi tublimate võimulepääsu, kuna augustused võisid valida sobivamaid ja teenekamaid isikuid tseesareiks, kes hiljemini pidid pärima ju keisrivõimu. Teatud aja möödudes Diocletianus loobuski (305. a.) oma ametist ning mõjustas kaasaugustust Maximianust tegema sama. Vaevalt oli ta lahkunud troonilt, kui tekkisid jälle keerukad troonitülid. Neist tuli välja võitjana Constantinus, keda kristliku orientatsiooniga ajalookirjutajad nimetavad Suureks. Ta ei saanud troonile Diocletianuse troonipärimiskorralduse põhjal, vaid sõdurite tõstetuna. Ta kõrvaldas senised kaasvalitsejad ning määras nende kohtadele oma pojad. Nii püüdis ta kindlustada trooni oma suguvõsale.

Nii Diocletianus kui ka Constantinus valitsesid samas absolutistlik-bürokraatlikus vaimus. Mõlemad suurendasid kõigiti keskvalitsuse võimu, laiendasid teda igasuguste kohalikkude väikeküsimuste korraldamiseni. Kodanikkude omaalgatust ja omavalitsust summutati. Kodanikud muutusid alamaiks, kelle kohuseks oli ainult sõna kuulda. Senised suured provintsid killustati 117 (hiljemini 120) väikeseks, kus puudusid vanad omavalitsustraditsioonid ning mis väiksemate ühikutena allusid kõigiti ladusamalt keskvõimule. Provintsid ühendati 12 diötseesiks ning need omakorda 4 prefektuuriks. Riiki valitses suure liikmete arvu ja suure ja kindla auastmestikuga ametnikkond. Sõjaväe juhtimine oli kindlasti eraldatud tsiviilvalitsusest — ükski ohvitser ei võinud samal ajal olla ametnik ega kohtunik. Sellega piirati suuresti sõjaväe mõju riigielule. Ainult keisri isikus koondusid kõik võimud. Tema nimel ja tahtel teotsesid ametnikud, valitsedes ühtlaselt kõigis riigiosis. Itaalia kaotas oma viimsed säilinud eesõigused.

Constantinuse ajast saab riigi pealinnaks Bütsants, mis omandab nüüd Konstantinoopoli nime. Uus pealinn näis keisrile olevat Roomast soodsam. Siin puudusid endisist ajust säilinud vabariigimeelsed traditsioonid. Siin oldi lähemal vaenlaste poolt ähvardatud piirile ning ometi oli linn küllalt kindel oma asendi tõttu. Viimane oli ka kaubanduseks küllalt soodus. Uue pealinna kiireks edendamiseks andis Constantinus talle kõik Rooma õigused ja eesõigused. M. s. hakati siingi jagama riigi kulul toitu vaesemaile elanikele. Palju uhkeid ehitisi kerkis siin varsti, hulk kunstitöid toodi siia mujalt.

Välise hädaohu vältimiseks Diocletianus ja Constantinus suurendasid sõjaväge. Väiksem osa viimasest asus piirel, enamik aga reservväena sisemaal.

Diocletianuse ja Constantinuse majanduspolitika. Tore hoovielu, suur ametnikkond ja määratu suur sõjavägi tekitasid riigile suuri väljaminekuid. Nende katmiseks tuli valitsusel määrata uusi makse

küll rahas, küll loonus. Et maksustamist õiglaselt toimetada, selleks korraldas Diocletianus kogu riigis maadehindamise. Maa suuruse kõrval arvestati ka selle headust ning seal töötavate inimeste arvu. Keskvalitsus määras maksusumma kindlaks. Linnus jagasid selle summa maksumaksjate vahel valitud ametnikud — dekurioonid, maal mõisnikud.

Maksudekogujad olid vastutavad maksude korraliku kokkutuleku eest ning puudujäägi korral pidid tasuma selle omast taskust. Sääraseis oludes ei tahtnud keegi hakata dekuriooniks. Diocletianuse ajal hakatakse seepärast määrama sunduslikult inimesi sellesse ametisse. Ka tehakse see amet päritavaks ning keelatakse ta pidajail lahkuda oma linnast.

111. joonis. Rooma raha keiser Constantinuse kujuga.

Aga mitte ainult dekuriioonide, vaid ka talupoegade ja paljude käsitööliste suhtes pannakse maksma ametisundus ja elukoha külge kinnitamine. Talupojad-rentnikud, kes maksid riigile suuri makse, teenisid sõjaväes ning töötasid mõisniku põllul, sattusid majanduslikult raskeil ajul suurtesse võlgadesse ning püüdsid tihti neist vabaneda uude ja kaugesse elukohta põgenedes. Seepärast võtab riik põlluharijailt liikumisvabaduse. Alguse saab see sunnismaisus riigi piiridel, kus koloonide põgenemine oli hädaohtlik riigikaitsele, sest nad olid nii põldurid kui ka piirisõdurid. Hiljemini laiendati sunnimaisust koos elukutse sunni ja selle päritavusega üle kogu riigi, et kindlustada maksude korralikku kokkutulekut ning reguleerida toitainete tootmist.

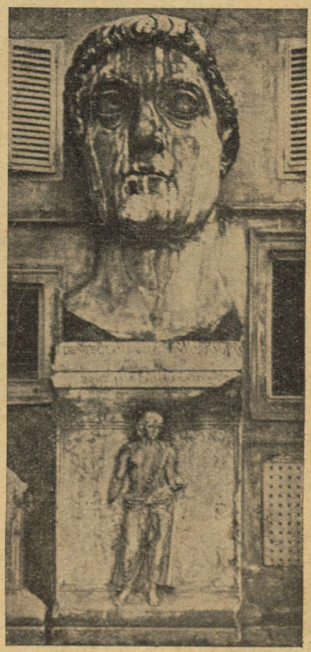
Samuti tehakse mõningate üldsusele väga vajalikkude käsitööliste elukutse sunduslikuks, päritavaks, ning kinnitatakse nad elukohale. Nii seoti oma elukutse külge viljalaevurid (millist ametit vaevalt lõbus oli pidada meriröövliteküllasel ajal), Rooma pagarid, kes pidid tasuta muretsema leiba linna ikkagi veel rikkalikule kerjus-proletariaadile, käsitöölised, kes varustasid sõjaväge jne.

Diocletianuse ja Constantinuse majanduspolitikast kõneldes väärib veel mainimist Constantinuse püüe majanduselu tervendada uue väärtuslikuma raha löömisega. Üldiselt peab ütlema, et Diocletianuse ja Constantinuse sundkorraldusil polnud väga positiivseid tagajärgi majanduselus. Selle õitseng oli möödas ega tulnud iial enam tagasi.

Miks ja mis suhtes langes riik raskesse seisundisse sõdurkeisrite ajal? — Miks jagas Diocletianus riiki kaasvalitsejatega? — Miks eraldati tsiviilvõim sõjaväelisest? — Miks valis Constantinus riigi pealinnaks Bütsantsi? — Miks tehti talupojad sunnismaisiks? — Miks seoti ka teisi kodanikke nende elukoha ja elukutsega? — Mis suunas muutus absolutistliku keisririigi rahamajandus? Millel see muutus põhines?

b. Kristluse võit.

Ristiusu päritolu. Umbes meie ajaarvamise alul, keiser Augustuse ajal sündis Juudamaal Jeesus Kristus, uue maailmausundi põhjendaja. Ta rändas ringi, jutlustades meeleparandust, ligimesearmastust ja kuulutades pattude andeksandmist. Tema ümber kogunes jüngreid. Ta tundis end vahendajana Jumala ja inimeste vahel, Jumala pojana. Mõjuka juuda kirikupartei variseride mõjul mõisteti ta umbes kolmekümneaastasena ristisurma. Ta jüngrid läksid aga kuulutama rahvale Kristuse ülestõusu ja õpetust ning ristima tema nimel. Alguses misjoneeriti juutide keskel, hiljemini, eriti apostel Pauluse tegevuse ajal, ka muude rahvaste seas.

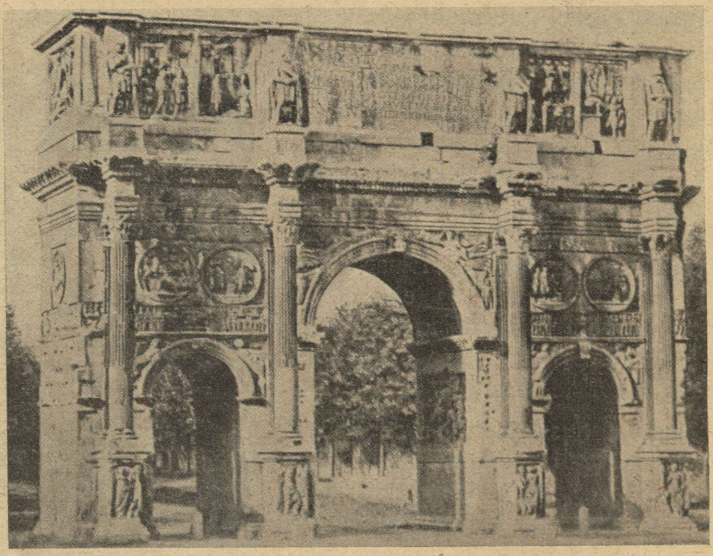
112. joonis. Keiser Constantinuse peakuju.

Eeldusi ristiusu levimiseks. Keisriaegne Rooma riik oli mitmeti soodus kristluse levimisele. 1. ja 2. sajandil valitses õige elav läbikäimine üksikute riigiosade vahel ja vaimsed liikumised kandusid kiiresti edasi. Ristiusu pühakirjad olid kreeka keeles, mida tundsid paljud üle riigi. Nende väliste soodustuste kõrval oli ka inimeste hingeelu Rooma riigis mitmeti kohane ristiusu vastuvõtmiseks ning muutus aina kohasemaks, mida enam süvenes riigis korralagedus, vaesumine laiades kihtides ja ülemates elutühjuse tunne.

Ristiusk pöördus eeskätt rõhutute ja koormatute poole ning leidis arvukalt pooldajaid vaeseis kihtides ja orjade seas. Inimesed, kelle elu vilets, kuulasid rõõmsa lohutustundega kristlaste õpetust elust peale surma, kus kõik maailmas kannatanud pidid leidma igavese õnne. Põlatud rahvahulgad, kes iga päev tundsid oma all-

poolseismist siinse maailma vägevaist, uskusid meeleldi Jumalat, kelle ees on kõik seisused samaväärsed.

Aga ka rikkais ja haritud kihtides oli eeldusi ristiusu levimiseks. Usk vanusse rahvuslikesse jumalaisse oli kõdunemas. Riigis levisid mitmesugused usundid. Eriti said võimsaiks mitmesugused idamaised usundid, näit. Pärsiast pärit päikesejumala Mithra kultus. Kolmanda sajandi teisel poolel, Aurelianuse ajal kuulutati Mithra isegi avalikult riigi peajumalaks. Need uued usundid kas tõrjusid välja vanad usukujutlused või muutsid ja täiendasid neid.

113. joonis. Keiser Constantinuse triumfivärav.

Kui haritud seltskonnale pakkus tuge ja kindlust neoplatonism, siis veel suuremal määral ja laiadele hulkadele arusaadavamalt andis sama kindlust ristiusk keset kõigi maiste nähtuste kaduvust. Õpetas ju temagi hinge igavest elu, tema vabanemist maailma vintsutustest, Kristuse jälletulemist ning tuhandeaastase rahuriigi sündi. Ja kristlased väitsid, et nende igavese elu õpetus on tõestatud Jeesuse ülestõusmisega. Sellist oma õpetuste konkreetset tõestust ei suutnud esitada filosoofid. Lõppeks soodustasid võimsalt kristluse levimist ka ristiusuliste tegelik ligimesearmastus, nende puhas ja õpetusele vastav eluviis. Need jooned paistsid silma haruldastena ja ilusatena kombeliselt langenud ajal.

Võitlus ristiusu ja Rooma riigivõimu vahel. Mida enam levis ristiusk, seda teravamaks muutus ta vahekord Rooma riigi võimuga. Rooma oli üldiselt väga leplik võõraste usundite vastu, kuid need usundid polnud võtnud teravalt eitavat seisukohta Rooma jumalatekultuse suhtes. Seda tegi aga ristiusk. Kristlased pidasid oma usku ainsasse jumalasse ainuõigeks ega tunnustanud mingisuguseid kompromisse. Ka näis ristiusk olevat maailma-põlgav. Antiikaja vaimule oli aga iseloomustav maisuse jaatamine. Kristlased ei hoolinud neist meeltenaudinguist, mida pakub maine elu. Neile andudes kartsid nad kaotada igavest õndsust. Nad olid ükskõiksed või isegi vaenlikud Rooma kunstile ja teadusile, kõnelemata lõbukultuurist. Nad suhtusid külmalt Rooma riiki, hoidusid riigiteenistusest ja väeteenistusest. Nemad kui ainsa jumala teenijad ei andnud jumalikku au keisrile kui riigivõimu kehastisele. Valmis küll paluma keisri pärast jumalat, polnud nad nõus palvetama keisri kui jumala ees. Ka tundusid nad vähe hoolivat maksvast sotsiaalsest korrast. Kristlus näis ju erilise heatahtlikkusega pöörduvat alamate kihtide poole. Eks jutlustanud kristlased kõigi inimeste vendlust ja samaväärsust Jumala ees, vaatamata nende varale ja seisusele! Ka hakkasid kristlikud kogudused moodustama niiöelda riiki riigis, valitsedes end ise. Nende liikmed ei viinud näiteks oma tülisid avaliku kohtu ette, vaid lasksid piiskoppi mõista kohut. Nii oli Rooma seltskonnal ja riigil paljugi põhjusi ristiusu vastu võitlemiseks.

Ristiusuliste tagakiusamisi alustas Nero. Tema tagakiusamine toimus väga piiratud maa-alal. Ka teised keisrid, kes püüdsid kristlasi sundida oma usku salgama, ei kiusanud neid enamasti üleriiklikus ulatuses, vaid ainult kohati. Kavakindlamalt püüdsid hävitada ristiusku 3. s. Decius ja 4. s. alul Diocletianus. Viimase tagakiusamine oli kõige suurem ja verisem ning toimus üle kogu riigi. Paljud taganesid ristiusust, kuid leidus tuhandeid selliseid, kes lasksid end rahulikult vangistada, olid valmis oma usu ja selle tõotatud rahu eest kannatama õudseid piinu ning minema isegi surma. Ja neid tapetigi hulgana. Nende nn. martrite usukindlus aina tõstis rahvahulgis poolehoidu kristlasile ja ristiusule. Veriseist tagakiusamisist hoolimata ristiusuliste arv aina kasvas.

Ristiusk muutub lubatuks. Nähes, et kristlaste arv väga suureks kasvas, otsustas Constantinus muuta senist usupolitikat ning teha tagakiusatud kirikust riigi liitlase. Ühes oma kaasvalitseja Liciniusega andis ta a. 313 Milaano ediktiga loa kuuluda ristiusku ning tõotas anda tagasi kirikult röövitud varandused. Paganlus ja kristlus muutusid seaduse ees vormiliselt üheõiguslikeks, tege-

likult hakkas aga keiser soodustama kristlasi. Kiriku suhtumine riiki muutus nüüd sõbralikumaks. Constantinuse järeletulijad hakkasid aina vaenlikumalt suhtuma paganatesse. Paljud inimesed muutusid nüüd ainult omakasu pärast kristlasteks.

Ühtlase kiriku ja usutunnistuse kujunemine. Kristuse ja ta otseste jüngrite ajal olid kõik kogudusliikmed üheõiguslikud — kõik tohtisid jutlustada ja täita usukombeid. Hiljemini aga hakkasid koguduses

114. joonis. Mithra surmab ürglooma (III s.).

eralduma vaimulik ja võhikute seisus. Koguduse vanemad ehk presbüüterid omandasid juhtiva seisukoha ning nende seast said omakorda mõjuvaiks piiskopid. Suuremate või vanemate koguduste piiskopid omandasid varsti teatud autoriteedi väiksemates või uuemates kogudustes. Neilt armastati küsida nõu usu ja kirikukorralduse asjus. Nii omandasid nad varsti väljapaistva seisukoha, muutusid metropoliitideks või patriarhideks. Eriti tähtsaks muutus aegade jooksul Rooma piiskopp, kellest sai hiljemini paavstinimeline kogu õhtumaise kiriku juht. Piiskoppide koosolekuil sinodeil püüti ühtlustada usku ja kirikukorraldust.

Ometi oldi veel kaugel ühtlasest usutunnistusest ja terviklikust kirikust, kui Constantinus andis kristlastele usuvabaduse. Constan-

115. joonis. Kristuse taevaminek. Elevandiluulõige IV s.

tinus soovis, et kirik, kellelt ta lootis riigivõimule tuge, oleks seesmiselt ühtlane. Seepärast kutsus ta aastal 325 Nikeasse kokku esimese üldise kirikukogu usutunnistuse kindlaksmääramiseks. Siin esinesid vastamisi kaks erakonda. Ühed, kelle vaimseks juhiks oli Arius, õpetasid, et Kristus ei olevat Jumal, vaid ainult Jumala sarnane ning Jumala loodud. Teised väitsid, et Kristus olevat Jumal ja sellisena igavene, s. o. mitte loodud, vaid ikka olnud. Viimaste juhiks oli Aleksandria piiskopp Athanasius. Keiser avaldas arvamust Athanasiuse õpetuse kasuks ning see läks tema mõjul ka kirikukogul läbi. Arius oma pooldajatega heideti välja kirikust. Tema õpetus levis siiski ka mitmel pool, m. s. väljaspool Rooma riiki germaanlaste juures.

Paganluse viimne reaktsioonikatse. Constantinus Suure järeletulijate hulgas leidus veel üks ristiusule vaenlik valitseja: Julianus „Taganeja". Ta oli näinud, kuis Constantinuse pojad elasid ja valitsesid kristlaste nime mitte väärides, omavahel riius olles ning kuis nad tapsid oma sugulasi ja isegi üksteist. See tekitas temas jälestust kristlaste silmakirjalikkuse vastu, sest Constantinuse pojad olid ristiusulised. Pealegi ristiusk näis talle olevat liiga tõsine ja maailmaeitav. Kui ta sõjaväe abil troonile sai, hakkas ta võtma kristlasilt nende õigusi. Templeist kirikuisse viidud varandused kästi tagasi tuua, vaimulikel keelati kohut mõista ja kirikul vastu võtta pärandusi. Ristiusulistel keelati õpetada kõnekunsti ja kirjandust, et kindlustada paganlikkude autorite seletamist paganlikus vaimus. Vägivallaga ta kristlasi taga ei kiusanud, pigemini andis kõigile usulahkudele usuvabaduse. Aga ta püüdis võidelda ristiusu vastu oma kirjatöis ning soodustades paganausu levimist. Nii võimaldati templeil harrastada heategevust riigi kulul. Ometi ei leidnud see paganluse elustamiskatse kodanikkude enamiku poolehoidu. Ristiusk oli jõudnud kodanikkude enamiku hinges juba liiga sügavasti juurduda.

Paganluse lõplik kadumine. Julianus langes ühel sõjakäigul pärslaste vastu. Temale järgnevate keisrite ajal hakati kiusama paganlust valjemini kui varemini. Keiser Theodosius Suur kuulutas ristiusu Athanasiuse õpetuse päraselt ainulubatud usuks Rooma riigis. Katoliku kirik sai riigikirikuks. Lahkusulisi kiusati karmilt, paganlikele jumalaile ohverdamist karistati kui riigi äraandmist. A. 394 pühitseti viimast korda olümpiamänge. Plato akadeemia Ateenas hingitses veel kuuenda sajandini, mil ta suleti. Theodosiuse ajast peale taandus paganlus õige mahajäetud maakolkaisse. Kõik see toimus suuremate kokkupõrgeteta. Ainult Aleksandrias oli ägedaid kokkupõrkeid ristiusuliste ja paganate vahel. Seal purustati m. s. ka sala-

pärane Serapise tempel, mis võrratus ilus ja suuruses vaatas kõrgelt nõlvakult alla linnale ja merele. Sel puhul kartsid paganad, et ühe vana ennustuse päraselt kogu maailm muutub jälle kaoseks. Aga „taevas jäi sõbralikuks maa kohal ning Niilus jagas oma õnnistusi nagu vareminigi".

Missugused olid ristiusu põhimõtted? — Missugused asjaolud soodustasid ristiusu levimist? — Miks suhtus seltskond ja riigivõim alul vaenlikult ristiususse? — Miks leidis ristiusk Constantinuse kui valitseja poolt tunnustamist?

d. Germaanlased muutuvad riigile kardetavaks.

Germaanlaste tungimine Rooma piiresse jätkub. Eespool kõneldi juba, kuidas Marcus Aurelius lubas paljudel germaanlastel elama asuda riigi piiresse ning kuidas Rooma riik kaotas 3. sajandil germaanlastele Daakia. Constantinus võttis liitlastena elama Pannooniasse 300 000 vandaali. Constantinuse poegade ajal hakkasid maapuudust kannatavad germaanlased jällegi ägedasti tungima rahvast hõredaks jäänud Rooma riiki. Nad tungisid üle Reini Galliasse. Suur osa Galliat oli juba kord kaotatud, kuid Julianus Taganejal õnnestus germaanlasi veel kord tagasi tõrjuda üle Reini.

A. 375 tungis Aasiast Lõuna-Venemaa stepialadele hunnide nimeline metsik mongoli tõugu rändrahvas. Nad vallutasid osa praegusel Lõuna-Venemaal elavaid goote, teine osa neist, nn. läänegootid, tungisid hunnide survel üle Doonau Rooma riigi piiresse Balkani poolsaarele. Nad võitsid roomlasi Adrianoopoli lahingus. Pärast seda kaotust tegi keiser Theodosius Suur (379—395) nendega rahu. Neile lubati maad elamiseks Moesias ja Traakias. Samuti said varsti pärast seda idagootid loa Väike-Aasiasse asuda.

Riigi sisemine germaanistumine. Nende võitluste ajal toimus ka Rooma riigi siseelus germaanistumine. Juba Caesari vägedes teenis germaanlastest palgasõdureid ja hiljemini koosnes neist keisrite ihukaitsevägi. Nende truudust usaldati eriti. 3. ja 4. sajandil on juba kogu sõjavägi imbunud läbi germaanlastega. Sõdurikutse kõrval olid nad enamasti veel põllumehed ja selliseina perekonnainimesed. Keiser Constantinus andis germaanlasile võimaluse pääseda kõrgeile ohvitseri- ja ametnikukohtadele. Samuti toimis Theodosius Suur, lootes, et jõurikkad germaanlased suudavad kaitseda energilisemalt riigi huve kui elust väsinud roomlased.

Riigi lõplik jagamine. Pärast Theodosiuse surma a. 395 jagasid ta pojad isa soovide kohaselt endi vahel riigi. Honorius sai lääne-, Arkadius idaosa. See jaotamine võeti ette, nagu vare-

mini Diocletianuse omagi, valitsemisraskuse pärast ühele isikule. Seekordne jagamine jäi aga jäädavaks. Ei saabunud ühtki keisrit, kes oleks ühendanud mõlemad riigiosad.

e. Lääne-Rooma riigi langemine.

Lääne-Rooma riigi langemine. Tegelikult ei hakanud Theodosiuse surres tema pojad valitsema. Seda tegid neid hooldavad germaanlasist väejuhid. Samasugune lugu jätkus ka järgnevate nõrkade keisrite ajal.

Barbaarid jätkasid oma pealetungi. Ida-Rooma riik kannatas nende all vähem, sest nad suundusid enam läände, mille juures Ida-Rooma jäi enam tee kõrvale. Läänegootid tungisid 5. sajandi alul Itaaliasse. Et maad nende vastu kaitseda, tõi väejuht Stilicho, ka germaanlane-vandaal, väed ära Doonau ja Reini piirelt. Seetõttu pääsesid aga teised germaani rahvad Galliasse ja Hispaaniasse. Seal nad asutasid riike, mis ainult vormiliselt tunnustasid Rooma ülemvõimu. Stilicho lõi esmalt küll läänegootid Itaaliast välja, kuid langes hiljemini ise roomlasist riigitegelaste kadeduse ohvriks. Ta tapeti, heites talle ette keisri kukutamise kavatsust. Pärast Stilicho surma rüüstasid lääne-gootid uuesti Itaalias ja Roomas kuningas Alarichi juhatusel. Siis asusid nad elama Lõuna-Galliasse.

Suureks löögiks Rooma riigile oli Põhja-Aafrika vallutamine vandaalide poolt a. 429. Viienda sajandi keskpaiku tungisid hunnid edasi lääne sihis oma pealiku Attila juhatusel. Nad jõudsid isegi Galliasse, kus kaotasid Katalaunumi lahingu 451. a.

Aastal 455 rüüstasid Itaalias ja Roomas metsikult vandaalid. Rooma riik oli kuivanud kokku ainult Itaalia piiresse. Näiliselt valitsesid siin roomlasist keisrid, tegelikult neid troonile asetavad ja sealt tõukavad germaani väejuhid. Lõppeks a. 476 kuulutasid heruulidest sõjaväelased väepealiku Odoakeri kuningaks. Viimne keiser Romulus „Augustulus", 15-aastane poiss, tõugati troonilt. Selle sündmusega loetakse Lääne-Rooma riik lõppenuks.

Rahvasterändamisaegsed sõjad olid ainult väliseks tõukeks niikuinii nõrgenenud Lääne-Rooma riigi langemisele. Selle nõrgenemise põhjuseks olid juba eespool vaadeldud majanduslik ja kultuuriline langus ning rahvaarvu kahanemine. Ka tõi ristiusk endaga kõigist maisist asjust, ka riigiasjust vähese hoolimise. Absolutistlik valitsemisviis oli teinud inimesed ükskõikseks riigi saatuse vastu, mille juhtimises neil polnud sõnagi öelda.

Rooma riigi pärand ajalookäigul. Kuigi Lääne-Rooma riik hukkus, jäid paljud ta kultuurisaavutised ellu ning anti üle vallutajaile. Nii õppisid germaanlased roomlasilt häid põllu- ja käsitööviise, nii tutvusid nad Rooma linnade kaudu linnakultuuriga. Ladina keel jäi

kauaks valitsema diplomaatide, teadlaste ja kiriku keelena. Rooma õigusteadus mõjustab meie päevilgi õigusemõistmist. Roomlaste teadused ja kunstid andsid renessansi ajal suure tõuke moodsa vaimuelu kujunemisele. Rooma maailmariigi idee tõusis jälle ellu keskajal ning mälestis Rooma vabariigist õhutas uuel ajal Prantsuse revolutsiooni tegelasi.

Rahvasterändamise tormis jäi püsima ka kristlik kirik, millel oli määratud tõusta järgneval ajastul, nn. keskajal kogu Euroopat vallutavaks organisatsiooniks. Tema ees pidid painduma barbaarid, kes olid hävitanud Lääne-Rooma riigi, ning tema kaitse all kanti edasi mõndagi selle kultuurist tulevatesse aegadesse.

Millal ja missugustel põhjustel langes Lääne-Rooma riik? — Milles väljendub Rooma riigi pärand ajalookäigul?

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused.

Eelajalooline aeg Euroopas.

100 000—10 000 tagasi — Vanem kiviaeg.
10 000— 5000 — Noorem kiviaeg.
5000— 3000 — Pronksiaeg.
3000— 2000 — Rauaaeg.

Egiptus.

4241 — Kalendri sisseseadmine.
3400 — Menes ühendab Egiptuse.
3400—2500 — Vana-riik.
3000 — Cheopsi püramiid.
2600 — Esimene papüüroserull.
2160—1700 — Keskriik.
1700—1580 — Hüksode valitsus Egiptuses.
1580—1100 — Uusriik.
XV s. — Tutmosis III, suur maadevallutaja.
1200 — Egiptus kaotab oma Aasia maad Assüüriale.
525 — Egiptus langeb pärslaste alla.

Mesopotaamia: Babüloonlased ja assüürlased.

2100 — Hammurabi loob Babüloonia riigi.
VIII s. — Assüüria maailmariigina.
612 — Niinive hävitamine. Assüüria riigi lõpp.
539 — Uus-Babüloonia riigi lõpp.

Föniiklased.

Umb. 2000 — Föniikias oli juba rida kaubalinnu.
Umb. 800 — Kartaago asutamine.

Pärslased.

553—529 — Kyros.
550 — Kyros tõstab Meedia vastu mässu.
546 — Sardese vallutamine.
521—486 — Dareios I.

Kreekamaa.

2500—2000 — Kreetlased kõrge kultuurirahvana.
II a. t. lõpupoolel — Mükeena kultuuri õitseng.
Umb. 1400 — Doorlased hävitavad kreeta kultuuri.
Umb. 1100 — I kreeklaste kolonisatsioon.
Umb. 900 — Eelajaloolise aja lõpp Hellases.
IX s. — Kreeklased omandavad föniikia tähestiku.
Umb. 850 — Homeros loob Iliase ja Odüsseia.
800—600 — II kreeklaste kolonisatsioon.
776 — Esimesed olümpiamängud.
VIII s. — Messeenia sõjad.
621 — Drakoni seadused.
Umb. 600 — Thales Miletosest. Kreeka loodusfilosoofia algus.
594 — Soloni reformid.
561—510 — Türannia Ateenas.
Umb. 550 — Peloponnesose liit levinud pea kogu Peloponnesosele.
507 — Kleisthenese reformid.
500—449 — Kreeka-Pärsia sõjad.
494 — Miletose langemine.
492 — Mardoniuse sõjaretk.
490 — Maratoni lahing.
480 — Thermopüüle ja Salamise lahing.
479 — Platea ja Mükale lahing.
478 — Delose meriliidu asutamine.
470 — Themistokles saadetakse maapakku.
470—399 — Sokrates.
462 — Areopaagi kaotamine.
459 — Perikles saab rahvapartei juhiks.
459—446 — I kodusõda.
454 — Delose meriliidu kassa tuuakse Ateenasse.
V s. — Sofistid Lõuna-Itaalias. Draama ja korintose stiili tekkimine.
431—338 — Võitlused hegemoonia pärast ja Hellase langusaeg.
431—404 — Peloponnesose sõda.
431—421 — I Peloponnesose sõda.
429 — Perikles †.
427—347 — Plato.
421 — Nikiase rahu.
415—413 — Sitsiilia ekspeditsioon.
406 — Sophoklese ja Euripidese surm.
405 — Aigospotamoi lahing.
404 — Ateena kapituleerumine.
387 — Antalkidese rahu.
384—322 — Aristoteles.
379 — Teebai vabaneb Sparta hegemooniast.
371 — Leuktra lahing.
362 — Mantineia lahing.

359—336 — Philippos II.
338 — Haironeia lahing.
336—323 — Aleksander Suur.
334 — Granikose lahing.
333 — Issose lahing.
331 — Gaugamela lahing.
326 — Aleksander Indias.
323 — Aleksander Suure surm.
IV s. — Kreeklaste suured saavutised maateaduses.
III s. — Kreeklaste suured saavutised astronoomias (Aristarchos) ja matemaatikas (Euklides).
146 — Kreekamaa saab Rooma provintsiks.

Rooma.

Umb. 753 — Rooma linna asutamine.
753—510 — Kuningate aeg.
510— 31 — Vabariigi aeg.
434 — Plebeide rännak pühamäele.
450 — 12 tahvli seadused.
V s. — Sõda etruskidega.
400 — Veji vallutamine.
387 — Gallialased Roomas.
366 — Esimene plebeist konsul. Licinus-Sextiuse seadused.
300 — Plebeid pääsevad preestrite kolleegiumi.
287 — Seisuste võitluse lõpp.
284 — Rooma ülemvõimu kindlustamine Kesk-Itaalias.
280—272 — Sõda Tarendiga.
264—241 — I Puunia sõda.
264 — Kartaagolased vallutavad Messaana.
260 — Mylae lahing.
241 — Egati lahing.
219 — Hannibal vallutab Saguntumi linna.
218—201 — II Puunia sõda.
218 — Titinuse ja Trebia lahing.
217 — Trasimenose lahing.
212 — Sürakuusa vallutamine.
209 — Publius Scipio võidab Uus-Kartaago.
202 — Zama lahing.
149—146 — III Puunia sõda.
146 — Kreekamaa muutub Rooma provintsiks, samuti Põhja-Aafrika.
133 — Pergamonist saab Rooma Aasia provints.
133—121 — Gracchuste reformid.
111—105 — Jugurtha sõda.
113—101 — Sõda kimbritega ja teutoonidega.
106— 43 — Cicero.
104—101 — Marius konsulina.
102 — Aquae Sextiae lahing.
101 — Vercellae lahing.
100— 44 — Julius Caesar.
91 — Livius Drusus nõuab lepinglastele kodanikuõigusi.
88 — Sulla saab konsuliks.
88— 79 — Sulla diktatuur.

77— 71 — Orjade mäss.
74— 64 — II Mithridatese sõda.
70 — Pompeiuse ja Crassuse konsulaat.
67 — Sõda meriröövlitega.
66 — Pompeius saab väejuhiks II Mithridatese sõjas.
63 — Catilina vandeselts.
60 — I triumviraat.
58— 56 — Gallia vallutamine.
52 — Vercingetorixi mäss. Alesia lahing.
49 — Caesar läheb üle Rubikoni.
48 — Farsalose lahing.
46 — Tapsose lahing.
44 — Caesari tapmine.
43 — II triumviraat.
42 — Philippoi lahing.
31 — Aktiumi lahing.
31 e. Kr.—476 p. Kr. — Keisririigi aeg.
31 e. Kr.— 14 p. Kr. — Augustuse aeg.
9 p. Kr. — Teutoburgi lahing.
14— 37 — Keiser Tiberius.
37— 41 — Keiser Caligula.
41— 54 — Keiser Claudius.
54— 68 — Keiser Nero.
62— 66 — Esimene juutide mäss.
79— 81 — Keiser Titus.
81— 96 — Keiser Domitianus.
96— 98 — Keiser Nerva.
98—117 — Keiser Trajanus.
117—138 — Keiser Hadrianus.
138—161 — Keiser Antonius Pius.
161—180 — Keiser Marcus Aurelius.
180—192 — Keiser Commodus.
III s. — Sõdurkeisrid.
212 — Caracalla annab provintsielanikele kodanikuõigused.
266 — Uus Pärsia riik.
270—275 — Keiser Aurelianus.
284—305 — Diocletianus.
IV s. alul — Suur kristlaste tagakiusamine.
313 — Milaano edikt.
313—337 — Constantinus Suur.
325 — Nikea kirikukogu.
361—363 — Julianus Taganeja.
Umb. 375 — Rahvasterändamise algus.
379—395 — Theodosius Suur.
380 — Ristiusk saab riigiusuks.
395 — Rooma riigi lõplik jagamine.
V s. alul — Läänegootid Itaalias.
410 — Läänegootid Roomas.
429 — Vandaalid Põhja-Aafrikas.
451 — Katalaunumi lahing.
455 — Vandaalid rüüstavad Rooma.
476 — Lääne-Rooma riigi lõpp.

Sisukord.

Lk.

Eessõna . . . . . 3— 4

A. Sissejuhatus. 1. Põhimõisteid. 2. Eelajalooline aeg. 3. Ühiskonna kujundid. 4. Vaimne elu. 5. Vanaaja haritud rahvad. 5— 17

B. Vana Idamaa . . . . . 18— 44

I. Egiptus. 1. Looduslikud olud. Rahvas. 2. Politiline areng. 3. Riigikord ja sotsiaalsed suhted. 4. Tulunduslik olukord. Põllundus, tööndus, kaubandus. 5. Usk. 6. Kunst. 7. Teadused . . . . . 18— 32

II. Mesopotaamia. Babüloonlased ja assüürlased. 1. Looduslikud tingimused. Rahvas. 2. Politiline areng. 3. Tulunduselu. Põllundus, tööndus ja kaubandus. 4. Usk. 5. Kunst. 6. Kirjandus ja teadus . 32— 39

III. Föniiklased. 1. Looduslikud tingimused ja rahvas. Riiklik kord. 2. Tulundus. Tööndus ja kaubandus . . 39— 42

IV. Pärslased. 1. Looduslikud tingimused ja rahvas. 2. Politiline areng. Riigikord. 3. Pärslaste kultuur . 42— 44

D. Kreekamaa . . . . . 45—118

I. Hellase eelajalooline aeg (kuni 900. a. e. Kr.). 1. Looduslikud tingimused ja rahvas. 2. Kreeta-mükeena kultuur. Kangelaste aeg. 3. Kreeklaste rändamine. Olusuhted eelajaloolise aja lõpul . . . . . 45— 51

II. Helleenid Pärsia sõdadeni (900—500 e. Kr.). 1. Ühiskondlikud suhted ajaloolise aja alul. 2. Sparta. 3. Ateena. 4. Rahvusliku ühtekuuluvuse tegurid . . . 51— 70

III. Kreekamaa õitseng Ateena juhtimisel (500—431 e. Kr.). 1. Kreeka-Pärsia sõjad. 2. Ateena politiline tõus. 3. Ateena Periklese ajal. 4. Kreeka vaimne kultuur . . . . . 70— 98

IV. Võitlus hegemoonia pärast ja Hellase langusaeg (431—338 e. Kr.). 1. Võitlus Sparta ja Ateena vahel — Peloponnesose sõda 431—404. 2. Politilise languse aeg. Kodusõda võimu pärast. 3. Makedoonia võitlus hegemoonia saavutamiseks Hellases . . . . . 99—106

V. Hellenismi aeg. 1. Aleksander Suur. 2. Hellenismi aja kultuur . . . . . 106—118

E. Rooma . . . . . 119—199

I. Rooma eelajalooline aeg. 1. Looduslikud tingimused ja rahvas. 2. Kuningate aeg . . . . . 119—124

II. Vabariigi aeg (510—30 e. Kr.). 1. Rooma vabariiklik kord ja seisuste võitlus. 2. Rooma sõjad ülemvõimu pärast Itaalias. 3. Puuhia sõjad. 4. Rooma riik pärast vallutussõda. 5. Vabariigi aegne Rooma kultuur. 6. Kodusõdade aeg. a. Gracchuste reformikatsed. b. Marius ja Sulla. d. Pompeius ja Crassus. e. Esimene triumviraat ja Julius Caesar. f. Caesari ainuvalitsus. g. Teine triumviraat. Vabariigi lõpp . . . . . 124—168

III. Keisririigi aeg (31 e. Kr. — 476 p. Kr.). 1. Keiser Augustuse aeg. 2. Keisrid esimesel sajandil p. Kr. 3. Heade keisrite aeg. 4. Printsipaadiaegne Rooma kultuur. 5. Absolutistlik keisririik. a. Diocletianus ja Constantinus. b. Kristluse võit. d. Germaanlased muutuvad riigile kardetavaks. e. Lääne-Rooma riigi langemine 168—199

Tähtsamad aastaarvud ja sündmused

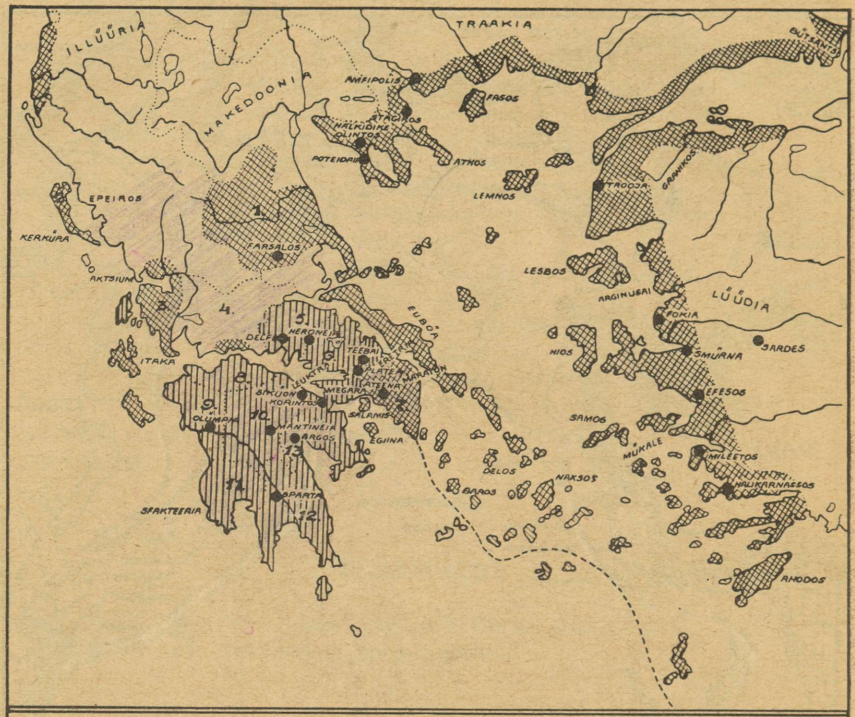
Ajalookaardid.

Trükivigu.

Lk. 19, 13. rida alt — suur riigi pro ehitati suur riigi

„ 43 — joon. 32 vaadata ümberpöördult.

MUST MERI
KASPIA
KÜPROS
MARMAARA MERI
LÜÜDID
FRÜÜGLASED
HETIITIDE RIIK
EUFRAT
ARMEENIA
ARAKSES
KÜROS(KUR)
NERI
WANI JÄRW
URMIA JÄRW
KAARIALASED
KILIIKLASED
LÜÜKLASED
KARKEMIŠ
ASSÜÜRLASED
MEEDIALASED
NIINIVE
KALAŠ
MESOPOTAAMIA
ASSUR
TIGRIS
EUFRAT
EKBATANA
KUPROS
VAHE MERI
BEIRUT
SIDON
KADEŠ
ARAAMLASED
DAMASKUS
TÜÜROS
NAFTALI
AKKADID
BIN
SÜÜRIA-ARAABIA
KÖRB
SAMAARIA
AMMONIIDID
JERUUSALEMM
BABÜLON
KIS
NIPPUR
SUSA
ELAM
AŠŠUR
SUMERID
LAGAŠ
URO
ASKALON
GAZA
MOABIIDID
SÜÜRIA
PELUSION
KALDEALASED
PÄRSIA
LAHT
MEMFIS
ÜLEM
EGIPTUS
ARAABIA
THIS
TEEBAI
PUNANE MERI
SÜEENE
WANA BABULONI RIIK HAMMURABI AJAL.
ASSÜÜRIA RIIK ASSURNASIRPALI AJAL.
ASSÜÜRIA RIIK ASSURBANIPALI AJAL.

KREEKAMAA.

PELOPONNESOSE SÕJA ALUL.

ATEENA LIIT

PELOPONNESOSE LIIT.

KREEKA MAAKONNAD:

PÕHJA=KREEKAMAAL: 1. TESSAALIA; 2. EPEIROS;

KESK=KREEKAMAAL: 3. AKARNAANIA; 4. ETOOLIA; 5. FOKIS; 6. BOIOOTIA; 7. ATTIKA;

LÕUNA=KREEKAMAAL: 8. AHHAIA; 9. ELIS; 10. ARKAADIA; 11. MESSEENA; 12. LAKOONIA; 13. ARGOLIS;

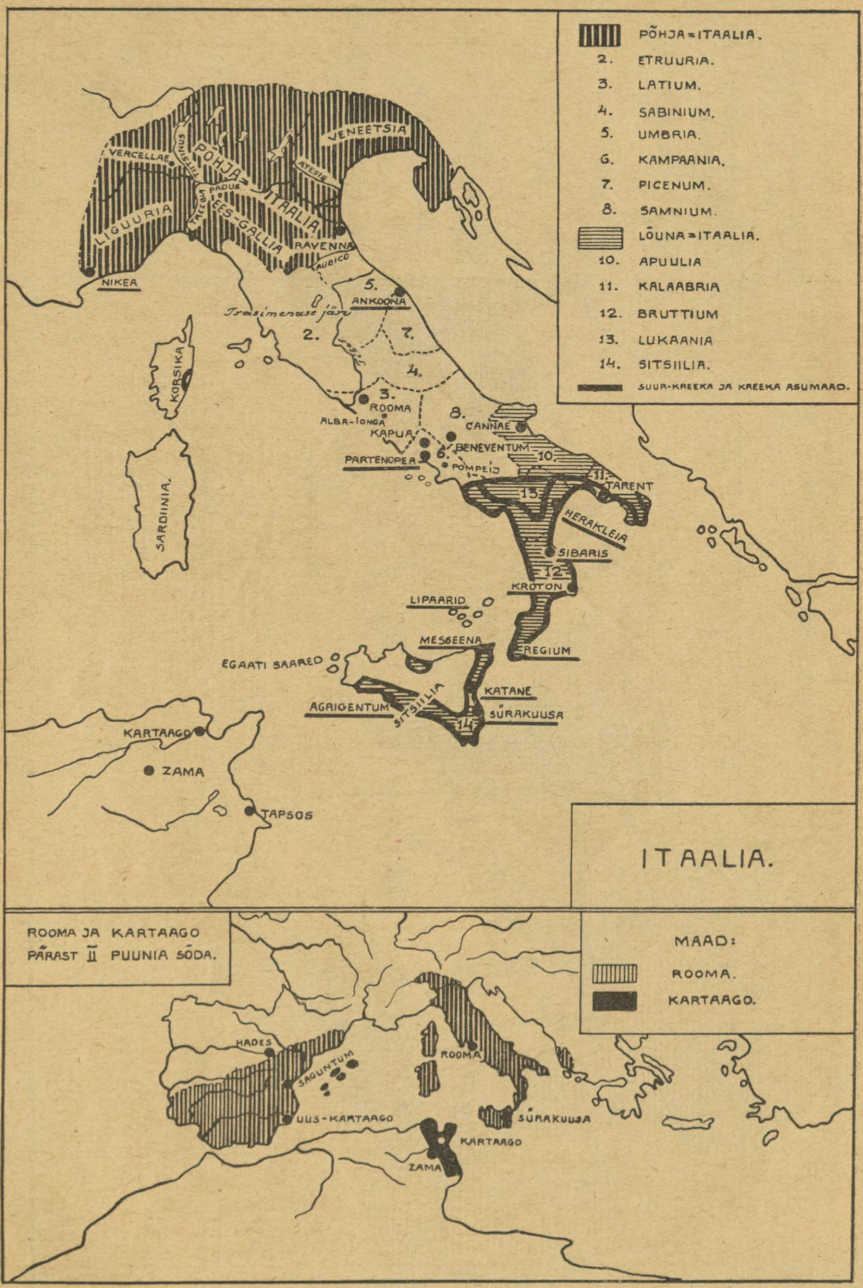

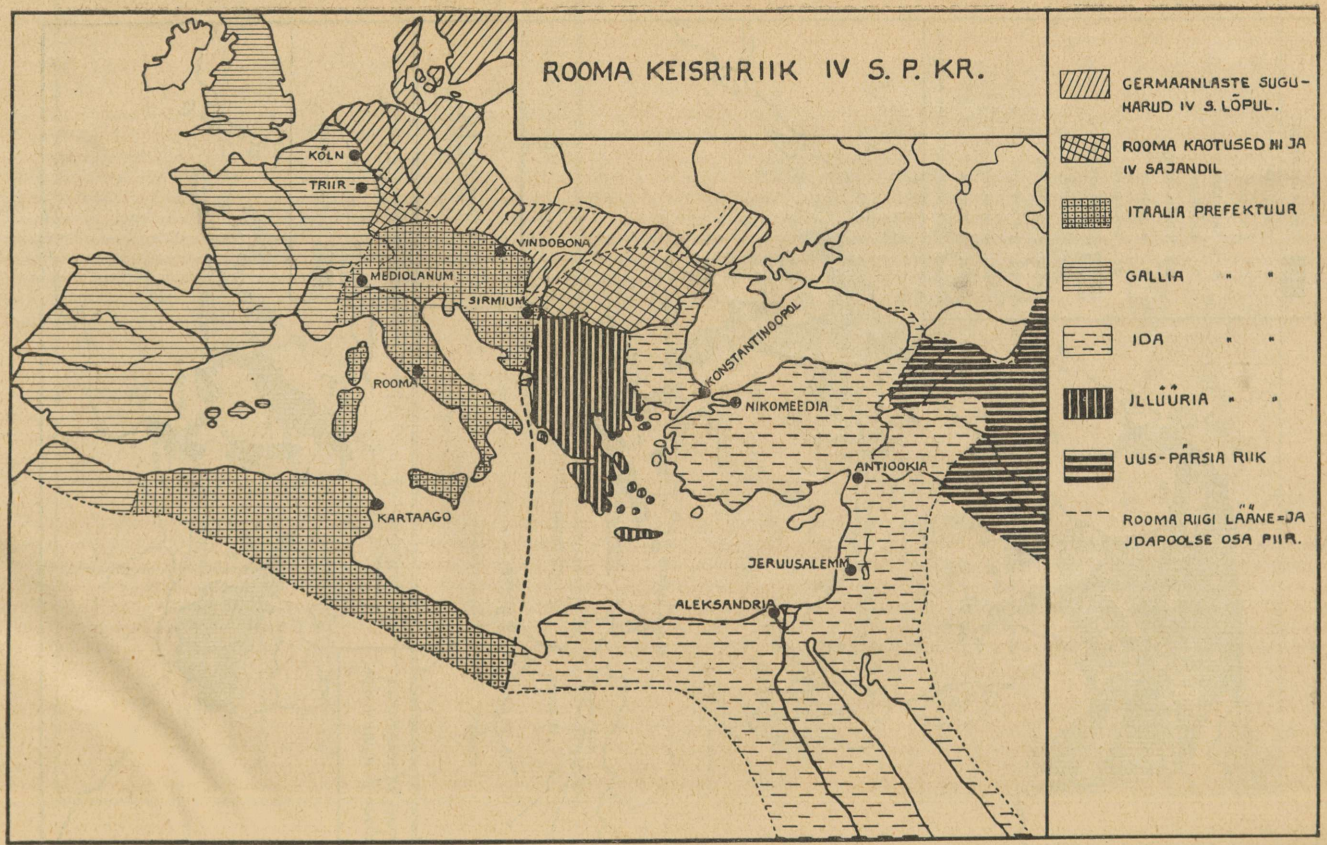
KREEKA ASUMAAD:

JOONLASTE

DOORLASTE

RÖÖNIKLASTE KAUBATEED.

PÕHJA=ITAALIA.
2. ETRUURIA.
3. LATIUM.
4. SABINIUM.
5. UMBRIA.
6. KAMPAANIA.
7. PICENUM.
8. SAMNIUM.
LÕUNA=ITAALIA.
10. APUULIA
11. KALAABRIA
12. BRUTTIUM
13. LUKAANIA
14. SITSIILIA.
SUUR-KREEKA JA KREEKA ASUMAAD.
PÕHJA
ITAALIA
VENEETSIA
LIGUURIA
TRANS GALLIA
VERCELLAE
PADUA
RAVENNA
NIKEA
ANKOONA
ROOMA
ALBA-LONGA
KAPUA
CANNAE
BENEVENTUM
PARTENOPEA
POMPEJI
TARENT
HERAKLEIA
SIBARIS
KROTON
LIPAARID
MESSEENA
REGIUM
EGAATI SAARED
KATANE
AGRIGENTUM
SÜRAKUUSA
KARTAAGO
ZAMA
TAPSOS
KORSIKA
SARDIINIA
ITAALIA.
ROOMA JA KARTAAGO PÄRAST II PUUNIA SÕDA.
MAAD:
ROOMA.
KARTAAGO.
HADES
SAGUNTUM
UUS-KARTAAGO
ROOMA
SÜRAKUUSA
KARTAAGO
ZAMA

ROOMA KEISRIRIIK IV S. P. KR.
KÖLN
TRIIR
VINDOBONA
MEDIOLANUM
SIRMIUM
ROOMA
KONSTANTINOOPEL
NIKOMEEDIA
ANTIOOKIA
KARTAAGO
JERUUSALEMM
ALEKSANDRIA
GERMAANLASTE SUGU-HARUD IV S. LÕPUL.
ROOMA KAOTUSED III JA IV SAJANDIL
ITAALIA PREFEKTUUR
GALLIA " "
IDA " "
JLLÜÜRIA " "
UUS-PÄRSIA RIIK
ROOMA RIIGI LÄÄNE-JA IDAPOOLSE OSA PIIR.

HIND 2 KR. 20 S.